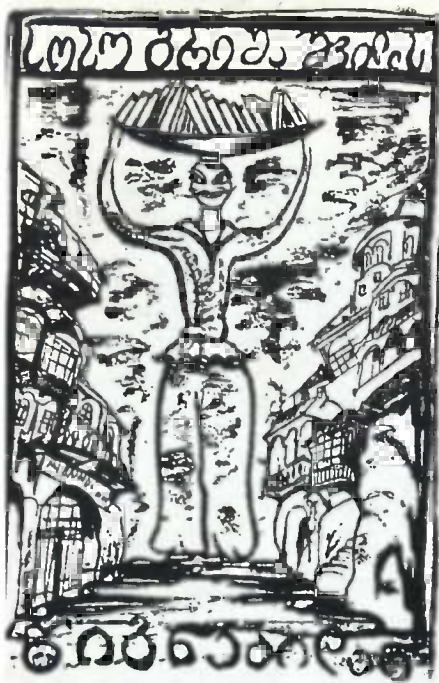

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ԵՐԵՎԱՆ

= 3. ՏՄՇԲՄ : =

Հոգանված
1933. 7. 10
1933. 7. 10
6. 11. 1933

I
ՆԱԴԻՐՈՏՅՆՄ ՔՍ ԶՈՂՈ
ՈՒՄՄՈՒՆԱԿՄՈՒ ԵՆԻՆԱԿՄՈՒ ԲՈՒՄ

II
ՄԱՐՄԱՅԵՆ Ո. Լ. ԿՅՈՅԹՍՈՒՆ
ՆՍԵՄՅԵՄ

III
ՅՆՆԱԿՄՈՒ ԴԻՆԱԿՄՈՒ ԿՄԵԼ-
ՄԱՅԵՄԵՆ (ՍՄԵՆՍԿԱՅԵՄ) ԿՄԵԼ-
ՄԱՅԵՄԵՆ (ՍՄԵՆՍԿԱՅԵՄ) ԿՄԵԼ-
ՄԱՅԵՄԵՆ (ՍՄԵՆՍԿԱՅԵՄ) ԿՄԵԼ-

IV
Ո. Ե. Ց. ԿԱՅԿԱՅԵՄ ՆՍԵՄՅԵՄ

საქართველო და მისი ისტორიული

წაკსული დრო

ე. შოტტოსი

(თე. ა. გაჩეჩაძის)

21396

ბევრი პოეზიაა სისწლით დაწერილს კავკასიის ისტორიაში; ქართველი მას თვალ-ცრემლიანი კითხულობს. იგი მას აღწერს საუკუნოების განმავლობაში მომხდარს ტანჯვა-ვაებას, სამეფოს სამეფოებად დაყოფას, ამბოხებას მეფეთა და თავადთა შორის, ტომთა და ნათესავთა შორის, ომებს, ფეოდალების ცინე-სიმაგრეთ, როგორც სავანეს მმართველობისას, დიდებულთა დარბაზებს, როგორც ბუნაგს მტარვალობისას, რომელთა წინაშე მუხლს იღრქავდა ერიც, სამღვდლოეზაც. მაგრამ ამ უბედურებათა შორის საქართველოს ისტორიაში რამდენიმე ბრწყინვალე ხანაც მოიპოვება...

პ. იოსელიანი.

კავკასიის ჩრდილოეთ-დასავლეთის მხარეს უძველეს დროიდანვე ცხოვრობდნენ ქრისტიანე ერნი ქართველთა მოდგმისანი, რომელნიც შეადგენდნენ რამდენსამე დამოუკიდებელს სამეფოს: საქართველოსას (ქართლი და კახეთი), იმერეთისას, სამეგრელოსას და გურიისას; ეს სამეფონი ხან ერთდებოდნენ და ხან ცალ-ცალკევედებოდნენ. ყველაზედ უმათავრესი და ძლიერი ნაწილი საქართველოს ტომისა იყვნენ ქართველნი, რომელთაც ეჭირათ მტკვრისა და ალაზნის მიდამონი. ამისათვის საქართველოს ისტორია ერთსა და იმავე დროს არის ისტორია დანარჩენ ქართველთა ტომებისაც, რომელნიც ისტორიულ უბედურების დროს თავთს ბედს უერთებდნენ საქართველოს ბედს და მშვიდობიანობის დროს თავთის განცალკევებით ჰხა-

დავდნენ მეფეთა გვარეულობასა და ერთა შორის შუკოსსა და ამბოხებას.

უძველესი თქმულებანი, ჩაწერილნი ისტორიაში საქართველოს მეფის ვახტანგ VI მიერ, გვაუწყებენ, რომ ქართველთა ტომი არის ჩამომავალი ქართლოსისა, ნოეს ძის იაფეტის თესლისაგან, რომელსაც წილად ერგო მტკვრის მიდამონი არაგვის შესართავამდინ.

მთლად საქართველოს დიდი ხნის ცხოვრებას უწოდებენ მარტიროლოგს ანუ მოთხრობას დაუსრულებელ ტანჯვათა. ძნელად თუ ამაზედ უკეთესს სახელს მოუგონებდნენ. მას აქედ, რაც ისტორიამ აღნიშნა ეს ქვეყანა, იგი ანდამანტივით იზიდავდა სხვა-და-სხვა ერთა, რომელნიც მოისწრაფებოდნენ მისკენ ჩრდილოეთით, აღმოსავლეთით და შორეულ დასავლეთით და, როდესაც უკან ბრუნდებოდნენ, აქ აოხრების კვალს სტოვებდნენ. ქართლის მოტიტვლებულს გორებზედ და კახეთის და იმერეთის საუცხოვო მცენარეულობით შემკულ ადგილთა შორის დღევანდლამდინ მოჩანან ნანგრევნი მკვიდრად ნაშენ ძველის დარბაზების და ციხეებისა, რომელნიც ძვირად უღირდა ერს მტრის შემოსევის დროს. ძნელად თუ დედამიწის ზურგზედ იყოს სხვა ქვეყანა, სადაც მოიპოვებოდნენ ესოდენი მუნჯნი მოწამენი ერის ტანჯვისა. იმ დროს, როდესაც მივიწყებულს და ბუნებისაგან გამაგრებულს კავკასიის მთებში ქვეყნისათვის უცნობნი ხალხნი ველურ ცხოვრებას ატარებდნენ და ასეთი ცხოვრება ძვალ-რბილში უჯდებოდათ, სამხრეთით მთების კალთებზედ ძველი ივერია თოთხმეტი საუკუნის განმავლობაში მედგრად და მტკიცედ იცავდა ქრისტიანობას და დასაწყისს განაალებიას მაჰმადიანთა და წარმართთა შემუსვრისაგან.

საქართველოს ისტორია იწყება აღმოსავლეთის უძველესის დროიდან. მის პატრიარქალურს ცხოვრებას ბოლო მოულო მამასახლისობის დაარსებამ. როდესაც დაიწყო აზიაში ხალხის დიდი გადასვლ-გადმოსვლა, მაშინ დაჰკარგა საქართველომ თავის დამოუკიდებლობა, მას თან და თან იმორჩილებდნენ ასურელნი, ბაბილონელნი და სპარსნი. სპარს-

თა მეფეების წინამძღოლობით ქართველნი დაწესების ფარებით და ხის მუხარადებით ებრძოდნენ ბერძენთა და სკიფთა და ითვისებდნენ უცხოელთა ცოდნას და ზნე-ჩვეულებას. ამავე დროს ახლოს მდებარე კავკასიის მთებს თავს აფარებდნენ მტერთაგან დამარცხებულნი და ლტოლვილნი უცხოელნი, ბერძენები მოდიოდნენ აქ ოქროს მატყლოსან ცხვრისათვის, და აი ამ ერთა შორის მისვლა-მოსვლამ მოამზადა საქართველოში ნიადაგი განათლების აღმოსაცენად.

ალექსანდრე მაკედონელი, როგორც ამბობენ, ცდილობდა მოესპო საქართველოს თვითარსებობის გარეგანი ნიშანიც კი, რისათვისაც მამასახლისების მაგივრად ამ ქვეყანაში დააყენათავის სარდალი რამდენიმე ჯარით. მაგრამ ამ უკიდურესმა გარემოებამ მთელი საქართველო ფეხზე დააყენა, ხალხმა თავი გამოიღო თავის დამოუკიდებლობის დასაცველად. ფარნაოზის წინამძღოლობით, რომელიც იყო უკანასკნელი მამასახლისის ჩამომავალი, ქართველებმა განდევნეს ალექსანდრე მაკედონელისაგან დაყენებული მთავარმართებელი და ამ დროიდან დაიწყო მეფობა საქართველოში. პირველი მეფე იყო ფარნაოზი, 300 წ. უფრო ადრე, ვიდრე ქრისტე დაიბადებოდა.

მემატიანენი ფარნაოზს აწერენ საქართველოში მოქალაქურ წეს-წყობილების დამყარებას, ანბანის შემოღებას და ზოროასტრის სარწმუნოების დამკვიდრებას. გარდმოცემა გვაუწყებს, რომ ქართველების მამა-მთავრის ქართლოსის საფლავზედ ფარნაოზმა აღმართა დიდი კერპი არმაზისა, მორთული ოქროს აბჯრით და ძვირფასის თვლებით მოჭედილ გვირგვინთ.

ბუნდით მოცულს შემდეგს საუკუნოებში, რომელთაც განვლეს სომხებთან და სხვა მეზობელ ხალხებთან ურიცხვ ბრძოლაში, ბუბუტავენ რამდენიმე დიდებულნი პირნი და მათ შორის ყველაზედ შესანიშნავია მეფე ადრეკი იმით, რომ იმის მეფობის დროს დაიბადა მხსნელი ქვეყნისა. ამავე მეფის დროს ეკუთვნის გულის საკლავი გარდმოცემა მაცხოვრის კვართის შესახებ. ეს გარდმოცემა მოგვითხრობს, რომ საქართველოს

სატახტო ქალაქ მცხეთაში ცხოვრობდნენ იმ ურიათა ჩამომავალნი, რომელნიც ბაბილონის ტყვეობის შემდეგ განიფანტნენ დედამიწის ზურგზედ; ეს მცხეთელი ურიები ყოველწელიწადს, პასექის დროს, იერუსალიმში ჰგზავნიდნენ თავეთ წარმომადგენელთ, რომელთა წყალობითაც, როცა უკან ბრუნდებოდნენ, მთელს საქართველოში ვრცელდებოდა ამბავი მაცხოვრის სასწაულთა შესახებ. იმ წელიწადს, როდესაც ქრისტე ჯვარს აცვეს, იერუსალიმში გაიგზავნა, სხვათა შორის, ელიოზიცი, შვილი კეთილ-მსახურ დედ-მამისა. იგი დაესწრო გოლგოთის ამბებს, გაოცდა ყოველივე ნაწახით და შეიძინა კვართი უფლისა ერთი რომელი ჯარის-კაცისაგან, რომელსაც წილის-ყრით ჰრგებოდა ეს ძვირფასი საუნჯე. როდესაც ელიოზიცი სამშობლოში დაბრუნდა, მისმა დამ (ზოგის თქმულებით ასულმა), მაცხოვრის ჯვარცმის ამბებით თავზარდაცემულმა, ხელი სტაცა კვართს, ჩაიკრა გულში და იქვე განუტევა სული. ვერა ღონის-ძიებით ვეღარ გამოაცალეს ხელიდან კვართი უფლისა, რისაგამოც კვართითურთ დამარხეს. მაღალი ღობანის ხე ამოვიდა მის საფლავზედ და კაცის თვალს დიდ ხანს უმაღავდა ამ წმინდა ადგილს.

ცოტა ხნის შემდეგ ქრისტეს სარწმუნოება ჰქადაგა კავკასიაში ანდრია მოციქულმა და მისმა თანამოგზაურმა სვიმონ კანანელმა; გარდმოცემა დღესაც უჩვენებს ანაკოფიაში კანანელის საფლავს, რომელსაც თვით გაუნათლებელი კავკასიელი მთიულოცი კი დიდის მოწიწებით სცემს თაყვანს. მაგრამ ქრისტიანობა მკვიდრად დამყარდა საქართველოში მხოლოდ მოციქულთა სწორის ნინოს მეოხებით.

წმინდა ნინო იყო ასული რომაელის სარდილისა და იერუსალიმის პატრიარქის დისა. იგი იყო ახლო ნათესავი დიდის მთავარ-მოწამის გიორგისა და მის მფარველობას მიანდო თავისი ახალი სამშობლო. წმინდა გიორგიმაც თითქო. შთაბერა სული ვაჟ-კაცობისა ღ წამებულობისა მთლად ქართველს ერს, რომელიც ისტორიაში გიორგიანადაც იწოდება.

ნინოს ბავშობიდანვე უყვარდა იმ ამბების გაგონება, რომელნიც შეეხებოდნენ საქართველოს, სადაც წაღებულ იყო

კვართი უფლისა და სულ იმაზედ ფიქრობდა, რომ როგორმე გამხდარიყო განმანათლებელი ამ ქვეყნისა და ებოვნა წმინდა ტანისამოსი. დღე და ღამ ევედრებოდა ღვთისმშობელს და შემწეობას შესთხოვდა. ღვთისმშობელი გამოეცხადა ძილში, ჩააბარა ჯვარი ვაზისა და უთხრა: „წადი ივერიის ქვეყანაში და ახარე სახარება, მე ვიქნები შენი მფარველიო“. როდესაც გამოეღვიძა და თავის ხელში საკვირველი ჯვარი ნახა, ცრემლის ფრქვევით ემთხვია მას და თავის თმით შეკრა.

და აი მეოთხე საუკუნის დასაწყისში, სასანიდების გვარეულობის დამაარსებლის, მიჩიან მეფის დროს, რომელიც იყო თანამედროვე კოსტანტინე დიდისა, წმინდა ნინო მოვიდა მისთვის უცნობ მდინარის ნაპირზედ (მტკვარი), შეჰყვა მას აღმაღლმა და მივიდა მცხეთას სწორედ იმ დღეს, როდესაც არმაზის დღეობა იყო. მაღალს მთაზედ იდგა სრულიად ოქროში ჩამჯდარი უხარ-მაზარი კერპი და ცეცხლივით ლაპლაპებდა, აქეთ-იქით ორი სხვა კერპი უდგა, რომელნიც, როგორც გარდმოცემა ამბობს, სასტიკად სჯიდნენ ყველა იმას, ვინცკი ქურუმთა ნება-დაურთველად მათთან მისვლას გაბედავდა. იკროდნენ საყვირნი, იკმეოდა საკმელი, იღვროდა მსხვერპლთა სისხლი; მეფე მიჩიანი მთელის თავის ხალხით დაემხო პირქვე კერპთა წინაშე, მხოლოდ ერთი უცხო, ყველასათვის უცნობი ქალწული არ იდრეკავდა მუხლს. თუმცა მოწმენდილი დღე იყო, მაგრამ უეცრად ამოვარდა საშინელი ქარიშხალი და თან ჭექა-ქუხილი მოჰყვა; კერპთა საკურთხეველი დაინგრა და მის ნანგრევთა შორის მოჩანდნენ ნატეხნი დამსხვრეულის კერპებისა. შეძრწუნებული ხალხი გაიფანტ-გამოიფანტა და ნანგრევებზედ იდგა მხოლოდ ნინო და გულ-დამწვიდებული უყურებდა თავის თვალ-წინ ამოვარდილს და უკვე ჩავარდილს ქარიშხალს. ეს მოხდა ექვს აგვისტოს და ეს დღე ფერისცვალებისა ივერიისათვის შეიქმნა იმ დღედ, როდესაც წარმართობის სიბნელე ქრისტიანობის სინათლეზედ შეიცვალა.

ამ დღიდან იწყება მრავალი მოღვაწეობა და სასწაულო-მოქმედება ნინოსი, რომელნიც იხსენებიან ადგილობრივს გარდმოცემებში, და მემატინან მეფესაც ისტორიაში ჩაუწერია.

მეფის ბაღში იდგა საიდუმლოებით მოცული ლიბანის ხე, რომლის ძირშიაც დაფლული იყო კვართი უფლისა; წმინდა ნინო ხშირად ლოცულობდა ამ ხის ქვეშ და აქვე ხედავდა ხოლმე წინასწარ-მეტყველებით სავსე ჩვენებათ. ერთხელ შავი მტრინველების გუნდი მოფრინდა, იბანავეს არაგვში და როდესაც თოვლივით გათეთრდნენ, დასხდნენ ლიბანის ტოტებზედ და შეამკეს ბალი სამოთხისებურის გალობითა, — ეს იყო სიმბოლო, ანუ ნიშანი ივერიელთა ნათლისღებისა. მეორედ იხილა საშინელი დარღვევა არმაზისა და ზადენის მთებისა თავის კერპებით, მოესმა ხმა ბრძოლისა და ქვითინი ეშმაკებისა, რომელნიც სპარსთა ჯარის სახით შემოსეოდნენ საქართველოს და თავეთი მეფის ბრძანებით აკლბას და განადგურებას უპირებდნენ. ამ ჩვენებით თავზარ დაცემულმა ნინომ ამართა ჯვარი უფლისა და წყნარად წარმოთქვა: „ბოლო მოეღო მეფობასა თქვენსა, აი ეს არის მძლეველი“, და ყოველივე გაჰქრა. წმინდანომ გაჰკურნა მიჩინ მეფის სულთ-მობრძავი მეუღლე და ერთიც სპარსეთის მეფის ნათესავი, რომელიც მიჩინის სახლში გამხდარიყო ავად; ყველაზედ უწინ ამ ორთა მიიღეს ნათლისღება. თვით მეფე კი ჯერ ისევ ყოყმანებდა. მაგრამ ერთხელ, როდესაც ახლო-მახლო მთებში იმყოფებოდა სანადიროდ, საშინელმა ქარიშხალმა მოასწრო და უეცრად დაბრმავდა. შეძრწუნებული მეფე დაეცა მუხლებზედ და ღაღად ჰყო: „შენ ხარ ღმერთი ღმერთთა ზედა და უფალი მეფეთა ზედა, შენ ხარ ღმერთი ნინოსიო“, ზე იმავე წამს აეხილა თვალები. გაიგეს თუ არა ამ სასწაულის ამბავი, მთლად მეფის ოჯახი და ხალხი, მეფეს წინ მიეგება. „ადიდეთ ღმერთი ნინოსი, ღმერთი საუკუნო“, ეუბნებოდა მეფე თავის ერს და პირდაპირ ნინოს ქოხისკენ წავიდა, დაეცა ცხოველ-მყოფელი ჯვარის წინაშე და აღიდა ქრისტე. ნინომ გადასწერა ჯვარი მტკვარსა და არაგვს და ამ ორს მდინარეში მოინათლა მეფეც და მისი ერიც. ელ-

იოზის ერთმა შთანმოცვალთავანმა, რომელსაც ცხოვლად ახსოვდა გარდმოცემა უფლის კვართის შესახებ, უჩვენა ადგილი, სადაც შენახული იყო ეს ძვირფასი განძი ქრისტიანობისა. საიდუმლოებით მოცული ხე ღიბანისა მოსჭრეს და მის ადგილას ააგეს ტაძარი, რომელშიაც შეინახეს წმინდა ტანისამოსი.

როდესაც წმინდა ნინომ ქართლში ქრისტიანობა დაამკვიდრა, მაშინვე კახეთს წავიდა და იქ, ოც და თხუთმეტი წლის მოციქულებრივის მოღვაწეობის შემდეგ, გარდაიცვალა ეხლანდელი სიღნაღის მახლობლად. მეფეს და ეპისკოპოსს უნდოდათ მისი გვამი გადაეტანათ მცხეთის ეკლესიაში, სადაც იმას ასე ხშირიდ უყვარდა ხოლმე უფლის კვართზედ ლოცვა, მაგრამ აქ კიდევ ახალი სასწაული მოხდა: ვერას გზით ვერ დასძრეს გამხმარი გვამი ღვაწლით შემოსილის ქალწულისა. იმ ადგილიდან, რომელიც თავის საუკუნო განსასვენებლად ამოერჩია. ქართლის წინაშე მას ბევრი ღვაწლი მიუძღვოდა, ახლა თითქო ის ეწადა, რომ კახეთში დამარხულიყო და ამით იქაც განემტკიცებინა ქრისტიანობა. პირველი ტაძარი აქ მეფე მირიანმა ააშენა წმინდა გიორგის სახელობედ და იქ დაასვენა ნაწილნი წმინდის მქადაგებლისა. ბოლოს ამ ეკლესიასთან დაარსდა ბოლბის სამიტროპოლიტო, ყველაზედ უზირველესი მთელს კახეთში და აქედან მოეფინა ქრისტიანობის სხივი კავკასიის მთებში მცხოვრებ ხალხს. წმინდა ნინოს ცხოვრება დასწერა პირველად მისმა თანამედროვე მეისტორიემ რუფინმა, რომელსაც მისი ცხოვრება გაგონილი ჰქონდა მირიან მეფის შვილის ბაკურ ბატონიშვილისაგან.

რასაკვირველია, ქრისტიანობა ერთბაშად არ დამკვიდრდა საქართველოში. იყვნენ უარის მყოფელნი მეფენიც; სპარსელები მედგრად ცდილობდნენ ქრისტეს სჯულის აღმოფხვრას და ცეცხლის თაყვანის-მცემლობის გავრცელებას. როცა მეფე მირდატ IV (408) დროს მათ საქართველო დაიპყრეს, ხალხი იძულებული შეიქმნა ჯვარი დაემალა და სპარსელების თაყვანსაცემელი ცეცხლი აეგზნო ყველა ეკლესიებში, რომელიც კი მტერს შეუმუსრავი გადურჩა. სპარსთა მონების უღელი ძლიერ

მძიმე იყო ქართველებისათვის, ამისათვის მირდატის შვილის-
შვილის არჩილ I დროს საქართველო აღსდგა და საშინლად
დაამარცხა მტერი მდინარე ლიახვის ნაპირზედ.

მაგრამ საქართველოს გაძლიერების და დიდების დრო დადგა
მაშინ, როდესაც გამეფდა მეფე ვახტანგ პირველი, რომელმაც
53 წელიწადი იმეფა, 446 წლიდან 499 წლამდინ. სპარსელები
მას გორგ-ასლანს (მგელ-ლომს) ეძახდნენ, რადგანაც გულადი
და მამაცი ვაჟაკი იყო, ტყუილად არ იყო გამოხატული მის
მუხარაღზედ წინ მგელი და უკან ლომი. თავის ჯარს მუდამ
წინ მიუძღოდა, ამისთვის მტერი პირად იცნობდა მას და, დაი-
ნახავდა თუ არა იმის მუხარაღს, ყვირილს მორთავდა ხოლმე:
„მოერიდეთ, გორგ-ასლანი მოდისო“. ეს მეფე თვით ისტორია-
შიაც ამ სახელით იხსენიება.

ვახტანგი ბრძენი გამგებელიც იყო და გმირი სარდალიც,
არა ერთი და ორი ნაშთი დაუტოვა სამშობლოს თავის მოღ-
ვაწეობისა. მუდამ ხალხის განათლებაზედ ზრუნავდა, აარსებდა
სკოლებს, ასწორებინებდა და ათარგმნინებდა საღმრთო წერი-
ლის წიგნებს და გამოსცა კანონები. დაუცხრომელად ზრუნა-
ვდა სამშობლოს თავისუფლებაზედ, სრულიად შემუსრა სპარ-
სთა მონების უღელი, დაიპყრო სამეგრელო, აფხაზეთი, დაამა-
რცხა პაჭანეგები, დაიმორჩილა აზრუმი და დრდების სხივით
შემოსილი მისი სახელი თვით ინდოეთშიაც კი გაათქვა. ერთ
უძველეს ეკლესიის კედელზედ, რომლის ნანგრევები დღესაც
სჩანან ალაგირის მთებში, არის ზედ-წარწერა, რომელიც მო-
გვითხრობს ოსებთან გორგასლანის ომის ამბავს. ოსეთის მბრძა-
ნებელმა ბალათარმა და მოსტაცა მეფე ვახტანგს და ეს შეიქნა
მიზეზი მათ შორის საშინელის ომისა; დიდ ხანს ვერც ერთი
იმარჯვებდა და ვერც მეორე, თუმცა ბალათარს თარხანიც მი-
ემველა თავის პაჭანეგებით. ერთს ბრძოლაში გორგასლანმა თავის-
ხელით მოჰკლა თარხანი, მაგრამ ბალათარი კი მაინც ისევ ეო-
მებოდა. ამ ოსების გმირმა ბევრჯელ უკუ აქცია ქართველები
და არა ერთხელ თვითონ დაესხა მათ თავს. გორგასლანმა ნა-
ხა, რომ ვიდრე ბალათარი მოთავედ ჰყავდათ ოსებს, ვერაფერს

ვახდებოდა. ამისათვის შემდეგი ხერხი იხმარა: ვახტანგმა მო-რიგება შეუთვალა იმ პირობით, რომ ოს-ბაღათარს მისი და ცოლად შეერთო. ორივე მებრძოლნი არაგვის ნაპირებზედ იყვნენ დაბანაკებულნი, ერთი გაღმა და მეორე გამოღმა. ვახტანგმა ბაღათარი თავის ბანაკში მიიწვია დაზავების შესახებ მოსალაპარაკებლად. ბაღათარმა ვერ შეუტყო ვერაგობა და მის სანახავად წავიდა. როდესაც წყალში გადიოდა, ქართველებმა დაუშინეს ისრები, ოს-ბაღათარი დაიჭრა, წყალში გადავარდა და დაიღუპა. მაშინ გორგ-ასლანი დაესხა ოსებს და დაიმორჩილა. ეს ზედწარწერა თავდება ოს-ბაღათარის და იმის ცხრა ძმის სიტყვებით: „ამის ამოკითხველნო, შენდობა გვიბრძანეთო“.

მაგრამ არა მარტო მუნჯნი ნანგრევნი—ეს სამწუხარო ნაშთნი ძველის დიდებისა—ლაღლებენ გორგასლანის მოღვაწეობას. დიდებული ტაძარნი: მცხეთაში აფ-თორმეტთა მოციქულთა, ტფილისში სიონისა და მეტეხისა—არიან ნაშთნი ვახტანგის ბრწყინვალე მეფობისა. მან დააარსა თვით ქალაქი ტფილისიც, რომელიც შემდეგ მისმა შვილმა გაიხადა სატახტო ქალაქად და ამით ბუნდი მოეფინა ცხეთის ძველს დიდებას. ტფილისის ახლო არის მარტყოფის უძველესი მონასტერი, რომლის უმთავრესი ეკლესიის მთლად შენობა და თვით გუმბათიც დამყარებულია ორს სვეტზედ, ამავე ორს სვეტზედ დახატულია საქართველოს ორი მეფე მთლად ტანიანად: ერთი მათგანი არის ვახტანგი და მეორე დიდებული დავით აღმაშენებელი.

გორგასლანი ჭრილობისაგან ღრმა სიბერეში გარდაიცვალა, ამის შემდეგ კვალად ჩაჰქრა საქართველოს დიდება და სპარსელებმაც კვალად დაიწყეს მისი დამორჩილება; მალე, მე-IV საუკუნის დამლევს, თვით სასანიდებამ დინასტიამ დაუთმო ადგილი ბაგრატიდების დინასტიას, რომლის პირველი წარმომადგენელი იყო გურამ I.

ბაგრატიდების დინასტიამ მთელი ათასი წელიწადი იმეფა და ამ დინასტიასთან ერთად მოიხპო თვით საქართველოს მე-

ფობაც. ამ დინასტიის მეფეები თავის თავს დავით წინასწარ-მეტყველის ჩამომავლად რაცხავდნენ. მათ გვარეულობის გერბზედ გამოხატულია შურდული, რომლითაც მოიკლა გოლიათი, ქნარი დავითისა, სასწორი — ნიშანი მეფურის მართლ-მსაჯულებისა და სიბრძნისა და კვართი უფლისა; გერბს გარშემო აწერია 131 ფსალმუნიდან ამოღებული სიტყვები: „ეფუცა უფალო დავითს ჭეშმარიტებითა და არა შეურაცხ-ჰყოს იგი: ნაყოფისაგან მუცლისა შენისა დაესვა საყდართა შენთა“. ეს გერბი დღესაც დაცულია ამ გვარეულობის შთამომავალთა, თავადთა გრუზინსკების ოჯახში.

ამ დინასტიის დროს სპარსელებთან ჩვეულებრივს ისტორიულს ბრძოლას ზედ დაერთო ახალი მტრის — არაბების შემოსევა, რომელნიც ცეცხლითა და ხმლით ჰქადაგებდნენ ყორანს იქ, სადაც ჯერ კიდევ სრულიად არ ჩამქრალიყო საკურთხეველნი ცეცხლის თაყვანის-მცემლობისა. მე-VII საუკუნის ნახევარში ომარის სარდალი ხალიფი, რომელსაც მეტს სახელს „ღვთის რისხვას“ ეძახდნენ, გამოგზავნილ იქმნა ჩრდილოეთის დასაპყრობლად, დაიმორჩილა საქართველო, — და ტფილისი 400 წლის განმავლობაში არაბების მონების უღელს ატარებდა. ამ შავსა და ბნელს დროს ნაცვლად იმისა, რომ დინასტიურს კრტიმლასა და ხალხთა შორის უთანხმოებას ბოლო მოჰღებოდა, — უფრო და უფრო გაძლიერდა და ფესვი გაიდგა არც მეზობელი ველური ხალხები აძლიევდნენ ამ უბედურს ქვეყანას მოსვენებას. ამავე დროს ისტორიულს ასპარეზზედ გამოვიდნენ ოსმალ-სელჯუკები. მე-XI საუკუნის ნახევარში იგინი შეიქმნენ მპყრობელნი მთელის დასავლეთის აზიისა, შემუსრეს დიდება და ძლიერება ბაღდადის ხალიფებისა და სამუსულმანოს კვალად გაუღვიძეს მანა ქვეყნების დაპყრობისა. სელჯუკების სულტანი ალბ-არსლანი ასი ათასი ჯარით შეესია სომხეთს, და აქ ეს ჯარი ნაწილ-ნაწილ დაყო და აქეთ-იქით მხარეს გაუსია; საშინელი უბედურობა მიაყენა საქართველოსაც. სამი წლის შემდეგ ეს შემოსევა კვალად გამეორდა; ვერა ჯარი ვერ უმაგრდებოდა ოსმალთა წამლევას თავდასხმას. გაშმა-

გებული მდინარესავით მოედნენ აკეთ-იკით და ყველაფერს მუსრს ავლებდნენ; გადამწვარი ქალაქები და სოფლები ღაღადებდნენ მათი შემოსევის ამბებს. ქართლი და კახეთი ააოხრეს, ტფილისი აიღეს და დააქციეს. ასეთი შემოსევა დრო გამოშვებით ხდებოდა და ათი წლის შემდეგ, 1078 წელს, ტფილისმა კვალად გამოსცადა საშინელი ბარბაროსობა ოსმალებისა: ამ დროს მტკვრისა და ალაზნის ნაპირებზედ დასახლდნენ თათრები, რომელნიც განუწყვეტლად სძარცვავდნენ ქალაქებსა და სოფლებს.

ოსმალებისაგან მიყენებულს უბედურებას ზედ დაერთობუნების საშინელნი მოვლენანიც, რომელთაც ხალხი ღეთისაგან მიყენებულ სასჯელად სთვლიდა იმისთვის, რომ ამ დროს იგი უტევებდა ჭეშმარიტს სარწმუნოებას თათრების სარწმუნოებას ღებულობდა და ეძლეოდა ზნეობის გამხრწნელს გარყვნილებას. ერთხელ, ზედ ქრისტეს აღდგენის დღეს, როგორც მემატინე მოგვითხრობს, ისეთი საშინელი მიწის-ძვრა მოხდა, რომ მაღალი მთები და კლდეები დაირღვენენ, ქალაქები და სოფლები დაიქცნენ, სახლები შიგ მცხოვრებთაათვის საჟლავებად გადაიქცა და დიდძალი ხალხი დაიღუპა. ქვეყნის ესოდენ უბედურებას ბოლო მოუღო დიდმა დავით მე-II აღმაშენებელმა, რომელმაც საქართველოს კვალად დაუბრუნა უწინდელი დიდება და ძლიერება.

როდესაც თექვსმეტის წლის დავით აღმაშენებელი (1089—1125) ტახტზედ ავიდა, ქართლი სრულიად დანგრეული და აოხრებული იყო, ტფილისი და მრავალი სხვა ადგილები ოსმალებს ეჭირათ, იმერეთს თავის ნებით განაგებდნენ და ჰფლობდნენ საბერძნეთის მეფეები და იმით მართლუფლობდნენ თავს, რომ ჩვენ ერთად-ერთი მფარველნი ვართ ერთ-მორწმუნე სამეფოსიო; მხოლოდ აბხაზეთის მთები და ხეობები იყვნენ უშიშარნი ადგილნი მეფისა და ხალხის საცხოვრებლად, მეფე ტეაგულისთაში ცხოვრებდა ლიხის მთის ძირში. ამ დროს გათამამებული თათრების ბრბო, რომელთაც ეჭირათ, ტფილისის ნაყოფიერი მიდამონი საშინლად არბევდნენ კახეთსაცა და

ქართლსაც. სპარსელები არბევდნენ და სულს არ უდგამდნენ სამეფოს განაპირა ადგილებში მცხოვრებ ხალხს, ასე გასინჯეთ თვით სომხებიც კი ხშირად ესხმოდნენ ერთ-მორწმუნე ხალხის სამეფოს. ერთ დროს აყვავებული ადგილები გავერანდნენ, ნაყოფიერი მინდვრები გახრიოკებულ მინდვრებად გადაქცნენ. მეფის უდიდესი მოვალეობა იყო გაემთელებინა სამეფოს წყლული. მას ხელი მოუშართა ამ დროს დაწყებულმა ჯვაროსნების ომმა, რომელმაც დახატრა ოსმალების მრავალი ჯარი და ამით საქართველოს მიეცა დრო შემოეკრიბა თავის ძალ-ღონე.

მტრისგან გავერანებული ადგილებზედ დასასახლებლად მეფემ ოსები მოიწვია და იმათაც დიდის სიხარულით დასთმეს თავის უნაყოფო კლდეები და საქართველოს ნაყოფიერს მინდვრებზედ დასახლდნენ. მათის შემწეობით მეფემ შეასრულა უდიდესი საქმე საქართველოს განთავისუფლებიანა. როგორც კი შეიტყო, რომ ფრანგებმა იერუსალიმი დაიპყრესო, მაშინვე უკუ აგდო ოსმალების მონების უღელი და ხარჯის ძლევაზედ უარი განაცხადა. და ეს იყო უდიდესი ღვაწლი, რომელიც ჩაიდინა დავითმა გამეფების უმაღლე. მაგრამ ოსმალებმა ერთბაშად და ადვილად არ დასძმეს თავის უფლება საქართველოზედ; საქართველოს განთავისუფლება ძვირად დაუჯდათ ორივე მხარეს და ამან დიდი სისხლი დააღვრევინა დავითსაც და ოსმალებსაც. თავის მცირე ჯარით დავითი უძლიერეს მტრებს ამარცხებდა; თავისი მოღვაწეობა დაიწყო აფხაზეთიდან და დაასრულა დერბენდში, სადაც შეღეწა რკინის კარი, შეგებული ხალიფების დროს. მისი მეფობის დროს მტერი მტერზედ ესხმოდა საქართველოს; მაგრამ პირველსავე ბრძოლაში დავითისაგან თავ-ხარდაცემულნი აქამდინ უძლიველნი სელჯუკების და სპარსელების სარდლები პირს იბრუნებდნენ ხოლმე და უტევებდნენ მას ტყვეებს და აუარბებელს საუნჯეს, რომლითაც თავის სამეფოს ამიდრებდა. ერთხელ, როდესაც შემოდგომაზედ 1121 წ. არაბების ურიცხვი ბრბო თრიალეთს შემოესია, დავითმა ერთის ბრძოლით სრულიად გაჰჟანტა და თავისი ბანაკი აავსო ოქროთი, ვერცხლითა, ძვირფასის ბადიებით, ხალებით, იარაღით და

არაბულის ცხენებით; სირიის სარდლები ტყვედ უვარდებოდათ ხელში უიარაღო სოფლელებსაც კი.

საქართველოს დედა ქალაქი ტფილისი მაინც დიდ ხანს ეჭირათ სარკინოზებს, რომელნიც მის ციხეებში იყვნენ გამაგრებულინი. მაგრამ დავითი ამაზედ აგრე რიგად არაფერს ზრუნავდა, რადგან იცოდა, რომ თუ დანარჩენს ადგილებში მკვიდრად მოიკიდებდა ფეხს, ტფილისის აღებაც აღარ გაუჭირდებოდა. მხოლოდ თავის მეფობის ბოლო დროს, 1122 წელს, ანაზღეულად დაესხა თავს მტერს და ტფილისიც დაიჭირა. და მაშინ შავი ზღვიდან მოკიდებული კასპიის ზღვამდინ ყველა მის ძლიერებას ემორჩილებოდა. ამ დროს საქართველო იმდენად მოლონირდა, რომ თავის ჯარი შორს პალესტინაშიაც კი გაგზავნა ქრისტეს საფლავის მტრებთან საბრძოლველად. ადგილებულმა ზღვამ შთანთქა საქართველოს პირველნი გმირნი-ჯვაროსანნი; მაგრამ ამ უბედურებამ მაინც ვერ დააბრკოლა ახალი მეომარნი, იგინი მშვიდობით მივიდნენ წმინდა ადგილს და სხვა ჯვაროსნებთან ერთად იღვწოდნენ ქრისტეს საფლავის გასანთავისუფლებლად ურწმუნოთა ხელიდან.

დავით აღმაშენებელი დიდი ვაჟკაცი იყო, ჯარს ყოველთვის თვით უძღოდა წინ და მტერს გრიგალივით მიეტევებოდა ხოლმე. ამასთანავე იგი იყო ახოვანის ტანისა და გოლიათებრ ღონიერი. გელათის ტაძარში (ქუთაისის ახლოს) დღესაც დაცულია მეფის ბეჭედი, რომელშიაც ჩვეულებრივი კაცის ორი თითი ადვილად ჩაეტევა. როგორც მარტყოფის, ისე ამ მონასტრის კედელზედ დახატული მეფის სახე, დიდი, გრძელის წვერით, ამტკიცებს იმის ფიზიკურს ძალას და უპირატესობას სხვათა მეფეთა წინაშე.

გელათის ტაძარი და ღვთისმშობლის მონასტერი დავითმა აღაშენა სადიდებლად ღვთისა, რომლის მოწყალებითაც შეაერთა მთლად ძველი სამეფო ბაგრატიდებისა. სიდიდით, სიმშვენიერით და მარმარილოს სიუხვით ეს ტაძარი აღემატებოდა ყოველსავე, რაც კი ამისთანა რამ აშენებულყო აქამომდე ივერიაში. ამ ტაძარში ბოლოს დროს დასდგა უძველესნი ტახ-

ტნი თავის მიერ დაპარცხებულ სპარსეთის მეფეებისა, მათი ოქროს ლამპრები, გვირგვინები, მანიაკები და აგრეღვე თვისგანვე დატყვევებულ არაბთა მეფეების ბადიები.

დაზილის ხეობაში, მაღალს ფრიალო კლდეზედ, რომელიც მოქურუშებული გადმოჰყურებს საქართველოს სამხედრო გზას, დღევანდლამდინ მოჩანს ნანგრევი ძველის კარისა, საქართველოში შემოსვლის მსურველთა გზის შემკვრელი. იგი იყო შემბული ქრისტეს წინად მეფე მურვანისაგან, მაგრამ შემდეგ დაექციათ და დავითმა განაახლა.

დავითმა მთელი თავის სიცოცხლე სულ ბრძოლაში გაატარა, ერთი ხელით მტრებსა მუსრავდა და მეორე ხელით აღდგენდა იმას, რაც მტრებისაგან იყო შემუსვრილი. დავითმა მართო ხმლის ხმარება არ იცოდა; იგი უდიდესი ღვთის-მეტყველი იყო თავის დროისა. ისე არა უყვარდა-რა ძლევა მოსილს მეფეს, როგორც საღმრთო წერილის კითხვა. იმის მეფობის დროს ორი კრება მოხდა სამლო წიგნების შესასწორებლად, მტრებისაგან წართმეული სიმდიდრით აშენებდა ეკლესიებს და აარსებდა მათთან სკოლებს ყმაწვილების აღსაზრდელად.

დავითი მიიცვალა 53 წლისა, ჯერ კიდევ სავსე ღონითა და ძლიერებითა. მან დასტოვა გაძლიერებული და ყოვლის მხრით დამშვიდებული სამეფო. ქართველმა ერმა მას აღმაშენებელი უწოდა და ეკლესიამაც წმინდათა შორის შერაცხა. სიკვდილის დროს დავითმა ამოირჩია საუკუნო განსასვენებლად თავის მიერ აშენებული გელათის ტაძრის კარის ბქე, რომ ყველას, ვინც კი იმის საფლავზედ გადაივლიდა, იმის სულისთვის ელოცა. მან უბრძანა დაედგათ იმის საფლავზედ დერბენდიდან წამოდებული რკინის კარი, რომელიც ერთსა და იმავე დროს ეკლესიის კარიც იქნებოდა და მეფის ძეგლიც. ეკლესიის შესავალში დღესაცა ძვეს დიდი გათლილი ქვა, რომელზედაც სხვილი ქართული ასოებით სწერია: „ესე არს განსასვენებელი ჩემი, რომელსა დავემკვიდრე“.

ერთი ნახევარი ამ რკინის კარისა აღარა სჩანს; როგორც ამბობენ, იგი ლურსმებად ჩამოუსხავთ და ეკლესიისთვის მოუხმარებიათ. მეორე ნახევარი კი დღესაც არის. მისი არაბული

ზედ-წარწერა მოგვითხრობს, რომ კარი გაუკეთებინება სადი-
დებლად ყოვლად მოწყალე და სახიერისა ღვთისა დიდებულს
ემირს შავირს, ელ-ფაზალის შვილს, 455 წ. ჰიჯირისას და
1077 წ. ქრისტიანობის ერისას.

წმინდა მეფის ძვალნი დიდ ხანს არ დარჩენილან მისგანვე
ამორჩეულს საფლავში: სოლომონ დიდმა გადაიტანა იგინი სამ-
კვეთლოში და დაკრძალა საიდუმლო ადგილას, რომ ამით ლე-
კების მტაცებლებისაგან დაეფარა.

საქართველოს ძლიერებამ გასტანა 120 წელიწადი, დაწყე-
ბული დავითიდან, ვიდრე თამარის სიკვდილამდინ. ქართული
მატიანენი არავის არ უდრიან ამ დედოფალს, გარდა ვახტანგ
გორგასლანისა და დავით აღმაშენებლისა და იხსენიებენ მეფედ
და არა დედოფალად. შვიდი საუკუნის განმავლობაში ხალხის
გულიდან არ ამოფხვრილა ხსენება ამ დიდებულის ქალისა,
რომელმაც საქართველოს ერთს დროს ძლიერება და დიდება
მოუპოვა. ხალხი დღესაც ამპარტუნობს ამ მეფე-ქალის სახე-
ლით, იხსენიებს არა ერთ პოეტურს და გულ-გონების მომხიბ-
ლავს ლეგენდებში და მის მოღვაწეობას აწერს ყოველ დიდე-
ბულს საქმეს და საქართველოს დიადს ნაშთებს. საქართველოს
ყოველს კუთხეში ნახევარ-მიფური სახე, თამარისა ხალხს სხვა-
და სხვა ნაირად აქვს წარმოდგენილი და სთვლიან რაღაც უმა-
ღლეს და მიუწდომელ არსებად. მაგალითებრ, სვანეთში, სადაც
ისტორიულ პირთაგან მხოლოდ თამარი-და დარჩენილა ხალ-
ხის ხსოვნაში, იგი შეიქნა რელიგიურ თაყვანის-საცემელ პი-
რად და მომხიბლელ და გრძნეულ სილამაზის იდეალად. სვანურ
სიმღერებში იგი იხსენიება ოქროს დიადემით, ბრწყინვალე ტანი-
სამოსით და ძვარფასის თვლებით მორთული, — და ეს არის უმა-
ღლესი წარმოდგენა, სადამდინაც კი შეეძლო მიეღწია ხალხის
უეშმაკო ფანტაზიას. გარდმოცემანი მოგვითხრობენ, რომ თამა-
რი დიდსულოვანი და გულუხვი ყოფილა, და ერთი ამ გარდმოცე-
მათაგანი ვგაუწყებს შემდეგს: ერთ დღესასწაულ დღეს, როდესაც
თამარი გელათის ტაძარში მიდიოდა და თავის თავის მორთუ-
ლობას ძვირფას ლალებს უკეთებდა, მოახსენეს — გლახა დედა-

კაცი მოწყალებას თხოულობსო. დედოფალმა უბრძანა მოიცადოსო, მაგრამ როდესაც გარეთ გავიდა გლახა აღარ დახვდა. ძალიან შესწუხდა და ჰკიცხავდა თავის თავს, რომ გლახაკი არ გაიკითხა, ამის გამო მოიხდა თავიდან მიზეზი თავის დაგვიანებისა და იმით შეამკო გვირგვინი ლეთის-მშობლის ხატისა.

ნამდვილი ისტორია შეხამებული ლეგენდებით, შემდეგის სიტყვებით გვიხატავს თამარ-დედოფლის ბედსა და მოღვაწეობას (1184—1212). როგორც რუსეთის მეისტორიე მოგვითხრობს, თამარი გათხოვდა ანდრია ბოლოლიუბსკის შვილ გიორგიზედ, რომელმაც პირველ ხანებში დიდის გამარჯვებებით ისახელა თავი. დღემდის გამოუტყვეველის მიზეზის გამო ცოლქმარნი მალე განქორწინდნენ და გიორგი კონსტანტინოპოლში წავიდა. როდესაც ხალხის სურვილისამებრ თამარს მეორე ქმარი უნდა ამოერჩია, მრავალ საქრძოთა შორის, რომელთა რიცხვში ერივნენ საბერძნეთის იმპერატორის შვილები და ისპაღანის სულტანი, მან ამოირჩია ოსეთის თავადი დავით სოსლანი (ე. ი. მშვენციერი), ბაგრატიდების შთამომავლობისა. მაგრამ გიორგიმ ვერ დასთმო ტახტის დაკარგვა და ბერძნების ჯარით მალე შემოესია საქართველოს. მან აქ მომხრეები ვერავენ იშოვნა, რისაგამოც დამარცხდა და თამარს ტყვედ ჩაუვარდა. დიდსულოვანმა თამარმა გაანთავისუფლა იგი იმ პირობით, რომ საქართველო სამუდამოდ დაეტოვნა.

საქართველოს ამ დროს ბრძოლა მოელოდა სპარსელებთან, სარკინოზებთან და ოსმალებთან, რომელნიც არ ასვენებდნენ მას თვით სიძლიერის დროსაც კი და ხშირად შემოესეოდნენ ხოლმე. სოსლანმა გაილაშქრა სპარსეთზედ, მრავალჯერ გაიმარჯვა და, როდესაც განჯა აიღო, დიდი დავლა ჩაიგდო ხელში: მრავალი ცხენები, აქლემები და ოქრო-ვერცხლის ჭურჭელი შეადგენდა გამარჯვებულთა ჯილდოს. ამას შემდეგ თამარმა გაგზავნა ჯარი ოსმალთა გასადევნად ყარსიდან; დაინახეს თუ არა ქართველები, ოსმალნი მაშინვე გაიქცნენ და ციხე უომრად დაუთმეს. მაშინ გამოჩენილმა სულტანმა ალექო ნურედინმა, გაკვირვებულმა ივერიელთა გამარჯვებით, გამოგზავნა

მათ წინაღმდეგ რვა ასი ათასი ჯარი, რომელშიაც მარტო ცხენოსანი ასი ათასი კაცი იყო. ალებო ნურედინმა შეატყობინა თამარს, რომ საომრად მოვდივარო და თუ შენ ჩემს ცოლობაზედ დასთანხმდები და შენი ქვეშევრდომნიც ისლამის სარწმუნოებას მიიღებენ, მაშინ შენს ქვეყანას აღარ ავაოხრებო. როდესაც მოციქულმა გამოუცხადა ეს სურვილი სულტანისა, მაშინ, როგორც ამბობენ, ზაქარია მხარგძელმა პასუხის მაგივრად ისეთი სილა შემოჰკრა, რომ მოციქული იქვე უსულოდ დაეცა. დაიწყო ომი. ქართველები, შეხვდნენ თუ არა ბასიონში სულტანის ურიცხვ ჯარს, პირველად თვითონ ეკვეთნენ და საშინელი ბრძოლის შემდეგ სრულდნენ. დაამარცხეს. როგორც გარდმოცემა ამბობს, ქართველებს იმდენი ტყვე ჩაუვარდათ ხელში, რომ თითო მეომარზედ ოცი ტყვე მოდიოდა; ურიცხვი ალაფით აიესო გამარჯვებულთა ბანაკი და მას შემდეგ მეფის სუფრაზედ თუ არა ოქრო-ვერცხლის ქურქელი — სხვა არა იხმარებოდა-რა; ძვირფასი თვალ-მარგალიტები ხომ საწყაოთი გაიყვეს.

თამარის მიერ ომებში შეძენილი უთვალავი სიმდიმდრე შეიქმნა ომის მიზეზად საქართველოსა და ვიზანტიას შორის. როდესაც ანგარების მოყვარე იმპერატორმა ალექსი ანგელმა გაიგო, რომ თამარი მონასტრებს დიდ საჩუქრებს სწირავსო, ბრძანება გასცა გაეძარცვათ ყველა ის ბერები, რომელნიც საქართველოდან წასულნი კოსტანტინოპოლზედ გაივლიდნენ. გაჯერებულმა თამარმა ომი გამოუცხადა იმპერატორს და დაიჭირა ტრაპიზონი და სხვა ადგილები, მდებარენი ჩრდილოეთითა შავი ზღვის ნაპირზედ. თამარმა შემდეგში ამ ადგილებისგან შეადგინა ტრაპიზონის იმპერია იმ აზრით, რომ შეეფერხებინა მამადიანობის გავრცელება მცირე აზიაში და კავკასიის განაპირა ადგილებში.

ოცდამოთხის წილის მეფობის შემდეგ თამარი დაქვრივდა; მაგრამ პირაღმა მწუხარებამ მაინც ვერ დააბრკოლა ეზრუნა საქართველოს წარმატებისა და დიდებისათვის, სიკვდილამდინ არც სამხედრო საქმეებისთვის დაუჩნებებია თავი. მის პოლიტიკურს

თავდაჭერილობას და გამბედაობას ცხადად გვიხტავს შემდეგი გარემოება. 1208 წელს, დიდ შაბათ დღეს, როდესაც ყველანი ეკლესიაში იყვნენ, არდებილის სულტანი შეესია ქალაქ ანს და დიდი სისხლის ღვრა მოახდინა, თორმეტი ათასი მცხოვრები ამოხოცა და ქალაქი სულ ერთიან აიკლო. თამარმა განიზრახა სწორედ ამ ნაირადვე გადაეხადნა სულტანისათვის სამაგიერო. მან მოიცადა იქამდინ, ვიდრე მუსულმანთა მარხვა დადგებოდა და სწორედ იმ ღამეს, როდესაც მთვარე ბადრი გახდა და მინარეთიდან მოლას ძახილმა მართლმორწმუნენი გამოადვიძა, თამარის ჯარი შეესია არდებილს და სასწრაფოდ დაიპყრო. როგორც ანში თათრებმა, ქართველებმაც თორმეტი ათასი მცხოვრები დახოცეს, ქალაქი აიკლეს და დააქციეს, თვით სულტანიც თავის ცოლებით და შვილებით ტყვედ წამოიყვანეს. ამას შემდეგ თამარის ჯარმა გაილაშქრა ირანზედ, აიღო თავრიზი და აიკლო ხორასანში გურგანი, სადაც იმოდენა ნადავლო იშოვნა, რომ ომის განგრძობა ვეღარ შეიძლო და შინ დაბრუნდა. ქალაქები და სოფლები გზა-და-გზა წინ ეგებებოდნენ. საჩუქრებით გამარჯვებულთ, რომელნიც დიდის ყოფითა და ამბით შემოვიდნენ ტფილისში.

თამარს შორს ოსეთშიაც ჰქონდა გავლენა, კავკასიონის მთის იქით; დაუცხრომელნი მთიელნი ემორჩილებოდნენ თამარის ძლიერებას და ქრისტეს სარწმუნოებას ღებულობდნენ. ქართველს ჯარს ფეხ-და-ფეხ უკან მისდევდა ქართველი მღვდელი და ეპარქი სომეხი, მტკვრისა, ალაზნისა, ლიახვის და თერგის მიდამოებში ქრისტიანობრივი მოქალაქობა და სიცოხლე სდუღდა.

თამარის მეფობა მარტო სამხედრო ძლიერების მეფობა არ იყო, იგი ითვლება მწერლობისა და განათლების ოქრახს საუკუნედ. ამ დროს ცხოვრობდა გამოჩენილი შოთა რუსთაველი, ეს საქართველოს გამოჩენილი ჰომეროსი, რომელმაც შექმნა უკვდავი პოემა „ვეფხისტყაოსანი“, ეს უმაღლესი განძი ქართულის პოეზიისა.

ლევენდარული ისტორია, რომელიც საქართველოს ყველა დიდებულ ნაშთებს თამარს აწერს, — სინამდვილეს მოკლებული არ არის, ამისთვის რომ უმეტესი ნაწილი ამ ნაშთებისა სწორედ მისგან არის დატოვებული. თამარმა ყველგან დასტოვა თავის მოღვაწეობის წაუბლალაფი კვალი და როგორც ამბობს ერთი მემორიე: „ქვებით აღბეჭდა თავის სახელი საქართველოს მთებსა და მდებარეობებს“ მიუდგომელს მთებში და ხეობებში, შავისა და კასპიის ზღვის ნაპირებზედ აღებულნი არიან ტაძარი და ნიშნი, მღუპარე მოწამენი თამარის დიდებისა და ძლიერებისა.

ქართლის ხეობაში დღესაც კიდევ სჩანს ნანგრევი თამარისაგან აშენებულის ტაძრისა, რომელიც უფრო იმით არის შესანიშნავი, რომ ერთს დროს იქ ინახებოდა სასწაულთ მოქმედი ხატი. ივერიის ღვთის-მშობლისა, და თამარმა აჩუქა ოსებს, როგორც თავის ქმრიდან მონათესავე ხალხს. ეს ტაძარი ორჯელ შემუსრა ცეცხლმა, მაგრამ ღვთის-მშობლის ხატი ორჯელვე უვნებელი იპოვნეს ნანგრევებში. ექვსასი წელიწადი იმყოფებოდა ეს ხატი ქართლის ხეობაში. მაგრამ როდესაც მაჰმადიანობა შეესია კავკასიის მთებს და რუსის მთავრობამ გაქრისტიანებული ოსები მოზღოკში მიიწვია, თერგის იქით, — ივერიის წმინდა ხატი რუსეთის წმინდანად შეიქმნა. გარდმოცემა გვიამბობს, რომ როდესაც, 1793 წელს, ოსები მოზღოკში მივიდნენ ამ წმინდა ხატით, მოზღოკის მაშინდელი ეპისკოპოსი მიეგება წინ ჯვრითა და დროშებით და შეასვენა ეკლესიაში; ღვთის-მშობელმა სასწაულ-მოქმედებით აუწყა ეპისკოპოსს, რომ ხატი ქალაქს გარედ უნდა დარჩეს, იმ ადგილს, სადაც წინად იყო და ღამე ჩერქეზის ურემზედ გაატარაო. ამ ადგილზედ მაშინ ნიში ააშენეს, შემდეგში კი ხის ტაძარი დადგეს ღვთის-მშობლის მიძინებისა. დღესაც მოდიან აქ სალოცავად რუსები მთელი კავკასიიდან და რუსეთის შორეულ ადგილებიდან.

ყველაზედ მშვენიერი და პოეტური ძეგლი თამარისა არის ვარძია, „ვარდების ციხე-დარბაზი“. ზემო ქართლი თამარს

მიაჩნდა თავის გვირგვინის ერთ უძვირფასეს მარგალიტად, ამისათვის ახალციხის ახლოს ერთ ფრიალო კლდეში გამოაკვეთინა ეს უმშვენიერესი სასახლე, რომელშიაც 360 ოთახი იყო. მოგზაურს დღესაც შეუძლიან ნახონ ნაშანი ამ დიდებულის ციხე-დარბაზისა, რომლის სავანეთა და ტალანთა შორის მიწაში შენახულა საკმაოდ დიდი ტაძარი; კედლები შემკული აქვს სხვა-და-სხვა მხატვრობითა, აქვე მთელის ტანით დახატულია მიფიური თამარ-დედოფალი დარალაც. გამოურკვეველს და გულის საკლავ შთაბეჭდილებას ახდენს მნახველზედ. ტაძრის ერთ გვერდზედ არის ქვის ბალდახინი, რომლის ქვეშაც დამარხული უნდა ყოფილიყოს თამარ-დედოფალი, გარდაცვალებული თავის საყვარელ „ვარდთა ციხე-დარბაზში“ 1212 წელს. ნამდვილი იმის საფლავი კი დღესაც არავინ იცის. ზოგის აზრით თამარი დამარხულია გელათის ტაძარში; ზოგნი კი იმის საფლავს სვანეთში უჩვენებენ. საქართველოს სხვა-და სხვა თემის ხალხს ადვილად არ უთმობოდათ თავეთი საყვარელი დედოფალი და ყველა მათგანი მის საუკუნო განსასვენებელ ადგილს თავის სათემოში უჩვენებდა. საქართველოს ეკლესია თამარის სახსენებელს დღესასწაულობს მენელსაცხებელთა კვირიაკეში.

უნებლიედ იპყრობს კაცის გონებას ის ფაქტი, რომ საქართველოში, ამ ნახევრად აზიურს ქვეყანაში, სადაც საზოგადო ცხოვრებაში ქალს მცირე უფლება აქვს მინიჭებული, კაცის უმაღლესი იდეალი ქალის არსებაში განხორციელდა. წმინდა წინა იდეალია მალაღის ზნეობისა, მეფე თამარი — იდეალია გმირობისა და ბრძნულის მმართველობისა. ეს ორი სახელი მეტად საყვარელი სახელია ქართველი კაცისათვის.

ჩაესვენა თამარი სამარეში და მასთან ერთად ჩაესვენა საქართველოს დიდებაც, ბედნიერნი დღენი თავის ქვეყნისა თითქოს ამ საოცარმა დედაკაცმა წარიღო თანა. შემდეგი ორი მეფობა — თამარის შვილისა და ქალისა, — სახსე შინაურის არეულობით და შფოთით, თითქო მომასწავებელნი იყვნენ იმ დიდის უბედურებისა, რომელიც საქართველოს მალე თავს დაატყდა. თამარის შვილის გიორგი IV უკუღმართ მეფობის

დროსვე გამოჩნდა მოწინავე რაზმი მონგოლებისა. ერთი ბრძოლა ჩინგის-ხანის ჯარისა შემოვიდა საქართველოში და მდინარე ბერჯუჯის ნაპირებზედ საშინლად დაამარცხა ქართველების ჯარი, რომელიც თამარის დროს დამარცხებას ჩვეული არ იყო. მაგრამ რადგანაც თათრებს ნაბრძანები არა ჰქონდათ საქართველო დაეპყროთ, ამისათვის ეს ქვეყანა გრიგალივით განვლეს და დროებით აზიის შუაგულ უდაბნოებში დაიბანაკეს. ათმა წელიწადმა აღარ გაიარა, რომ ჩინგის-ხანის მოადგილემ, გიუქ-ხანმა მთელი აზია თავის ჯარით მოჰფინა; თათრები ხელახლად გამოჩნდნენ უბედურ საქართველოშიაც, რომელიც ის-იყო თათრების წინად არაბებმა ააოხრეს ჯელალედინის წინამძღოლობით. მონგოლებმა ღვთის რისხვასავით განვლეს მთელი საქართველო და მთლად კავკასიის ხალხს თავისი ბარბაროსული უღელი დაადეს. გიუქ-ხანს თან მოჰყვა საზარელი ბატია, ამან ხომ სრულიად დაიმონავა საქართველო; მოახდინა ხალხთ აღრიცხვა და დატვირთა მძიმე ხარჯით. მონგოლებისგან მიყენებულს უბედურებას ზედ დაერთო სხვა უფრო დიდი უბედურება, ნაყოფი თათრების ცბიერის პოლიტიკისა: ამ დროს, 1259 წელს, საქართველო ორ დამოუკიდებელ ნაწილად გაიყო — ქართლისა და იმერეთის სამეფოდ.

მონებამ მალე გამოიღო თავის ჩვეულებრივი ნაყოფი: როგორც ერთს დროს რუსეთში, აქაც უღირსნი მეფენი მხოლოდ თავეთი პირადი სარგებლობისათვის ზრუნავდნენ და სამშობლოს ბედნიერება აინუშიაც არ მოსდიოდათ, მამულის საუკეთესო შვილნი კი შაჰების თვითმნებელობის მსხვერპლნი ხდებოდნენ. თათრების ურდოში რუსეთის წამებულ თავადებივით ეწამა ქართველების მეფე დიმიტრიც, თავდადებულად წოდებული. არგუნჩს ხანს ენას უზიდავდნენ დიმიტრის ორგულობაზედ, ხანი საქართველოს ქამზღვრებზედ იდგა იმ განზრახვით, რომ ქართველების ჯარი ამოეყარა. მეფე ფაშასთან დაიბარა. დიმიტრიმ კარგად იცოდა ხანის მრისხანების და უსაფუძვლო ცილის-წამების მიზეზი, ამისათვის განიზრახა თავის თავი გაეწირა და თავის ქვეყანა კი აოხრებისგან გადა-

ერჩინა. ხანის იქვენულობის გასათანტავად მეფემ თავის მცირე-წლოვანი შვილი დავითიც თან წაიყვანა. მაგრამ ვერაფერმა ვერ მოუღობო გული ექვით შეპყრობილს მტარვალს, დიმიტრი ციხეში დააპატიმრა და თავი მოაკვეთინა 1289 წელს. მასთან-მყოფ ქართველთ ოქრო-ვერცხლით გამოისყიდეს ყარაულები-საგან გვამი წამებულის მეფისა და საიღუმოოდ მოასვენეს მცხეთაში.

ეს ის უბედურება იყო, რომელიც რუსეთმაც გამოსცა-და. ამისათვისაც „ვერც ერთ ხალხის გულში, ვერც ერთი რუსი ვერ იპოვის ისეთს გულწრფელს ძმურს სიყვარულს და მეგობრობას, როგორსაც ქართველის გულშიო“, ამბობს ერთი მწერალი *). რუსეთიცა და საქართველოც იმ საერთო უბედურების დროს დამეგობრდნენ, როდესაც ორივენი ძვირფას საჩუქრებს ეზიდებოდნენ ურდოში და აქ ერთმანეთს ხვდებოდნენ-და უბედურობის დროს დამყარებული მეგობრობა ხომ უფრო მტკიცეა და შეურყეველი.

მონგოლოებისაგან მიჰყენებული უბედურობა გაგრძელდა გიორგი ბრწყინვალემდინ (1318 — 1346), ეს მეფე საქართველოს საუკეთესო გვირგვინოსანთ აგონებდა. გიორგი წინა-პირველად შეუდგა ოსების დასჯას, რომელნიც სარგებლობდნენ ქვეყნის უბედურებით და წამ-და-უწყუმ არბევდნენ სოფლებსა და ქალაქებს; ოსები თავის მოხარაკედ გახადა. მეფე კარგად ხედავდა, რომ მონგოლოების სამეფო ნაწილ-ნაწილად დაყოფის გამო თან და თან უძლურდებოდა, ამით ისარგებლა გიორგიმ და თათრები განდევნა საქართველოდან. იმერეთის ტახტის მძიებელთა შორის შფოთმა და წეწა-გლეჯამ კიდევ მისცა მას მიზეზი სხვა უფრო უდიდესი საქმე შეესრულებინა, კარგად იცოდა, რომ სამეფოს ძლიერებას ერთობა შეადგენდა, ამისათვის ისარგებლა ხელის შემწყობი გარემოებით, იმერეთი თავის სამეფოს შემოაუერთა და კვალად შეიქმნა მეფე მთლად ივერიის მიწა-წყალისა.

*) ი. ი. ჯ. პოპკა.

გიორგი ბრწყინვალის და მისი მემკვიდრეების დროს დაიწყო კურნება საქართველოს წყლულისა, დანგრეული ქალაქების კვალად აშენება, ტაძრების აგება, ციხეების განახლება, ეტყობოდა, ბევრი უბედურების შემდეგ მრავალ-ტანჯულ საქართველოს უნდა დაესვენა. დიად, უნდა დაესვენა, მაგრამ იმთავის კი, რომ ძალა მოეკრიბა: ახალ უბედურობათა ასატანად. მონგოლთა შემოსევაზედ უფრო, საშინელი შემოსევა მოელოდა-საქართველოს: შეძრწუნებულს აზიის ჰორიზონტზედ გამოჩნდა თემურ-ლენგი. გიორგი-ბრწყინვალის შვილის-შვილმა ბაგრატ დიდმა 25 წელიწადი მეტად ბედნიერად იმეფა, მხოლოდ ამ დროს ახლო და შორს მდებარე სამეფოთა შემმუსვრელმა ქართვეილმა საქართველომდინაც მოაღწია. მაგრამ მრისხანე თემურ-ლენგს აქ ისე ღონივრად შეებრძოლნენ ქართველები, რომ ასეთი ძლიერი წინააღმდეგობა, როგორც ჰმოწმობენ თვით მონგოლთა თქმულებანი, მაშინაც არავის გაუწევია თემურისთვის, როდესაც პირქვე ამხობდა ისეთ ძლიერ სამეფოებს, როგორიც იყვნენ ჩინეთი, ქაბული, ბუხარა და სპარსეთი. თემურ-ლენგი შემოვიდა ქართლში 1387 წელს ყარსის მხრიდან და ყველაფერი შემუსრა და ააოხრა, არც ერთი ციხე, არც ერთი კოშკი დაუნგრეველი აღარ გაუშვა; სადაც კი მას გამოეველო, ყველაფერი გადაბუგული და მიწასთან გასწორებული იყო, მინდორველი მოფენილი იყო დახოცილებითა, აქა-იქ კაცის თავების კოშკები იდგა. მეფე ბაგრატმა დაატყო, რომ საზარელ მტერთან პირისპირ ბრძოლით ვერაფერს გახდებოდა, ამისათვის ტფილისის ციხეში გამაგრდა. მტერი ნახევარ წელიწადს ედგა ციხეს და ამ ხნის განმავლობაში სისხლის ღვრა არ შეწყვეტილა; მაგრამ ვაჟკაცობა სიმრავლემ დასძლია; თემურს მეფე ტყვედ ჩაუვარდა. თემურმა ტფილისში ჯარი დააყენა და თვითონ ყარაბაღში წავიდა, თან ტყვეები წაიყვანა და საქართველოს მრავალი სიმდიდრე წაიღო. ყარაბაღიდან მან კვალად გაგზავნა ქართლში თავის ჯარი და უბრძანა: „ყოველისფერი ძირიანფესვიანად დაენგრიათ“. ვიდრე თათრები თავიანთ მბრძანებლის სურვილს შეასრულებდნენ, თემურმა ცეცხლით და ხმლით გან-

ვლო დალისტანი და კავკასიის მთის კალთებზედ დაასახლა მაჰმადიანები, რომ მათის შემწეობით მთელი ეს მხარე ხელში სჭეროდა. ამას შემდეგ იქ ნელ-ნელა ჩაქრა ქრისტიანობა, გავრცელებული დავითისა და თამარის მეოხებით.

ტყვეობიდან რომ განთავისუფლებულიყო, ბაგრატმა გარეგნად მაჰმადიანობა მიიღო და აუთქვა თემურს, რომ მთლად ჩემს ქვეშევრდომებსაც გავამაჰმადიანებო და სთხოვა ამ განზრახვის შესასრულებლად ჯარი მიეცა. გახარებულმა თემურ-ლენგმა დაასაჩუქრა მეფე და თორმეტი ათასი ჯარით გამოისტურმა. ყოველივე ეს ბაგრატმა საიდუმლოდ შეატყობინა თავის შვილს და ორივემ ერთად სულ ერთიან ამოკლიტეს სპარსეთის ჯარი ბერჯუჯის ნაპირებზედ. გაიგო თუ არა ეს ამბავი, გაბრაზებულმა თემურმა თვითონ გაილაშქრა საქართველოზედ აუარებელის ჯარით. ტფილისის მიდამოში მოხდა საშინელი სისხლის ღვრა, ხუთი ნაწილი თემურის ჯარისა ამ ბრძოლაში გაწყდა, მაგრამ ქართველებს მაინც ვეღარ შეეძლოთ პირდაპირ ომის გაგრძელება და მთებში დაიმაღნენ. ბაგრატი მალე გადაიცვალა, მაგრამ მისი შვილი და მემკვიდრე გიორგი VII მედგრად ებრძოდა მტერს. თემური რამდენჯელმე კიდევ შემოესია საქართველოს, მაგრამ ვერც ერთხელ ვერ დაიმორჩილა, — ქართველები მიდიოდნენ მთებში და იქიდან დრო და დრო ესხმოდნენ თავს თემურის ჯარს და ართმევდნენ ნადავლს. ბოლოს, თემურის ერთი საყვარელი კაცის შუამავლობით გიორგი შეურიგდა თავის ქვეყნის მტერს და მცირე ხარჯს ხდილობდა.

თემურ-ლენგის შემოსევამ საშინლად გააოხრა საქართველო. მაშინ დააქციეს მცხეთის ტაძარი და კიდევ ბევრი სხვა ეკლესიებიც, რომელნიც მას შემდეგ აღარ განახლებულან. თუ რა იყო თემური თავის მიერ დამონავებულ ხალხისათვის, ამას ცხადად ჰმოწმობენ დაჩნეული კვალი იმის შემოსევისა, რე ხალხში დარჩენილი გარდმოცემა. ზაქათალიდან ორი ვერსის მანძილზედ, გზაზედ ცოტა მოშორებით, ერთ ადგილს დაგროვილია ქვები კოშიკის მსგავსად და დაჩრდილოლია რამდენიმე ფუთის ხით.

ეს არის კვალი იმათი ხოცვა-ჟლეტისა, რომელთაც მაშინ მთებში დამალვა ვერ მოასწრეს. თემურ-ლენგს ჩვეულებად ჰქონდა, როდესაც რომელიმე ქვეყნის მცხოვრებთ ამოჟლეტავდა, დახოცილების თავებს ერთად აგროვებდა და მათის რაოდენობით ზომავდა თავის ძლიერებას და მეფურს დიდებას. იმ დროს მოკლულთა თავებიც ერთად შეაგროვებინა კოშკის მსგავსად სწორედ იმ ადგილას, სადაც ეხლა ქვეები აგროვია. ამ ადგილს დღევანდლამდინ ბაშ-ყალას ეძახიან, ესე იგი კაცის თავების კოშკს.

თემური ზუღ დიდებს ხოცავდა, არც პატარებს იბრალებდა. ერთხელ უბრძანა პატარა ბავშვები შეეკრათ და დაეწყათ კალოზე ისე, როგორც თათრები აწყობენ ხოლმე ძნას გასალეწად. ძნის გასალეწად თათრები ხმარობენ კვერს, რომელიც ქვევიდან პირიანი წვრილი კობის ქვით არის მოჭედილი; ამ კვერს ატარებენ ძნაზედ და მარცვალს აყრევიან. ასეთი ბარბაროსული სალეწავით გააწყვეტინა ბავშვები. მეორედ კიდევ, როგორც მოგვითხრობს იმ დროის ერთი დამსწრეთაგანი, თემური საშინლად იყო გაბრაზებული ერთს ქალაქზედ, მცხოვრებთ თავიანთი შვილები გაგზავნეს პატიობის სათხოვნელად. ბავშვები გზა-და-გზა ყორანის ლოცვებს გალობდნენ. დაინახა თუ არა ისინი, თემურს საშინელმა ამოწყვეტის ჟინმა მოუარა. შეერია მათში ცხენით და თავის ცხენოსან ჯარსაც უბრძანა უკან გაჰყოლოდნენ. საბრალო მშობელნი ქალაქის კედლებიდან ჟუჟურებდნენ თავიანთი შვილების გამუსვრას.

თემურლენგს ტყუილად არა ჰქონდა დავარდნილი საშინელი დიდების ხმა აღმოსავლეთის ქვეყნებში და ტყუილად არ უკავშირებენ იმის დაბადებას საზარელს ლეგენდას. ეს ლეგენდა მოგვითხრობს, რომ როდესაც თემური დაიბადა ხელში გამხმარი სისხლი ეჭირა და დაბერებულ კაცსავით თმებიც გათეთრებული ჰქონდაო.

თემურ-ლენგის შემდეგ ჯერ გიორგი და მერე მისი ძმა კონსტანტინე. ამაოდ ცდილობდნენ თავიანთი ქვეყნის მოღნიერებას, უკანასკნელი ტყვედაც ჩაუვარდათ ოსმალებს და საშინლად

აწამეს. მეტი არ იქნება მოვიხსენიოთ, რომ იგი ვარძიის ტაძარშია დამარხული და იმის საფლავი ბევრს დიდებული თამაზის საფლავი ჰგონია.

კოსტანტინეს შვილი ალექსანდრე I (1414—1442) ვაჟაკობითა და მოღვაწეობით ქართველთა უწინდელ მეფეებსა ჰგავდა. მტრებზედ ძლევა-მოსილმა ალექსანდრემ ბევრი იშრომა თავის ქვეყნის წყლულის გასაკურნებლად და ხალხის განაფლებისათვის; ამის მეოხებითვე განახლდა ცხეთის დანგრეული ტაძარი, მაგრამ თავის სიცოცხლის უკანასკნელ დროს მეფურის მოღვაწეობით დალილმა ალექსანდრემ ბერობა შეიმოსა და მონასტერში შევიდა, სამეფო ტახტი კი თავის შვილს ვახტანგ IV გადასცა. რომელმა მონასტერმა შეიფარა იგი თავის მყუდრო საფარველს ქვეშე—ამაზედ ისტორია არაფერს მოგვითხრობს. გარეჯის მონასტერში უჩვენებენ ამ მეფე-ბერის საფლავს; მაგრამ მცხეთის სიგლეშაძე-სწერია, რომ „მეფე ალექსანდრემ თვით აიშენა საუკუნო განსასვენებელი ადგილი, რადგან ვერ გაბედა თავის მიერ განახლებულს ტაძარში დასაფლავებაო“.

ალექსანდრე სამი წლის შემდეგ მიიცვალა და დიდ ხანს აზრს გაუვლია, რომ მისი შვილი ვახტანგიც გამოესალმა ამ სოფელს. საქართველო დაობლდა. კვლად დაიწყო ამ ქვეყნის უბედურობა, მაგრამ არა ისეთი უბედრობა, რომელიც აღვიძებს ხალხისგულში ერთობისა და სამშობლოს მტკიცე სიყვარულს, არა, ეს უბედურება ის იყო, რომ სამეფო გვარეულობათა შორის და თვით ხალხშიაც შუღლი და უთანხმოება ჩამოვარდა. ათმა წელიწადმა არ გაიარა, რომ ალექსანდრეს მეორე შვილის გიორგი VIII წინააღმდეგ აღრევა მოხდა და საქართველო ოთხ სამეფოდ გაიყო, ამან ხომ უფრო ბოლო მოუღო უბედურს ქვეყანას და ხალხი ძალ-ღონიდან დაცარა. ამ აღრეულობის დროს კინალამ თვით გიორგი არ შეიქმნა მსხვერპლი შეთქმულობისა. იგი გადაარჩინა იოთამ ზედგინიძის თავ-განწირულებამ; მან შეიტყო მემბოხეთა განზრახვა, რომელთაც უნდოდათ მეფე ერთ ღამეს ლოგინში მოეკლათ. ზედგინიძე თვით ჩაწვა მეფის ლოგინში და იმავე ღამეს ნაჭერ-ნაჭერად აკუწეს, მეფე კი გადაარჩა.

აი დაარსდა ოთხი ერთიერთმანეთზედ დამოუკიდებელი სამეფო: ბაგრატიმა დააარსა იმერეთის სამეფო, დავითმა კახეთისა, ყვარყვარე ერისთავმა სამცხე-საათაბაგო და გიორგი კი მარტო ქართლის მეფედ დარჩა. ამავე დროს ოთხი სამთავროც ცალ-ცალკე გავიდნენ, იმათგან სვანეთს და აფხაზეთს შარვაშიძეს გვარეულობა განაგებდა, სამეგრელოს და გურიას დადიანები და გურიელები. ამ დროიდან ერთ დროს შეერთებული საქართველო თავის თავისუფლების დასაცველი ასპარეზი კი აღარ იყო, არა, იგი შეიქმნა საცილობელ ასპარეზად ოსმალთა და სპარსთა შორის. ამ პატარა ქვეყანაში სამეფო სამეფოზედ იბადებოდა და ამბოხება ამბოხებას მოსდევდა; ამით სარგებლობდა მტერი და ხან სპარსეთი შემოესევოდა ხოლმე, ხან ოსმალეთი, დაქსაქსული ქართველები მათ წინააღმდეგობას ვეღარ უწყევდნენ; საქართველომ თან-და-თან ჩრდილოეთისკენ დაიწყო ცქერა, მფარველობას რუსეთისაგან მოელოდა. საქართველოს გმირობით სავსე ისტორია მხოლოდ შემოსევისა და აკლების ისტორიად გადაიქცა.

რამდენიც დრო გადიოდა, იმდენად უფრო საცილობელ საგნად ზდებოდა საქართველო ოსმალთა და სპარსთა შორის. ოსმალნი ესეოდნენ იმერეთის მხრიდან და შავი ზღვის ნაპირებიდან, სპარსელები კი კახეთიდან და ქართლიდან, — და ამ ორ სამეფოს შორის ბრძოლამ ისეთი ზედგავლენა იქონია საქართველოზედ, რომ ერთისაგან განთავისუფლება მეორის შემოსევას მოასწავებდა. მაგალითად, 1518 წელს ტფილისი სპარსელებმა აიღეს და ეკლესიები მეჩითებად გადააქციეს; 1578 წელს აქამდე სჩადიან ოსმალნი, რომელთაც სპარსელები საქართველოდან განდევნეს. ყველა ამ უბედურობას ზედ დაერთო ის უბედურობაც, რომ ძველმა მტერმა ლეკებმა ისარგებლეს საქართველოს უღონობით და ხშირ-ხშირად შემოესევდნენ ხოლმე. ათი ათასობით ლეკი ჩამოდიოდა მთიდან ბარში და სძარცვავდნენ საქართველოს ორი მხრიდან: ან ალაზნის გაღმა გადიოდნენ სიღნაღისკენ და იკლებდნენ კახეთს, ან განჯისა და

ერევნისკენ მთა-მთა გადადიოდნენ ახალციხეში და სომხეთსა და ქართლს აოხრებდნენ.

მრავალ მეფეთა შორის თუ რომ თითო ორჯოლა ღირსეული მეფე გამოერეოდა ხოლმე, როგორც მაგალითად ლევან I კახეთისა (1520—1574), რომელმაც რამდენსამე წელს თავის სამეფოს კეთილ-დღეობა მოუპოვა, ისინიც ველარას აწყობდნენ და ველარა სცვლიდნენ საზოგადო საქმის მიმდინარეობას და არც იმდენი ძალა მოსდევდათ, რომ დაეხსნათ ქვეყანა მტერთა შემოსევისა და შინაურ განხეთქილებისაგან.

ამ შავსა და ბნელს დროს ერთი უცნაური საქმე მოხდა: საქართველომ დაიწყო ომი იმ აზრით, რომ ქრისტეს საფლავი თათრის ერთი სექტისათვის წაერთმია და მეორისათვის მიეცა. ეს ჯვარსანთა ომი მოხდა 1524 წ. ოსმალეთის სულტანის სულეიმანის თხოვნით, რომელიც იწვევედა ქართველ მეფეებს იერუსალიმში „ურწმუნოთა ხელიდან“ ქრისტეს საფლავის გამოსახსნელად; იგი ურწმუნოთ აღბად შიიტის სექტის თათრებს ეძახოდა. საქართველოს მატიანეს თქმულებით კახეთის ჯარის უმთავრესი სარდალი მეფე ლეონი იყო, რომელსაც იმერეთისა და ქართლის მეფენიც შემწეობას აძლევდნენ. ეს ჯვაროსანთა ლაშქრობა რომ ნამდვილად მოხდა, ამას დამტკიცება აღარ უნდა, ამისათვის რომ დიდი ლეონის სახელი გოლგოთის მარმარილოს ქვაზედ სწვრია. მატიანე დასძენს მოკლედ, რომ წმინდა საფლავი გაანთავისუფლეს, მეფეებმა დიდ-ძალი საუნჯე შესწირეს ამ წმიდა ადგილებს და დიდებით დაბრუნდნენ თავთავიანთ სამშობლოშიო.

როგორც უკვე ვთქვით, საქართველო რამდენსამე სამეფოდ დაიყო და ამას ზედ დაერთო ის უბედურობაც, რომელმაც ივერიის მეფენი იძულებულ ჰყო მიემართათ რუსეთისათვის; ჯერ ისევ კახეთის მესამე მეფე ალექსანდრე I (1492—1511) რუსეთის მეფე იოანე III სთხოვდა შემწეობას და ჰხადიდა „ქრისტიანობის იმედად და საბრალოთა ნუგეზად“. გაიარა ასმა წელიწადმა, კახეთში ალექსანდრე მეორე გამეფდა (1574—1605), ოსმალებს მიუდგა და ამით სპარსეთი გაარისხა; მეფემ კარ-

გად იცოდა, რომ სპარსეთი სამაგიეროს გადაუხდიდა, ამისათვის საიღუმლოდ გაგზავნა მოსკოვში სასულიერო და საერო პირნი და ცრემლის ფრქვევით ეხვეწებოდა მეფე თეოდორე იოანოვიჩს კახეთი თავის მფარველობის ქვეშ მიეღო და ამით გამოეტაცნა იგი ურწმუნოთა ხელიდან. „საშინელი დრო და უდგა ქრისტიანობას — სწერდა იგი: — ჩვენ ერთგულნი მოძმენი ქრისტიანობისა ურწმუნოთაგან ვიტანჯებით; მხოლოდ შენ, მართლმადიდებელთა გვირგვინოსანო, შეგიძლიან დაიხსნა ჩვენი სიცოცხლე და სული; უმდაბლესად თავს ვიდრეკავ წინაშე შენსა და შენი ვიქნებით უკუნითი უკუნისამდე“.

ალექსანდრე II დროს სპარსეთის ტახტზედ დაჯდა შაჰი აბას დიდი, რომელმაც ბატიასი და თემურ-ლენგის დრო მოაგონა საქართველოს.

ქობაქა სპარსეთის მფლობელობისა საქართველ აში

(შაჰ-აბასი)

სპარსეთის უდიდესი შაჰი შაჰ-აბასი იმ დროს იჯდა სპარსეთის ტახტზედ, როდესაც XVI საუკუნე ილევოდა და XVII იწყებოდა. ისტორია და ხალხი ამ შაჰს „ირანის ლომს“ უწოდებს. იგი ერთი იმ ისტორიულ პირთაგანი იყო, რომელსაც ბედი წილად არგუნებს ხოლომე მოახდინოს დედა-მიწის ზურგზედ ცვლილებანი, დაანგრის და დააფუძნოს სამეფონი. მისი შნიშვნელობა საკუთრივ საქართველოსათვის ისე დიდი იყო, რომ ქართველმა ხალხმა მისი სახელი არა ერთსა და ორს დიადს ლეგენდაში მოიხსენა. ხალხის წარმოდგენით ფვით ამის დაბადებაც კი მომასწავებელი იყო მომავალის უბედურობისა.

სწორედ იმ ღამეს და იმ წამს, როდესაც შაჰ-აბასი დეიბადს, დიდმა მიწის ძვრამ, ნიშნად ღვთის განრისხებისა, დაანგრია საქართველოს წმინდა გიორგის უძველესი ემონასტერი, რომელიც თელოვის ახლო იმყოფებოდა ოცი ვერსის მანძილზედ.

ამ მიწის ძვრას იხსენიებენ მატეანენი XVI საუკუნისა და იმდენად ადგილობრივი ყოფილა, რომ თვით თელავშიაც კი ვერ გაუგიათ. მეფე ამ დროს სანადიროდ იყო. მყუდრო და მოწმენდილ სალამოს თავის ამალით მონასტრის ახლო გაიარა; ტყესა და მთებს ზურნის ხმა ამხიარულებდა; აზარტეშა ხელიდან ხელში გადადიოდა და არაფერ აღარ უყურებდა მოხუც ბერებს, რომელნიც მონასტრიდან გამოსულიყვნენ მეფის მისაგებებლად. უეცრად დედა-მიწის გულიდან გრგვინვა მოისმა, დედა-მიწა შეინძრა და საუკუნეებში გამოვლილი შენობა ივერიის მფარველის წმ. გიორგისა გვერდ-გვერდზე წავიდა, საზარლად დაიგრილა და დაინგრა. ძნელია ასაწერად, თუ რა მოხდა მაშინ მეფის ამაღაში. ბევრი მათგანი ცხენიდან გადმოვარდა; ზოგნი კიდევ თავის ცხენებით ძირს დაეცნენ; მეფეც ამათ რიცხვში ერია და ძლიერ დაშავდა. ბინდმა დაჰკრა, მთებიდან საშინელი ქარიშხალი წამოვიდა, თელავი ჯანღმა დაჰფარა, მეფის დასახვედრად გამოსული ხალხი შეძრწუნდა და დაიშალა. მაშინ ხალხიდან მოისმა ვინმე ბერის შემადრწუნებელი ხმა. მან ამხილა ხალხს:

— „თავადნო, ნაცვალნო და ხალხო!“ — დაიძახა მან: — „თქვენ თვალწინ მიწასთან გასწორდა უდიდესი ტაძარი: ჩვენის ქვეყნისა. მას საუკუნეების ქარიშხალმა ვერა დააკლო-რა და ეხლა კი ამ მოწმენდილს და მყუდრო სალამოს, როდესაც დამავალი მზე ჯერ კიდევ ისროდა მკრთალ სხივებს, იგი შეიმუსრა და მიწასთან გასწორდა. ქეშპარიტად ეს ჩვენი უბედურების მომასწავებელია, ჩვენი ტაძრების სიმაღლეს ჩვენი ცოდვანი აღემატენ. სწორედ ამ დროს ირანში დაიბადა ქურუმი, მომელიც მოვა და ჩვენს თავისუფლებას შემუხრავს, მისგან გამოვლილი გზა ჩვენი სისხლით იქნება შეღებილი. სტიროდეთ ქართველნო! შაჰ-აბასი დაიბადა!“

გაიარა რამდენიმე ათმა წელიწადმა და შაჰ-აბასი ირანის მბრძანებელი შეიქმნა (1585—1628). გენიოსმა პოლიტიკოსმა და უდიდესმა სარდალმა კარგად იცოდა, რა მნიშვნელობაც ექნებოდა საქართველოს სპარსეთისათვის ოსმლებთან ომის დროს.

ამისათვის ყოველს ღონის-ძიებას ხმარობდა, რომ სპარსეთის გავლენა საქართველოზედ არამცთუ შემსუბუქებულიყო, არამედ უფრო გაძრვილებულიყო; იგი სულ იმის ზრუნვაში იყო, რომ საქართველო სრულიადაც შეეერთებინა სპარსეთისათვის და მის ხალხში გაეფრცვლებინა სპარსეთის მაჰმადიანთა სარწმუნოება, ენა, ზნე და ჩვეულებანი. მაგრამ ქართველი ხალხი დიდს წინაღმდეგობას უწევდა, ამისათვის კავკასიის მთის კალთებზედ მაჰმადიანნი კი არ დასახლდა, როგორც თემურ-ლენგმა, პირიქით, ააოხრებდა თუ არა ქალაქებს, იქ მცხოვრებ ქრისტიანებს შუაგულ სპარსეთში გადაახლებდა ხოლმე. ისპაღანის ახლო დღესაც არის რამდენიმე სოფელი ქართველებისა და სომხებისა, იქ მცხოვრებთ თუმცა სარწმუნოება დაუკარგავთ, მაგრამ თავიანთ მამა-პაპათა ენა კი შეუნახავთ. შაჰი ცდილობდა საქართველოს მეფეები თავის სასახლესთან დაეახლოვებინა, ტახტის მემკვიდრენი ხშირად შაჰის სატახტო ქალაქში იზრდებოდნენ, რომელნიც სპარსთა ზნესა, ჩვეულებას და ზოგჯერ სარწმუნოებასაც ღებულობდნენ.

კახეთის მეფე ალექსანდრე II უფრო ოსმალეთისკენ ეჭირათვალდა და ორუსეთის მეფე ბორის გოდუნოვთანაც ჰქონდა მიწერ-მოწერა, ეტყობოდა შაჰ-აბასის პოლიტიკის წინააღმდეგი იყო. შაჰ-აბასი მტკიცედ მისდევდა მშ აზრს: „გააცალ-ცალკევე და მერე უბრძანეო“. თავის მოწინააღმდეგის დასამარცხებლად ყოველთვის ამ საშუალებას ხმარობდა. ოსმალებთან ომის დროს დარწმუნდა, რომ ალექსანდრე სანდობი კაცი არ იყო, ამისათვის ისე მოახერხა, რომ მეფეს მისივე შვილები გადაჰკიდა.

ამ მაგალითიდან ცხადად სჩანს, თუ რა ნაირად გახრწნიდა შაჰ-აბასი საქართველოს ერის ზნეობას და რა უეჭველად შეისრულებდა თავის პოლიტიკურს სურვილს, თუ რომ წრეს გადასულის მოქმედებით ქართველთა გულში წრეს გადასული წინააღმდეგობა არ გამოეწვია. ჩვენ შემდეგ ვნახავთ, რომ შაჰ-აბასის დროს საქართველოს გამოუჩნდნენ დიდსულოვანნი შვილნი, რომელთა გულშიაც ჯერ კიდევ არ გამქრალიყო სიქველე, ვაჟკაცობა და მამულისათვის თავის დადება; ამ მხნე მამულის

შვილთ დაიხსნეს საქართველო შაჰ-აბასის ყოვლად გამბრუნელის პოლიტიკისგან.

შაჰისგან ალექსანდრეს ოჯახში ჩამოგდებულმა მტრობამ და მოლაღატობამ ნაკოფი გამოიღო: მისმა უფროსმა შვილმა, ბატონიშვილმა დავითმა, შაჰის ნება-დართვით, თავის მამა ალექსანდრე და ძმა გიორგი ციხეში დააპატიმრა და თვით დაიპყრო საქართველოს ტახტი (1605). როდესაც იგი იმაჰ წელს გარდაიცვალა, ალექსანდრეს მეორე შვილი — კოსტანტინე, რომელიც შაჰ-აბასის დროსვე გაათათრდა, სპარსეთის ჯარით შემოვიდა კახეთში, თავის მამა და ძმა მოჰკლა და თვითონ გამეფდა. არა მარტო ამ საზიზღარის საქციელით დაიპყრო კოსტანტინემ საქართველოს ტახტი, არა, იგი დაჰპირდა შაჰს, რუსეთთან ყოველსავე კავშირს მოეხსნებოდა და კახეთს შენს მოხარჯედ გაეხდებოდა. ამ უმად საქართველო დაიხსნა. ქეთევან დედოფალმა, დავით II ქვრივმა; მან დაამარცხა კოსტანტინეს მომხრენი, თვით იგი მოჰკლა და ქვეყანას თავის შვილის თეიმურაზის სახელით განაგებდა. ცბიერმა შაჰმა თითქოს დასთმო თავის ყურ-მოჭრილ მეფის მოკვლა და, როგორც ამბობენ, ეთქვა კიდევ, რომ „მამის მკვლელი ღირსია სიკვდილისაო“; კახეთის მეფედ შაჰმა თეიმურაზი დაამტკიცა, რომელიც ამ დროს სპარსეთის სასახლეში იმყოფებოდა. „წადი კახეთში და ეცადე ამ ქვეყანაში ამბოხება აღარა მოხდეს-რაო“, — უთხრა თეიმურაზს.

ამავე დროს ქართლის მეფე გიორგი X შხამით მოწამლეს, რადგანაც მაჰმადიანობა არ მიიღო, მისი ტახტი შაჰ-აბასმა იმის შვილს ლუარსაბ II მისცა (1605). მაგრამ ლუარსაბის მეფობის პირველ წლებშივე მოხდა შემთხვევა, რომელმაც ფაქტობრივი მნიშვნელობა მიიღო. ჯერ ისე გიორგი X მამის, სვიმონ I მეფობის დროს, როდესაც ქართლი დღე-ღღეზედ ომს მოელოდა და შინაურის განხეთქილებით ქვეყანა ქუცმაცდებოდა და უძლურდებოდა, გამოჩნდა ერთი ღარიბი აზნაურ შვილი ვინმე გიორგი, სააკაძე, რომელსაც საქართველოს ერისთავის დიდი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა. იგი მშვენიერი შეხედულობის ვაჟაკი იყო, დიდი მკვერ-მეტყველი, ახოვანი,

მხნე და გამბედავი; მან ბრძოლის ასპარეზზედ გამოსვლის უმაღლეს მიიქცია ყურადღება. სვიმონ მეფემ მას თარხნობა უბოძა; მისმა მემკვიდრემ გიორგი X კიდევ თავადობა და მოურავობა მისცა, ასე რომ ახალგაზდა სააკაძე ჯერ ოც და შვიდი წლისა არ იყო, რომ მეფე ლუარსაბის დაახლოვებული პირი შეიქმნა. საქართველოს ამჟამად დიდ-კაცობამ ვერ მოინელა უბრალო აზნაურშვილის ასე უეცრად ამალღება და იღუმალად დევნა დაუწყო, თვით მეფე ლუარსაბსაც კი მოსთხოვეს მოურავი მოკალიო; სააკაძე უსათუოდ მსხვერპლი შეიქნებოდა ამ დიდკაცობის სურვილისა, თუ რომ ერთ გარემოებას არ გადაერჩინა: სპარსეთიდან დაბრუნებული ოსმალოს ურიცხვი ჯარი თრიალეთის მთებიდან აპირობდა საქართველოში შემოსევას. მტერთან საბრძოლველად გაგზავნილი მოწინავე ჯარის სულ ერთიან გასწყდა ვიწრო ხეობებში ომის დროს და ამ ჯართან ერთად დაიღუპა ქართველების ორი საუკეთესო სარდალი—ზაქარია და იარალი. მტერმა მანგლისი და ქველთა დაიჭირა. ქველთაში ოსმალებმა შეიპყრეს მღვდელი თევდორე, განთქმული მწერლობითა და სიკვდილს უქადიდდნენ, თუ რომ მათ იქ არ მიიყვანდა, სადაც ლუარსაბი იმყოფებოდა; მათ მეფის შეპყრობა უნდოდათ. „საუკუნო ცხოვრებას დროებით ცხოვრებაზედ არ გავცვლი, არ შევიქნები მეფის მოღალატეო“, სთქვა თავის გულში ქართველთა სუსანიმმა, ოსმალების ჯარი შეიყვანა გაუვალს ღრე-კლდეში და მეფე ამით გადარჩინა, თითონ ის კი მტერმა საშინელის ტანჯვით მოჰკლა ერთაწმინდის ტაძრის პირ-და-პირ. მაგრამ ქვეყანას ამით განსაცდელი არ ასცდა და მეფე ცხირეთის ციხიდან განწირულებით გასცქეროდა მტრის ურიცხვ ჯარს; აი ამ გაჭირვების დროს, როდესაც ამაყ დიდ-კაცობას ჭკუა-გონება დაებნა და აღარ იცოდა რა ექნა, სააკაძემ თავს იღვა სამშობლოს დახსნა, მხოლოდ თხოულობდა, რომ მარტო იგი ყოფილიყო სრული გამგებელი ბრძოლისა.

მეორე დღეს, ხერთვისის ხეობაში, მტკვრის ნაპირზედ, დაიწყო ომი. თუმცა ქართველები ცოტანი იყვნენ, მაგრამ ისე

გაბრაზებულნი იყვნენ მტერზედ და ისეთი ვაჟკაცობის სული შთაბერა მათ სააკაძემ, რომ მისვლის უმაღლვე ხმალ-და-ხმალ ეკვეთნენ მტრის რაზმებს, თვითონ მოურავიც ლომივით იბრძოდა ჯარის წინა რაზმებში. ოსმალებიც არ შედრკნენ. მაგრამ ამ დროს მამაცმა ზაალ ციციშვილმა გააპო მტრის ჯარი და მათ სარდალს დელი-მამედხანს პირისპირ შეხვდა, ცხენიდან გადმოაგდო და ვიდრე ოსმალოს ცხენოსანი მიეშველებოდნენ, გადმოხტა ცხენიდან და თავი მოსჭრა. ციციშვილმა ფაშის თავი წვერებიდან კბილებით დაიჭრა, კვალად გამოაპო მტრის ჯარი და მოჭრილი თავი თავის მეფეს წინ გაუგორა, თვით ციციშვილიც მალად სისხლით იყო შეღებილი. ამ გმირის ვაჟკაცობამ გადასწყვიტა ბრძოლა. სიხარულის ყიჟინი გაისმა მთლად ქართლის ჯარში. ამის მნახველი ოსმალნი შეძრწუნდნენ და გაიქცნენ, ერთმა მუჟა ქართველებმა იგინი სრულიად ამოწყვიტეს.

მეფე და მთელი მისი სასახლე მესამე დღეს სააკაძეს ეწვივნენ. ამ წვეულების დროს ლუარსაბმა ნახა მეტის-მეტად მშვენიერი და სააკაძისა და ისე მოეწონა, რომ მისი ცოლად შერთვა გადასწყვიტა. მოურავმა კარგად იცოდა, რომ ეს შეუფერებელი ქორწინება კარგს არათერს მოასწავებდა და ურჩია მეფეს ამ განზრახვისათვის თავი დაენებებინა, ამასვე ურჩევდა თავის დედაც და ხალხიც, მაგრამ სულ ამოდ,—მეფემ თავის განზრახვებზედ უარი არა სთქვა და ქორწინება მოხდა. თავადებს ძლიერ ეწყინათ მეფის ასეთი საქციელი, აუჯანყდნენ და ავრცელებდნენ ხმებს, რომ მას აქედ, რაც მეფემ უბრალო აზნაურშვილის დაზედ ჯვარი დაიწერა და საქართველოს დედოფლად გახადა, სამეფო ტახტს ხალხში პატივი დაეკარგაო; ამისათვის მათ არამც თუ განქორწინება მოითხოვეს მეფისაგან, არამედ მთლად სააკაძის გვარეულობის ამოწყვეტაც-საიდუმლო შეთქმულობა მოხდა.

ერთხელ სააკაძე მეფემ სანადიროდ მიიწვია; მაგრამ მივიდა თუ არა ქალაქ გარედ აშენებულ მეფის სასახლესთან, ერთმა თავის ერთგულმა კაცმა შეატყობინა მზაკვრული განზრახვა შეთქმულთა, საპ-

კადემ დრო აღარ დაჰკარგა, მაშინვე მოახტა უბელო ცხენს და თავის ციხე-დარბაზისკენ გაქუსლა, რომ თავისთან ერთად თავის ცოლშვილიც გადაერჩინა განსაცდელისაგან. მაშინვე მდევარჩ დაადევნეს უკან, მაგრამ სააკაძე შინ აღარ დახვდათ. ერთი ღამის განმავლობაში მას კარგა დიდი მანძილი გაეწლო და თავის სიმამრს არაგვის ერისთავს შეხიზნებოდა. მოურავის ციხე-დარბაზი ჯერ გაძარცვეს და მერე დასწვეს და დაანგრეს.

საქართველომ დიდის ხნობით დაჰკარგა ერთი თავის საუკეთესო შვილთაგანი, რომელსაც შეეძლო გაჭირვების დროს დიდად გამოსდგომოდა. შეურაცხყოფილმა გმირმა ველარ ჰპოვა თავშესაფარი ადგილი თავის სამშობლოში და ამისათვის უღალატა მას: იგი წავიდა სპარსეთში და შაჰს ქართლის დაპყრობა ურჩია, — და ან კი სხვას რას დაჰპირდებოდა, თუ არ ქართლის მოღალატობას? ამბობენ, ერთხელ, სიბრაზის დროს, მოურავმა თურმე წამოიძახა: „ვაი ქართლს! მას არ ექნება მოსვენება, ვიდრე მეფე ლუარსაბი ცოცხალი იქნებაო“. შაჰი მალე მიხვდა, რასასარგებლო იქნებოდა სპარსეთისათვის, თუ რომ ქართლს მოაშორებდა ერთადერთ იმედს და სანუგეშო კაცს, ამისათვის სააკაძე დიდის პატივით მიიღო. მაგრამ შაჰი ჯერ საჭიროდ არა ხედავდა მოურავი ქართლის წინააღმდეგ ემოქმედებინა, რადგან ეშინოდა ვაი თუ თავის სამშობლოს შეურიგდეს და იქვე დაბრუნდესო. შაჰმა გაგზავნა მოურავი ინდოელებთან და ოსმალებთან საბრძოლველად, ორივენი საშინლად დაამარცხა. მოურავის ძლევა შემოსილი სახელი მთელს ირანში გაითქვა; მის დედებას დამღეროდნენ მგოსანნი, ამ სიმღერებმა ტფილსამდინაც მოაღწიეს და აქ მცხოვრები სპარსელები მღეროდნენ ქართლის მთა და ბარში მეფის და მცხოვრებთა შესაძრწუნებლად.

ესრედ, ქართლიცა და კახეთიც, რომელნიც უფრო ძლიერნი იყვნენ საქართველოს სამეფოთა შორის, სპარსეთმა ფეხ ქვეშ ამოიღო; ამის მიზეზი ის იყო, რომ თვით მეფეები სუსტნი იყვნენ და ვინც მამულის საუკეთესო შვილი იყვნენ — ისინი კიდევ ღალატობითა და ვერაგობით იღვენებოდნენ სამშობლოდან. შაჰ-აბასმა იცოდა, რომ დაუძლურებულს სამეფოებში წინააღმდეგ

გობას ველარაფინ გაუწევდა; მაგრამ ისიც კარგად იცოდა, რომ ქართველი ხალხი მტკიცედ იდგა თავის სარწმუნოებაზედ, ამისათვის ჯერ-ჯერობით მხოლოდ მეფეთა და თავადთა გამაჰმადიანებითაც კმაყოფილდებოდა, ხალხი კი ხმლითა და სპარსეთში გადასახლებით უნდოდა დაემორჩილებინა და ომის მიზეზს ეძებდა. 1615 წელს შაჰი განჯაში მოვიდა, აქედან კახეთის მეფეს თეიმურაზს სააკაძის რჩევით შეუთვალა, რომ განზრახვა მაქვს ოსმალებს ომი გამოუცხადო და შენი შვილი მძევლად გამომიგზავნო იმის დასამტკიცებლად, რომ ომის დროს ოსმალთ არ მიემხრობიო. მეფემ კარგად იცოდა მზაკვრული პოლიტიკა შაჰისა და ისიც იცოდა, რომ არავითარ ომს არ აპირობდა, ამისათვის მძევლის მიცემაზედ ჯერ უარი განაცხადა; მაგრამ შეშინებული კახელების ძალდატანებით მძევლად უმცროსი შვილი გაუგზავნა და თავის დედა ქეთევანიც თან გააყოლა.

— „მე ხომ ძიძა არა ვარ, რომ ბავშვები გაგზარდო“, შემოუთვალა მეფეს შაჰმა და ისევ უფროსი შვილი მოსთხოვა. თეიმურაზი დათანხმდა. მაშინ შაჰმა თვითონ მეფეც დაიბარა. რადგან ქართლის მეფე ლუარსაბის დახმარების იმედი ჰქონდა, ამისათვის თეიმურაზმა შაჰთან წასვლაზე უარი განაცხადა; მაგრამ შაჰს ყოველი ღონისძიება უკვე მიღებული ჰქონდა. თეიმურაზს რომ ჰქვეშევრდომნი ასჯანყებოდნენ, სპარსელებს უბრძანა მცხოვრებლებს ტკბილად მოექცით და არავითარი საჩუქრები და პატივისცემა მათთვის არ დაიშუროთო. შაჰს მალე შეუსრულდა განზრახვა. თეიმურაზს და ლუარსაბს მართლა გადუდგნენ თავიანთი ქვეშევრდომნი და შაჰ-აბასს მიემხრენ, მეფენი იძულებულნი შეიქმნენ იმერეთში გაქცეულიყვნენ. შაჰმა თეიმურაზის დედა და შვილები შირაზში გაგზავნა, თვითონ კი კახეთი და ქართლი გაიარა და გორიდან მოლაპარაკება დაუწყო იმერეთში გაქცეულ მეფეებს. ლუარსაბის ყურამდინ მისალწევად შაჰმა გაავრცელა ხმა, რომ იგი მას ძალიან უყვარს და თუ მასთან მივიდოდა, უხვად დასაჩუქრებდა. ხოლო თეიმურაზი კი ჩემი დაუძინებელი მტერიაო. იმერლებსაც დაუყვავა, რა-

დგანაც მათის პირით ჰქონდა მეფეებთან მოლაპარაკება და იმერეთის დიდებულთ აჩუქა თავის ძვირფასი ოქროთი შეკედლილი ხმალი და სთხოვა, რომ ეს ხმალი, როგორც საჩუქარი, მრავალძალის წმ. გიორგის ეკლესიის კედელზედ დაეკიდათ. რასაკვირველია შაჰ-აბასს ეს ქრისტიანობის სიყვარულით არ მოსდიოდა. როგორც ამბობს ერთი მოგზაურთაგანი, ის ხმალი 1745 წელსაც ხსენებული ეკლესიის კედელზედ ეკიდა, მაგრამ შემდეგში რა იქნა—არავინ იცის.

ლუარსაბი მოსტყუვდა და თეიმურაზის ჩუმიდ იმერეთიდან წამოვიდა. შაჰმა ალერსიანად მიიღო და ტფილისში დასტოვა, თვითონ კი წავიდა. ამბობენ, როდესაც შაჰი ქართლის დედა-ქალაქს სტოვებდა, ხილთან შესდგა, გადახედა ქალაქის მშვენიერს ადგილებს, მის აბანოებს და უთხრა მეფეს: „რომ შეიძლებოდეს ამ მშვენიერს ადგილებს აქედან წავიღებდიო; ყველაზედ ძვირფასი სიმდიდრე შენი სამეფოსი და ქალაქისა—ეს აბანოებიაო“. ლუარსაბმა მიუგო: „დიდებულო შაჰო, მეცა, ჩემი სამეფოც და ეს მშვენიერი ადგილებიც შენ გეკუთვნითო“. მაგრამ მეფე დიდ ხანს არ იყო თავისუფალი. შაჰმა იგი სანადიროდ მიიწვია ყარაბაღში, აქედან ნადირობის სახელითვე წაიყვანა მაზანდარანში და როდესაც აქ ვერც მუქართა და ვერც დაყვავებით თათრის სჯული ვერ მიაღებინა, შირაზში გაგზავნა და იქ, დიდი ხნის პატიმრობის შემდეგ, შვილდის ლარით დაარჩობინა (1622). ლუარსაბის სიკვდილით მოისპო პირ-და-პირი ჩამომავლობა ქართლის მეფეებისა. ქართლის მეფედ შაჰმა გამაჰმადიანებული ბაგრატ V დანიშნა (1616—1619).

იმ დროს, როდესაც მეფე ლუარსაბი მსხვერპლი შეიქნა შაჰის პოლიტიკისა და თეიმურაზიც ფაქტიურად გადაყენებული იყო ტახტიდან, კახეთში სპარსეთის ჯარი იდგა და უფროსად ჰყავდათ სჯულის მოლალატე ბატონიშვილი იესე, მაჰმადიანობაში ისა-ხანად წოდებული, იგი თეიმურაზის ბიძაშვილი იყო. როცა შაჰი საქართველოდან გავიდა, ისა-ხანი სამი თვის შემდეგ შეთქმულებმა მოჰკლეს და თეიმურაზიც თავის

სამეფოში დაბრუნდა. შაჰმა გადასწყვიტა თავის ურჩთა სასტიკად დასჯა, და ამ დროიდან დაიწყო სპარსელებისაგან საქართველოს დარბევა და აკლება.

შაჰმა თავის ჯარის ნაწილი წინ გაგზავნა, რომ თეიმურაზისათვის იმერეთისკენ გასაქცევი გზა შეეკრა; მაგრამ თეიმურაზი პირველად თვითონ დაესხა მტერს თავს და უკუაქცია. შაჰ-აბასის უმთავრესი ჯარის მოახლოვებამ კი სულ სხვანაირად დაატრიალა ომის საქმე; სპარსეთის მოწინავე ჯარის სარდლად სააკაძე იყო და ხალხმა გაიგო. თუ არა ამ გმირის ყოფნა სპარსეთის ჯარის სარდლად, სულითა და ხორციით დაეცა, სასოწარკვეთილებას მიეცა: ყველამ იარაღი დაჰყარეს და მთებში გაიქცნენ. თეიმურაზიც კვალად იმერეთში წავიდა.

1617 წელს შაჰ-აბასის ჯარი კახეთში შემოვიდა, გზა-ღა-გზა ყველაფერი გაანადგურა, ყველაფერი ხალხის სისხლით მორწყო, ქალაქები მიწასთან გაასწორა, მონასტრები დაანგრია, ხატები და ჯვრები მიღეწ-მოღეწა და მათი სამკაული თავის ჰარამხანის შესამკობად შეინახა. იმის მაგივრად, რომ მტრისთვის წინაღმდეგობა გაეწიათ, ქრისტიანები ეკლესიაში იკრიბებოდნენ, ლოცულობდნენ და სასიკვდილოდ ემზადებოდნენ, სპარსელებიც ანგრევდნენ ეკლესიებს და მათ ქვეშ ქრისტიანებს ათასობით აყოლებდნენ. შაჰისავე ბრძანებით ლეკებიც ხოცავდნენ და ატყვევებდნენ ყველა იმით, რომელნიც იმათ მთებში გარბოდნენ დასამალავად. გარდმოცემას წმინდად შეუენახავს ის სისხლის წყურვილით გამოწვეული მტარვალობა. შაჰისა, რომელიც მან ჩაიდინა გარეჯის უდაბნოში. ამ მონასტრის ნანგრევ ქვეშ, შიგ საკურთხეველში, დღესაც ისევე სდგას ტრაპეზი და მაზედ საეკლესიო ავეჯეულობის მაგივრად ჯვარის მსგავსად შეკრული კაცის ძვლები აწყვია. აი ამ ძვლებისაგან წარმოსდგება სახელი მთელის ლავრისა, რომელსაც მოწამეთი ჰქვიან, ე. ი. ლავრა წამებულთა. შაჰის ბრძანებით ზედ აღდგომა ღამეს აქექვის ათასი ბერი ამოსწყვიტეს. ჩვეულებისამებრ, გარეჯის უდაბნოს თორმეტი სავანის ბერები აღდგომა ღამეს ამ ლავრაში იკრიბებოდნენ ხოლომე, რადგანაც ეს ყველაზედ უფრო დი-

დი იყო; ამასთანავე ამ ლავრის ტაძრის დღეობაც აღდგომა დღეს მოდიოდა. აი ექვსი ათასი ბერი ანთებულის სანთლებით უფლის გარშემო მთის წვერზედ აშენებულს ეკლესიას და მხიარულად გალობენ „ქრისტე აღსდგას“, ის კი არ იცოდნენ, რომ იმ ღამეს უკანასკნელად ესწრობოდნენ ამ დიდებულს დღესასწაულს. შორს, მტკვრის იქით, ყარაიის დიდი მინდვრის განაპირას, ერთ ღამეს შაჰ-აბაზმა დანახა არა ჩვეულებრივი შუქი — მთის წვერზედ რაღაც ცეცხლნი მოძრაობდნენ და ბეჟუტავდნენ, მაშინ როდესაც ამ ადგილას მას ცარიელი მინდვრის მეტი არა ეგონა-რა. „ეს რა ჩირაღდანია?“ იკითხა გაკვირვებულმა შაჰმა. „გარეჯის ბერები თავთ პასექს დღესასწაულობენო“, მოახსენეს. — „გაწყვიტეთ სუყველანი!“ — ამოდ ცდილობდნენ მახლობელნი პირნი დაეჯერებინათ შაჰი, რომ მეუღაბნოენი უთარაღონი არიან, არავის ბოროტებას არ უშვრებინან, პირიქით, მტერთათვისაც კი ლოცულობენო, რომ თვით ჩვენი მაჰმადი გვიწერს მლოცველთა შეწყალებასაო. შაჰი ყურს არავის უგდებდა. განთიადისას მტრის ცხენოსანი ჯარი მონასტერს მიაღდა. წირვა იდგა და ის-იყო ბერები საიდუმლოს მისაღებად ემზადებოდნენ, რომ ამ დროს სპარსელები შეცვივდნენ ტაძარში და რამდენიმე წამის შემდეგ ექვსი ათასი ბერი დახოცილი ეყარა ეკლესიის სისხლით მორწყულს ფილაქანზედ. მას აქედ ამ მონასტრის მრავალი სავანე დაცარიელდა. ეკლესიამ დახოცილი ბერები წამებულთა შორის შერაცხა და ყოველ წელიწადს აღდგომის მეორე დღეს იხსენიებს მათ. მეფე არჩილმა ამ წამებულთა ძეგლები ერთს ადგილას შეაგროვა და ზედ პატარა ეკლესია ააშენა.

ამავე დროს შაჰმა მცხეთაც დაიპყრო და ხელში ჩაიგდო უდიდესი ამპარტავენება ქრისტიანობისა, წმინდა კვართი უფლისა, რომელიც შემდეგ მოსკოვის მეფეს გაუგზავნა. ნაწილ-ნაწილად დაყოფილი კვართი უფლისა დღევანდლამდინ დაცულია მოსკოვის მიძინების ეკლესიაში და პეტერბურგის ალექსანდრე-ნეველის ლავრაში.

შაჰ-აბაზმა საქართველო იმით დაიმორჩილა, რომ ხალხს სრულიად ამოწყვეტას ემუქრებოდა. კახეთის მმართველად თავის სარდალი დააყენა და სპარსეთის ჯარი მისცა, ამავე დროს თვით სპარსეთში მრავალი ქართველი გადაასახლა. „ირანის ლომმა“ საქართველოს მეფეებთან ზავი შეკრა და პირობა მისცა, რომ საქართველოს ხარჯით აღარ შეაწუხებდა, არც ეკლესიებს და არც სარწმუნოებას შეეხებოდა და არც მეჩირეებს ააშენებდა აქა, თუ რომ ქართველთა მეფენი მაჰმადიანები იქნებოდნენ, თუნდაც რომ იგინი ქართველთა ჩამომავლობისანი ყოფილიყვნენ. ამ ზავის შეკვრით შაჰმა საქართველოს სამეფოებს მხოლოდ გარეგანი დამოუკიდებლობა შეანარჩუნა. მეფეები გამაჰმადიანებულები იყვნენ და დიდ-კაცობაც უარს არ იყო მაჰმადიანობის მიღებაზედ, მხოლოდ ერთი იდგა უარზედ, რომელმაც თავის მტკიცე სარწმუნოებით და სამშობლოს სიყვარულით დაიცვა სულიერი დამოუკიდებლობა საქართველოსი და არ გადიწყვიტა იმედი მისი ხელ-ახლად აღდგენისა. ხალხიდან კვლად გამოვიდა ძლიერი სასულიერო წოდება, რომელმაც დიდი გავლენა იქონია მეფეებსა და გამაჰმადიანებულს დიდ-კაცობაზედ; ამ წოდების მოთავე კათალიკოსი შემდეგში არა ერთხელ ყოფილა სული და გული ხალხის მოძრაობისა საქართველოს გასანთავისუფლებლად. მადლიერი ერთი ხშირად იხსენიებს თავის ლეგენდებში სასულიერო წოდების მოღვაწეობას.

ამ მარად მომქმედმა ერის სულიერმა ძალამ თავი იჩინა შაჰ-აბასის დროს და ამ ერის მოღვაწეობაში ნათლად გამოსჭვირს უძლეველი და განუსაზღვრელი სიყვარული სარწმუნოებისა და მამულისადმი. არის ხალხისაგან შექმნილი ლეგენდარული ისტორია (ამას გვიამბობს ი. დ. პოპკა), რომელიც გვაუწყებს, რომ ერთი შაჰს გამარჯვებულად კი არა, დამარცხებულად სთვლიდა, თითქო ჰგრძნობდა, რომ შაჰი ვერ დასძლეოდა მის ძალას, გამსკვალულს სამშობლოს სიყვარულით:

აი ეს ლეგენდა:

როდესაც შაჰ-აბასმა დაიპყრო მთლად კახეთი და მომეტებული ნაწილი ქართლისა, იგი ერთხელ თავის კარვის წინ

იჯდა, რომ ამ დროს კარის კაცმა მოახსენა, საქართველოს მეფეს საჩუქრები გამოუგზავნიანო. მის წინაშე წარსდგა მაღალი და ჩინარვით მოყვანილი ქართლის თავადი. შაჰის წინ ახალბ ხილით სავსე კალათა დასდგა, შაჰს ხილი ძალიან მოეწონა.— „ჩოხ-ლიუზელ!“ (ძალიან კარგი) იძახოდა იგი, მერე ამოარჩია ყველაზედ დიდი ვაშლი, შექამა, მისი კურკები ხელის გულზედ დაიყარა და უბრძანა ლახვარი მოეტანათ. ლახვრით ამოჩიჩქნა მიწა, შიგ კურკები ჩაყარა და უთხრა თავადს. „მადლობა მოახსენე მეფეს და უთხარ ჩემს მაგიერად, რომ ვიდრე ამ კურკებიდან დიდი ხეები არ ამოვა და იმათ ხილს არა ვქამ—შენი ქვეყნიდან არ გავალ-თქო, რადგან მე აქ უფრო კარგად მქინავს, სინამ ჩემს ქვეყანაში-თქო“. — „ბალი!“ (კარგი), მიუგო თავადმა. როდესაც უკან გამოზრუნდა, საშინლად აღელდა თავის მეფის და სამშობლოს დამცირების გამო და ჩაფიქრდა: „გავწირავ ჩემს საყვარელს, ჩემს გულის სწორს ხორეშანს—სამშობლო ცოლზედ ძვირფასია!“. ამ თავადს სახელად შიო ერქვა; მისი სახლი კახეთისა და ქართლის საზღვარზედ იდგა. თვითონ იგი ქართლელი იყო, ცოლი კი კახელი; ცოლ-ქმრობის პირველი ნეტარების დრო ჯერ კიდევ არ გასულიყო.

ისიც უნდა ვთქვათ, რომ შაჰ-აბასმა საშინელი ბრძანება გასცა: მუდამ მთვარის გამოცვლის დროს ქალაქებსა და სოფლებში ორმოც და ათი ლამაზი ქალი უნდა მოეკრიბათ და სპარსეთის ბანაკში მიეყვანათ. შაჰი თვითონ ურიგებდა მათ თავის სარდლებს. მაგრამ იყო ერთი ხანი, სახელად ალავერდო, რომელიც არა კმაყოფილდებოდა „მთვარის ძმის“ საჩუქრებით და თავის-თავადაც იღებდა ხალხისგან ამისთანა ხარჯს. იგი ყველაზედ ძლიერი ხანი იყო და უფროსი თათრის ცხენოსანი ჯარისა, რომელიც სპარსეთის ლაშქრის საუკეთესო ჯარი იყო (თვითონ სპარსელები ყოველთვის ლაჩარნი იყვნენ): ალავერდ-ხანის ცალკე იყო დაბანაკებული თელავის ახლო და რადგანაც ასაკლები აღარავინ იყო, ყოველ დღე სანადიროდ დადიოდა მიმინოებით, ღამ-ღამობით კი ვინმე ლამაზი ქართველი ქალი მიერთმეოდა ხოლმე.

საქთველოს მეფე თავადებითა და დამარცხებულის ჯარის ნაშთით მცხეთის ახლო იდგა, ღამაგრებული ადგილი ეჭირა მტკვრისა და არაგვის შესართავთან. როცა საქართველოს სამხედრო ძალა დამარცხდა და განადგურდა, მაშინ გამოჩნდა სხვა ძალა, რომელსაც იარაღი ვერაფერს აკლებდა. სასულიერო წოდება გამოვიდა ასპარეზზე და თვითონ მოჰკიდა ხელი სამშობლოს განთავისუფლების საქმეს. მან მტრად გადაკიდებულნი, თავადნი ერთმანეთთან შეარიგა, ყველანი მეფის დროშის ქვეშ დააყენა, სულით მაშვრალნი გაამხნევა და შექმნა ძალა იქ, სადაც იგი აღარ მოიბრუნებოდა; ყველანი ერთმანეთს ეხვეოდნენ და უფლის კვართზე ფიცულობდნენ ერთმანეთისათვის თავი გაეწირათ. იმერეთსა და მოსკოვსაც სთხოვეს შემწეობა. მეფის ჯარი დღითი-დღე მატულობდა, ყველა მოუთმენლად ელოდა მტერზედ თავდასხმას. მხოლოდ რუსეთის შემწეობას ელოდნენ თერგისა და დნებრის მხრიდან.

ასეთ მდგომარეობაში იყო საქართველო, როდესაც თავადი შიო ცხენით მოიჭრა თავის ხორეშანთან და უთხრა:—სამშობლო დაიხსენო!

— რას ამბობ! მე სუსტმა ქალმა როგორ დავიხსნა სამშობლო, როდესაც თვით გამოჩენილ გმირ თავადიშვილებს არაგვისა და მტკვრის შესართავთან უშიშარი ალაფი დაუჭერთათ და ვერაფერს კი არ იგებენ.

— იქ, სადაც ორი და ერთმანეთს გადახვევიან, სადაც მტკვარი და არაგვი ერთმანეთს ერთიან და ურთიერთ შორის საუკუნო კავშირი შეუკრავთ, ისე, როგორც მე და შენ, იქ შეერთდა დანაწილებული ძალა ივერიისა. ეს უკანასკნელი ძალაა—მეტი აღარ არის! მაგრამ ქართველობა ერთი მუტაჰა, ვიზილბაშები კი ურიცხვი. რა შეგვიძლიან ჩვენ პატიოსნად სიკვდილის მეტი? მაგრამ ეს სამშობლოს ვერ დაიხსნის, უკანანასკელ თავადთან ერთად სამშობლოც დაილუპება. სადაც გმირნი ვაჟკაცნი ვერაფერს გახდებიან, იქ ქალს ყველაფერი შეუძლიან... ღონით კი არა, სიყვარულის უსახურო სიდიადით... გაიწირე თავი!... მიეცი შენი სიყვარული, მიეცი

იგი მცირე ხანს ხან-ალავერდის, ვარსკვლავების ამოსვლიდან განთიადამდინ.

ხორეშანი გაფითრდა.

— შაჰის ურიცხვი ყიზილბაშებისა კი არ ეშინიანთ ქართველებს, — განაგრძო ალტაცებით შიომ: — არა, მათი გმირობა ცოტა არ არის აღწერბეყანის ლომის ალავერდის წინაშე დრკება. თუ იგი გადაუდგება შაჰს, საქართველო დახსნილი იქნება; უნდა კი დავიხსნათ იგი, რაც უნდა იყვეს, უნდა დავიხსნათ, და ეს მხოლოდ შენ შეგიძლიათ არა ძალით, არამედ თავის განწირვით. დადგა დრო უზომოდ თავის განწირვისა, იმგვარად თავის განწირვისა, როგორც არცა თქმულიყოს და არც გაგონილიყოს, ამგვარად თავის განწირვა მხოლოდ სამშობლოს შეუძლიან მოითხოვოს...

დიდ ხანს ლაპარაკობდა კეთილშობილი ქართველი ღ საოცარო იყო მისი სიტყვები, — ასეთი სიტყვები ჯერ არა სმენია ქვეყანას. ხორეშანი მიხვდა თავის განწირვის სიდიადეს და თავის განუსაზღვრელ მოსიყვარულე გულში ჰპოვა იმდენი ძალა, რომ გაბედა თავის განწირვა.

ხორეშანი მალე მივიდა სპარსთა ბანაკში და შიშისაგან ფრთოლივით თრთოდა. ამ შიშმა უფრო გააღამაზა იგი, ხანი ალავერდი ფიცულობდა წინასწარმეტყველის წვერს, რომ ამისთანა ლამაზი არას დროს არ მინახავსო. საშინელი ბნელი ღამე იყო. მთებში ქექა-ქუხილი ასტყდა, წვიმამ დაასხა, ქარიშხალი თათრების კარვებსა ჰგლეჯავდა. ხანის აბრეშუმის კარავში კი გაცხარებული ხმაურობა ისმოდა. ალავერდი არა თანხმდებოდა იმ ფასზედ, რა ფასსაც ქართველი ქალი თხოულობდა. იგი ყველა თავის საუნჯეს აძლევდა ამ ქალს და შაჰის ღალატზედ კი არა თანხმდებოდა. ხორეშანმა ყოველისფერი უარი ჰყო და მხოლოდ შაჰის ღალატს თხოულობდა. არა ერთხელ გაბრაზდა და გაცეცხლდა ძლიერი ხანი, არა ერთხელ მოუღერა ხანჯალი, მაგრამ ხორეშანი არ შედრკა და არ დაუკლო ფასი.

მეორე დღეს ხანი ჩაფიქრებული და გაბრაზებული იჯდა კარავში. მთელს ბანაკში სიჩუმე ჩამოვარდა და ხმა-მაღლა ლა-

პარაკს ვერაფერს ვხედავდა. შუალამისას ხანი დასთანხმდა ხორეშანს. ქალმა ფიცი მოსთხოვა და იმანაც თავის წინასწარმეტყველის წვერი დაიფიცა.

დილით მთელი ბანაკი ხმაურობდა და მხიარულობდა, ხანის დაახლოვებულ პირთ დიდი საჩუქრები მიიღეს. მაგრამ აი მოვიდა შაჰის შიკრიკი და მოახსენა ალავერდის, რომ ქართველებს თერგისა და დნებრის ჯარი მოეშველა და უნდათ თავს დაგვესხნენო. შაჰი უბრძანებდა, რომ ალავერდი სამი დღის განმავლობაში მის ჯარს შეერთებოდა. — „ბალი“, უთხრა ალავერდი შიკრიკს და ჯარსაც უბრძანა ცხენები დაეჭედათ და საომრად მომზადებულიყვნენ. ხანმა ფიცი დაივიწყა და ხორეშანმა გადასწყვიტა თავის გულში იმავე ღამეს თავი მოეჭრა იმისთვის ფიცის გატეხისათვის. ამ დროს ხორეშანს ჩაეძინა და საკვირველი ჩვენება იხილა: მას გამოეცხადა მოხუცი, რომელსაც თოვლივით თეთრი თმა-წვერი ჰქონდა და ბერის ძველი ტანისამოსი ემოსა, სახე წყნარი და გაბრწყინებული ჰქონდა. მოხუცმა გააპყრო ხელი და დაუწყო ხორეშანს დალოცვა.

— „ღირსი არა ვარ, მამაო, — უთხრა მან, — ღირსი არ არის დალოცვისა ის, ვინც თავი შეიმწიკვლა ურწმუნოს სარეცელზედ და ვინც მზად არის ღალატით კაცი მოჰკლას!“ მოხუცმა ამცნო: „დაუტყვევ განზრახვა შენი, ჰოი-საკვირველო ქალო ივერისა! ხელს ნუ ახლებ ალავერდის, იგი მოწოდებულია დიდი საქმის შესასრულებლად: მისი სიცოცხლე სამშობლოს დაიხსნის, მისი სტკვილილი აღადგენს სავანეს, რომლის წანგრევებსაც მრავალი წელიწადია დავსტირი. შენს ცოდვას კი განაქარვებს ღოცვა-კურთხევა ეკლესიისა და დიდი ხნის ღვაწლი მონოზნობისა. ხვალ აუწყე ხანს, რომ შენ იმის ჯამში გინდა პურის ჭამა“... მოხუცმა ერთხელ კიდევ დალოცა მუხლ-მოდარეკილი ხორეშანი და გაქრა.

დილით ხორეშანმა უთხრა ხანს, რომ ჯეირნის ქაბაბი შინდა და ის ჯეირანი შენის ხელით უნდა იყოს მოკლულიო. ხანმა მაშინვე გასცა ბრძანება და მონადირენი ზურნითა და დარით წავიდნენ ტყეში იმ გზით, საითაც წმ. გიორგის დანგრე-

ული ტაძარი იყო. ნადირი ბლომად დახორცეს. ბოლოს, მიმინოებიც გაუშვეს. „დედა-მიწა ავაოხრეთ, ახლა ჰაერიც ავაოხროთო!“ ყვიროდა გახარებული ხანი. აი მისი საყვარელი მიმინო ღურაჯებს მიეტია, მაგრამ ისე ზარმაცად და უხალისოდ, რომ ღურაჯებმა თავს უშველეს. ალავერდი გაბრაზდა. მიაქენებდა ცხენს და მიმინოს ყვირილით აქეზებდა. ამ დროს შორს, ალაზანის ნაპირზე წამოხრილ კლდეზედ დაჩოქილი იყო ერთი განდევილი ბერი და მხურვალედ ლოცულობდა მტერთაგან სამშობლოს დახსნისათვის.

მიმინო გამხნევდა და ეწეოდა ღურაჯს. აი გაამზადა კლანჭები და ნისკარტი ღურაჯის დასაჭერად, მაგრამ ფრინველი ძირს დაეშვა და მლოცველი ბერის კალთას ქვეშ ამოეფარა. მიმინო თავს დასტრიალებდა მოხუცს. ხანმა დაინახა, სადაც დაიმალა ღურაჯი, მიიჭრა განდევითან და დაუყვირა:

— გამოათრინე ღურაჯი შენის კალთიდან!

განდევილი ლოცულობდა.

— შენ გეუბნები, გამოათრინე-მეთქი!

განდევილი მაინც გულმხურვალედ ლოცულობდა წამებული სამშობლოს დახსნისათვის, გული მისი ცად იყო მიმართული და ქვეყნიერება თავის მშვენიერებითა და ბოროტებით მისთვის თითქო აღარა სუფევდა.

— მაშ შენ არ გესმის ჩემი სიტყვა, თავხედო გიაურო! დაუყვირა ხანმა. სატევარმა გაიელვა განდევლის თავზედ, მაგრამ, შეეხო თუ არა მოხუცის ჭაღარას, სულ ნაჭერ-ნაჭერად იქცა. ხანი ცხენიდან გადმოვარდა და ხელი გაუშეშდა.

განდევილი კი ლოცულობდა „მოძულეთა და მაწყენართათვის“

სასწაულმა და ქრისტიანულმა ყოვლის შემწყნარებელმა ლოცვამ ამპარტავანი ხანი დაამშვიდა.

— მომიტევე შეცოდებანი ჩემნი, — ეუბნებოდა იგი მოხუცს: — მომიჩინე მკლავი, ამ მკლავით ქრისტიან ერს სამსახურს გავუწევ.

მოხუცის ლოცვამ გაუკურნა ხელი ალავერდის და პირველი სხივი სარწმუნოებისა ჩავარდა იმის ბნელსა და ვნებათაგან შეპყრობილს გულში.

შემდეგ ლეგენდა მოგვითხრობს, რომ მეფე და შაჰი შეხვდნენ ერთმანეთს საბრძოლველად და ერთიცა და მეორეც ალავერდისაგან მოელოდნენ დახმარებას. და აი, როდესაც გამარჯვება არც ერთისკენ იყო და არც მეორესკენ, ახლო მთის წვერზედ გამოჩნდა თათრის ცხენოსანი ჯარი. ომის დანახვად ალავერდი უეცრივ მარცხნივ გატრიალდა და ყიზილბაშებს მიეტია. მაშინ მთლად სპარსეთის ჯარი შეძრწუნდა და გაიქცა.

შიო ამ ომში მოკლულთა შორის იპოვეს. მას თავზედ ადგა და დასტიროდა თათრულად შეიარაღებული ახალგაზდა თავადი, — ეს იყო ხორეშანი. ხორეშანი შუბით მიუძღოდა და ამხნევებდა ხანს, როდესაც იგი დაუოყმდებოდა ხოლმე იმაზედ, თუ ვის მიშველებოდა. თვით ალავერდი სასიკვდილოდ დაიჭრა ამ ომში; მაგრამ რამდენსამე დღეს კიდევ იცოცხლა, ნათელი ილო და მოკვდა როგორც ქრისტიანი და როგორც ხორეშანის მეორე ქმარი. სიკვდილის წინად თავის უთვალავი საუნჯე შესწირა წმინდა გიორგის მონასტრის აღსადგენად და მალეც აღადგინეს მთელი თავის უწინდებურის დიდებითა. ხორეშანმა დაუტყვევა ქვეყნიერება და დიდის ხნის მონოზნტურის მოღვაწეობით შეინანია თავისი დიდად მაღალი, მაგრამ ცოდვილი ღვაწლი.

საქართველოს მემკვიდრე გვიამბობს ამ ლეგენდას და თან დასძენს: „არა ყოფილა და არც იქნება სამშობლოს ისეთი მოსიყვარულე შვილი, როგორიც იყო ქართლელი შიო; არა ყოფილა და არც იქნება სამშობლოს ისეთი მოსიყვარულე ქალი, როგორიც იყო კახელი ხორეშანი“.

ასეთია ეს ლეგენდა, საიდანაც სჩანს, რომ ხალხის ფანტაზიამ ქართველებს გამარჯვება მიანიჭა და სპარსელებს დამარცხება. მაგრამ ნამდვილად კი სულ სხვანაირად იყო საქმე. აკლებულს ქვეყანაში მთებიდან ჩამოვიდნენ ლეკები და თითქმის უომრად დაიჭირეს მდიდარი და ნაყოფიერი ნაწილი კახეთისა.

კავკასიონის მთის და ალაზნის შუასადაც შემდეგ ააშენეს ციხეები ქარისა და ბელაქნისა, რომელთა აღებაც რუსებს ძალიან ძვირად დაუჯდათ; ქართლში გამაჰმადიანებული მეფეები იყვნენ; კახეთი კი სულ უმეფოდ იყო — და გაქცეული თეიმურაზი იმერეთში ცხოვრობდა. მაგრამ ვერც ხალხი ურიგდებოდა თათრების გაბატონებას და ვერც თეიმურაზი, გადაყენებული მეფე კახეთშია სულთანისაგან შველას მოელოდა და რუსეთისაგან მთარგელობას. 1619 წელს მან ელჩები გაგზავნა მეფე მიხეილ თეოდორეს ძესთან და ასე უწერდა თავის უბედურს მდგომარეობას: „თქვენ, დიდს მეფეს, გატყობინებთ ჩვენს ცრემლებს და სიგლახაკეს, ბრწყინვალეობა ჩვენი სიწყვდიადედ გადაიქცა, მზე ჩვენ უკვე აღარ გვათბობს და მთვარე აღარ გვინათებს, წათელი დღე ჩვენი ღამეს დაემსგავსა, და მე ეხლა ისეთს მდგომარეობაში ვიმყოფები, რომ უმჯობეს იყო არ დავბადებულეიყავ და ჩემის თვალით არ მენახა ქრისტეს სარწმუნოების და ივერიის აოხრება; ეკლესიებში სახელი ღვთისა აღარ იდიდება და ცარიელნი დგანან...“ თეიმურაზი სთხოვდა მიხეილ თეოდორის ძეს ეშუამდგომლა შაჰის წინაშე, რომ მისი დედა და შვილები დაებრუნებინა. მიხეილ თეოდორის ძემ მართლა სთხოვა შაჰს საქართველო არ შეეწყულებინა. შაჰმა დაამშვიდა რუსეთის მეფე მეგობრულის გრამოტის და უფლის კვართის გაგზავნით, მაგრამ მაშინ თეიმურაზის სახლობის ბედი უკვე გადაწყვეტილი იყო (1625). ამით გათავდა რუსეთის მთარგელობა. ამ დროს ქართლში არეულ-დარეულობა დაიწყო. როდესაც ბაგრატ V მოკვდა, იმის ქვრივმა სვიმონ-ხანი II გამოაცხადა მეფედ, მაგრამ თავადებმა და ხალხმა გამაჰმადიანებული მეფის შვილის დამორჩილება არ ისურვეს... გაბრაზებულმა შაჰაბასმა სვიმონ-ხანს შემწედ სარდალი ყორჩი-ხანი მისცა ძლიერის ჯარით და მათ თან გაატანა გიორგი სააკაძე. იმ საიდუმლო მინდობილობით, რომ კახელები ამოეწყკატა და ქართლები სპარსეთში გადაესახლებინა. სააკაძემ სვიმონი მეფედ დასვა და თვითონ კახეთში წაიღია, მაგრამ აქ სააკაძეში ზნეობრივი ცვლილება მოხდა, მისმა გულმა სულ სხვანაირად დაიწყო ძვერა.

სააკაძე ჯერ ისევ სპარსეთში იყო, რომ სვინიდისით იტანჯებოდა, როდესაც ხელადა შაჰისაგან თავის ქვეყნის დამცირებას და აოხრებას. აი ეხლაც კახეთში შეიტყო, რომ დატყვევებული მეფე ლუარსაბიც ლალატით მოექლათ (1622). ეს იყო უკანასკნელი წვეთი, რომელმაც აღავსო სააკაძის აღშფოთებული სვინიდისის ფიალა. იქნება კიდევ მოაგონდა ყოველივეის ბოროტება, რაც ლუარსაბს უყო; მან დაიფიწყა სამშობლოსაგან მიყენებული შეურაცხყოფა და შეუდგა მთლად საქართველოს განთავისუფლების საქმეს სპარსთა მონებისაგან. მოხდა ისე, რომ სააკაძისაგან დაბარებული ზოგიერთა კახელი თავადები ლალატით ყორჩი-ხანის კარავში დაეხიკათ. ამით ისარგებლა სააკაძემ, ხალხი ააღლევა და ააჯანყა, მან თვითონ შესძახა პირველად: „კახელებო, იარალი აისხითო!“ სპარსეთის ჯარი დაუყოვნებლივ ამოვლიტეს და მოურავმა თავის ხელით მოსჭრა თავი ყორჩი-ხანს. ამის შემდეგ არაგვის ერისთავის დახმარებით განდევნა კახეთიდან სპარსეთის მთავარმართებელი და ტფილისიც აიღო, გარდა ციხისა, რომელშიაც მეფე სვიმონ-ხანი ჩაიკეტა და პატიმარი იჯდა შიგა. ქართლი და კახეთი განთავისუფლდნენ, ქართლს განაგებდა მოურავისაგან დაყენებული ახალგაზდა ქაიხოსრო, მუხრან-ბატონთა ჩამომავლობის გვარისა. მაგრამ მოურავი მმართველებზედ არა ფიქრობდა, მას მოუვიდა ფიქრად დიდად გონივრული აზრი საქართველოს სამეფოების ერთ სამეფოდ შეერთებისა, ამის გამო უწინარეს ყოვლისა მოიხმო კანონიერი მეფე კახეთისა თეიმურაზი, რომელიც გაქცეული იყო და შავი ზღვის პირას ცხოვრობდა (1623).

მოღვაწეობა გიორგი სააკაძისა ჯერ ეს იყო დაიწყო; მაგრამ ეს მოღვაწეობა ისეთი ბრწყინვალე იყო, საქართველოს ისე დიდ ხანს აღარ ენახა მტერზედ ასეთი გამარჯვება, რომ სააკაძე, წინაღობის მოღალატე და თავზარ დაძვამი, ეხლა ხალხის საყვარელ გმირად გადაიქცა და მთელს თავის ქვეყანას როგორც უნდოდა ისე განაგებდა. მას ეძახდნენ ხალხის მხსნელს, სამშობლოს მამას და ეკლესიის შვილს; ეკლესიებში მის დღეგრძელობისათვის ლოცულობდნენ; დიდკაცობამ თავი მოიხარა

მოურავის დიდებული ღვაწლის წინაშე და დადგა მის დროშის ქვეშ, რომელიც ყველგან ამაყად და ძლიერ-მოსილებით ფრიალებდა, პოეტნი ჭ მგოსანნი აღიდებდნენ მტრის თავზარ დამცემს სახელს მოურავისას. სამშობლომ მას ყველაფერი აპატივა; ყველაფერი შეუნდოა თეთქმის მისი თანამედროვე არჩილ მეფე ამბობს, სააკაძის უფლება ისეთი დიდი და ძლიერი იყო საქართველოში, რომ სადაც ის იყო, იმის ნება დაურთველად ვერც ერთი დიდებული თავადი და ვერც მთავარი ვერ დაჯდებოდა. მაგრამ მოურავი, როგორც ჰმოწმობს ისტორია, არ ასდევდა ვნებათა ღელვას და არ ამპარტავნობდა თავის დიდის ღვაწლით. მისმა ზღვა გულმა არ იცოდა შუა გზაზედ შეჩერება რა იყო. ერთ დროში მძულვარებით გამსჭვალულს მის გულში ეხლა სივარული ღვიოდა და სხვა იმედით სძგერდა; მას უნდოდა გაენთავისუფლებინა თავის სამშობლო მტერთა მონებისაგან.

საკაძეს დროც არა ჰქონდა თავის მოღვაწეობით ეამპარტავნა, მან კარგად იცოდა, რომ შაჰი არ შეარჩენდა მოღალატობას და სამაგიეროს გადაუხდიდა; სპარსეთიდან შაჰის მუქარის ამბები კიდევ მოდიოდა. გაიგო თუ არა სააკაძის ღალატობა და კახეთში თეიმურაზის კვალად გამეფება, შაჰმა მოაკვლევინა სპარსეთში მყოფი სააკაძის შვილი და ზურაბ ერისთავის ცოლი; თეიმურაზის დედა დიდსულოვანი ქეთევანი კი საშინლად აწამებინა. ქეთევანს უთხრეს—ორში ერთი ამოირჩიეო: ან გამაჰმადიანება და ან სიკვდილიო. ქეთევანმა ჯალათის ხელით სიკვდილი არჩია (1624). ხალხით გაჰვდილს მოედანზედ გააშიშვლეს დედოფალი და გახურებული მარწუხებით დაუწყეს ხორცის გლეჯა; მაგრამ იგი დიდსულოვნებით იტანდა ტანჯვას და ამოდურჩევდნენ ქრისტეს უარის ყოფას. მაშინ დაწყულულბულს ტანზედ დააყარეს ნაკვერჩხალი, მაგრამ მაინც ვერ დასძლიეს. ბოლოს დახურეს თავზედ კავარვარებული თუჯის ქვაბი და მაშინ კი მიიცივალა ამ საშინელის გვირგვინით დაგვირგვინებული ქეთევანი; ამ ამბის გაგონებაზედ მეფე ძალიან შეწუხდა, სპარსეთში მყოფი მისი ორი შვილი ხომ აღრევე შეიქმნენ მსხვერპლნი შაჰის მტარვალობისა: ჯერ ისევ 1620 წელს

შაჰმა ბრძანა მეფის შვილების გასაქურისება, ერთი მათგანი ამ უღვთო ოპერაციის დროს გადაიცვალა, მეორე კი ქკუაზედ შესცდა, რომ სამს წელიწადს კიდევ ეცოცხლა ქვეყანაზედ უბედურად. რა გასაკვირველია, რომ ყოველივე ამის შემდეგ თეიმურაზის გულში გაელვია ძველს მძულვარებას სააკაძესადმი, რომელიც იყო მიზეზი მისი ოჯახის დაღუპვისა. ქეთევანის სიკვდილმა ხალხზედაც დიდა შთაბეჭდილება მოახდინა; მასაც მოაგონდა, რომ სააკაძე იყო მიზეზი ამ სიკვდილისა და იმ აღრეულობისა, რომელიც შეიქმნა მიზეზი შაჰ-აბასის შემოსევისა საქართველოში; ეს მოგონება მოურავის წარსული ცხოვრებისა წინ გადაელობა მის ძლევა-მოსილებას და ხალხმა დაჰკარგა ნდობა თავის გამირისა. ეკლესიამ ქეთევანი წამებულთა შორის შერაცხა; მისი ნაწილი ზოგი ალავერდის ეკლესიაშია და ზოგი ბელგიაში, ქალაქ ნემურის ტაძარში; — კათოლიკეთა მისიონერები დაესწრნენ ქეთევანის წამებას, გაჰკვირდნენ მისი დიდსულოვნებით და ნაწილი იმის სხეულისა ევროპაში წაიღეს.

ქეთევანისა და ახალგაზდა სააკაძის სისხლმა ვერ ჩააქრო მრისხანების ცეცხლი შაჰ-აბასისა და სპარსეთის ჯარი ისა-ხანის სარდლობით წამოვიდა საქართველოზედ. მოურავმა მოუყარა თავი თავის დროშის ქვეშ მეფე თეიმურაზს, არაგვის ერისთავის და სხვა თავადების ჯარებს და 12 ოგონის 1624 წელს მდინარე ალგეთის ნაპირზედ სრულიად გაჰფანტა ისა-ხანის ჯარი. ამავე დროს მცირედის რაზმით დაამარცხა ერევნის ბეგი, რომელიც ისა-ხანის მოსაშველებლად მოდიოდა. მაგრამ ხალხის უნდობლობამ და ურთიერთ შორის უთანხმოებამ მოურავს მოულოდნელად გამოსტაცეს ხელიდან გამარჯვება. ომში მოკლულთა რიცხვში ერთა ვინმე თეიმურაზი, თავადი მუხრანისა; ხმა დააგდეს, რომ მეფე თეიმურაზი ლალატობით მოჰკლესო, ამის გამო ჯარი აჯანყდა და არეულ-დარული ტფილისისკენ წამოვიდა. სპარსელებმა კარგად ისარგებლეს ამ შემთხვევით: უკან დაედევნენ არეულ ქართველებს, გზა და გზა ხოცავდნენ და აჰგვარად მოადგნენ ტფილისს, სადაც სვიმონ-ხანი ისევ ციხეში იყო გამაგრებული.

ქართველების ჯარი აღარ იყო და ქვეყანა ღვთის ანაბრად დარჩა. მაგრამ მოურავი იმედსა და მხნეობას არა ჰკარგავდა. მან დაიწყო პარტიზანული ომი, რომელშიაც უფრო დიდი ნიჭი გამოიჩინა. ერთხელ სამოცი ცხენოსანით თავს დაესხა მთიდან ჩამომავალს სპარსეთის ჯარს და შვიდასი კაცი მოუკლა. მოურავმა არა ერთხელ გაიმარჯვა ამნაირად და მისი სახელი შეიქმნა იმდენადვე საშიშარი სპარსელებისათვის, რამდენადაც თვით სპარსელნი იყვნენ სიმრავლით საშიშარი ქართველებისათვის. ისახანს ემინოდა პატარ-პატარა რაზმების, აქედნიქიდ გაგზავნისა, რადგან მოურავი მათ ხშირად მუსრს ავლებდა ხოლმე. ამისათვის განიზრახა მთელი თავის ჯარით ქართლზედ გალაშქრება. ეს გაიგო თუ არა სააკაძემ, მაშინვე შეუდგა მზადებას მტრის დასახვედრად, ლართის-კარში გააკეთა მაგარი სანგლები და უსათუოდ შეაჩერებდა კიდევ მტერს, მაგრამ ყოველმა მომზადებამ ამაოდ ჩაუარა, არაგვის ერისთავმა უღალატა და ხოსრო-მირზა თავის ჯარით თავის საერისთაოზედ გაატარა.

საკაძის წარსული ცხოვრება იყო მიზეზი, რომ მისი პირადი ვაჟაკობა და სამხედრო ნიჭი უსარგებლო იყო ქვეყნისათვის. ხალხს კარგად ახსოვდა ის ბოროტება, რომელიც მან საქართველოს მეფეებს უყო, ამისათვის წააგებდა სადმე თუ არა ბრძოლას, ხალხი აღარ ენდობოდა ხოლმე; ხოსრო-მირზა, რომელსაც ეხლა ბრძოლას უპირებდა, თვით მოურავისაგანვე იყო გაწრთენილი. იყო დრო, როდესაც გამაჰმადიანებულ მეფის ნაბიჯვარს ხოსრო-მირზას, ყველასაგან უცნობს და ლატაკს, სპარსეთის სასახლეში ძლიერი მოურავის მფარველობა ენატრებოდა. მოურავმა განიზრახა მოძულეებულ ლუარსაბის მეტოქედ და მემკვიდრედ ხოსრო მოემზადებინა, რადგანაც თვითონ ლუარსაბი შაჰს დაპატიმრებული ჰყავდა. აი რა მოხდა მაშინ: ერთხელ მოურავს მეჯლისი ჰქონდა ღ გარშემო სპარსელები უსხდნენ. მოურავმა რომ ხოსრო-მირზა დაინახა შემოსული, მაშინვე ფეხზედ წამოუდგა, პატივის-ცემით წინ მიეგება და სთხოვა საპატიო ადგილი იმას დაეჭირა, თვითონ კი მოკრძალებით შორს

დაჯდა. სპარსელები გაჰკვირდნენ და მაშინ გაიგეს, რომ ხოსრო-მირზა საქართველოს ბატონიშვილი და ტახტის მემკვიდრე იყო. ამას შემდეგ შაჰ-აბასმაც მიიხმო უცნობი ბატონიშვილი და ისპაღანის გუბერნატორობა მისცა. აი ეს ხოსრო-მირზა შეიქმნა ეხლა მოურავის მეტოქედ და მტრად.

ხოსრო-მირზა ძლიერის ჯარით შეებრძოლა სააკაძეს და დაამარცხა ჯარის სიმრავლით. მოურავი დაემორჩილა ძალას და კვალად დაიწყო პარტიზანული ომი თავის მცირე ჯარით, მოურავმა მრავალჯერ დაამარცხა სპარსელები, მაგრამ ამით ომის მიმდინარეობა მაინც აღარ შეიცვალა. ქსნის ხეობაში სააკაძემ ისეთი ღვთის რისხვა მოუვლინა სპარსელებს, რომ მდინარე ქსანი მოკლულებით შეგუბდა და წყალი სისხლით შეიღება; მაგრამ ურიცხვმა მტერმა მაინც განვლო ხეობანი და ხოსრო-მირზა ტფილისში შემოვიდა. ქართლი დამორჩილდა.

საკაძე თავის საქმეს მაინც წაგებულად არა სთვლიდა. ახლა არა როგორც სარდალი, არამედ როგორც „რანდი“, მოსიარულე თავის საყვარელ სამშობლოს ნანგრევებზედ, მედგრად ებრძოდა სპარსელებს რამდენიმე თავ-გამოდებული ვაჟკაცით. დღეს ზმარცხებდა მტრის რაზმს, ხვალ იღებდა ციხეს და მეციხოვნეთ ჟლეტავდა. ამავე დროს ოსმალებს შემწეობას სთხოვდა, არაგვის ერისთავს შეურიდდა და ცდილობდა მიეზნრო იმერეთი, სამეგრელო და სხვა სამთავროები სამშობლოს განთავისუფლების ომში მონაწილეობის მისაღებად.

ერთხელ კიდევ გაიკაშკაშა სააკაძის ბედის ვარსკვლავმა ოსებთან ომის დროს; ოსებმა ისარგებლეს საქართველოს გაჭირვებულის მდგომარეობით და გადუღდნენ მას. სააკაძემ სასწრაფოდ გადალახა მალალი მთები, რამდენიმე ციხე აიღო, მთელ ოსეთს თავზარი დასცა და დაიშორჩილა. ამ ომის მეისტორიე გვიამბობს ერთს ამბავს, რომელიც მოურავის დიდსულოვნებას ამტკიცებს. ერთს ომში ოსებმა სასიკვდილოდ დასჭრეს სააკაძის მეგობარი თავადი მაჩაბელი და უნდოდათ თავი მოეჭრათ; მოურავი შევარდა შუაგულ მტრებში და სისხლში მოსვრილი მეგობარი მხარზედ შეიღო და გამოიყვანა.

მაგრამ მოურავის პირადმა ვაჟ-კაცობამ და ღვაწლმა საქართველო ვერ დაამშვიდა. ხალხი ყოყმობდა და არ იცოდა მიმხრობოდა თავის გმირს მოურავს, თუ სპარსელებს დამორჩილებოდა; საუბედუროდ, რამდენიც დრო გადიოდა, ხალხი იმდენად უფრო რწმუნდებოდა, რომ სააკაძე სპარსეთს ვერ მოერეოდა, გასაჭირი დრო დაუდგა სააკაძეს. მრავალმა დიდკაცობამ შესწყვიტა მასთან კავშირი და დღითი-დღე მოურავს ძალი აკლდებოდა. განუწყვეტელიც ომებიც დადლილს ხალხს მშვიდობიანობა სწყუროდა. არაგვის ერისთავმა ზურაბმაც კვალად უღალატა. როდესაც გაბრაზებული სააკაძე მასთან წავიდა საომრად, ზურაბი თეიმურაზს შეუერთდა და ბაზალეთის მინდორზედ მომხდარ ომში მოურავი სრულიად დამარცხდა. მაშინ დამაშვრალმა და იმედ-მიხდილმა სააკაძემ ხელ-მეორედ დაუტევა სამშობლო და კოსტანტინოპოლში წავიდა. იქ ამ გმირის სახელმა და დიდებამ ერთხელ კიდევ გაიხმაურა მთელს აღმოსავლეთში. მაგრამ ესევე დიდება შეიქმნა მის დამლუპველ მიზეზად, ოსმალების ჯარების მთავარ სარდლის ცოლმა თავის ქმარს კოსტანტინოპოლის ამბები აცნობა და სხვათა შორის მისწერა: „ეგ ვინ მოურავია აგრეთი გამოჩენილი, რომ შენი სახელი დასჩრდილა? რა არის სიცოცხლე, თუ დიდების შარავანდელით არ არის შემოსილი?“ გაჯავრებულმა ვეზირმა მიიხმო თავისთან სააკაძე და თავი მოაკვეთინა (1629). ამგვარად დაიღუპა ის სარდალი და გმირი, რომელიც თავის სამშობლოში სამართლიანად იწოდება ქართველ ალკივიადად *).

შაჰ-აბასი სააკაძეზე ერთი წლიც ადრე გადაიცივალა. იგი მრავალთაგან ერთ-ერთი იყო, რომელიც მისი მთავრობის დროს საქართველოში შემოვიდა.

შაჰ-აბასი მოკვდა (1628 წ.), მაგრამ სქართველოში სპარსეთის მფლობელობას მაინც ბოლო არ მოეღო. ამ მფლობელობამ საქართველოში ისეთი სისხლით შესერილი კვალი დასტოვა, რომ მთელი საუკუნის განმავლობაში ველარ წაიშალა.

*) გიორგი სააკაძე შეიქმნა მამა-მთავრად ეხლანდელის შთავადების ჯარბან-მოურავებისა.

დადგა ღრო გამაჰმადიანებულ შეფეებისა,— ე. რ. სპარსეთის ერთგული შეფეებისა; ესენი სპარსეთში იზრდებოდნენ და როცა კვდებოდნენ, იქვე შიჰქონდათ დასამარხავად.

ამ შეფეების ღროს საქართველო სრულიად დასუსტდა და მოუძღვრდა ლონითაც და შნეობითაც. ქართლი და კახეთი გაოხრებული, იყო; ვერც პატარ-პატარა სამეფოები და სამთავროები ასცდნენ აოხრებას, თუმცა ზგინი იმათ მიუღებოდნენ ხოლმე, საითაც გამარჯვებას ხედავდნენ. ამ ღროს სამცხე-საათაბაგოც ოსმალებმა დაიჭირეს, მაჰმადიანობა დიდის სისწრაფით გაავრცელეს და ციხეები ააშენეს. შინაურობაში კვალად ასტყდა ძველი წინასტიური შფოთი და ამბოხება, მხოლოდ ბუნაგი ამ ინტრიგებისა თვითონ თვირანი იყო. რადგანაც საქართველოს ბედ-იღბალი შაჰის ხელთ იყო, ამისათვის იგი სასარგებლოდ ხედავდა საქართველო დაენაწილებინა და მოახერხა კიდევ: ყოველი თავადი და ფეოდალი სულ იმის ცდაში იყო, რომ დამოუკიდებლობა მოეპოვა. ასეთი უკანონობა და თავადასაფლობა შედეგი იქნა სუსტი და უღონო მთავრობისა.

თუ რანაირ აბუჩად იყო მეფის უფლება ავდებული, ამას ცხადად გვიმტკიცებს თვით მეფე ვახტანგ VI კანონმდებლობა, გამოცემული მეთვრამეტე საუკუნის დასაწყისში, სადაც სხვათა შორის სწერია: „თუ შეფეს მეფობა შეეძლოს—ქნას, თუ არა და სახელი და საუკუნო სუფევა უნდოდეს. შეუძლებლად მეფობას უქნელობა სჯობს და ხელის აღება; თუ ბედნიერის ხელმწიფის ყანით იყოს ერთი რამე საქმე—უმისოდ ვერ იქმოდეს, და თუ ქნას ის იწუნდეს იმისი საქმე სხვა არის“. ნამდვილად კი უფრო ბევრი ტახტის დაჭერას ცდილობდნენ, ვიდრე უარის ყოფას; სამეფოს მიღებაცა და დაკარგვაც შაჰის სასახლეში გაიძვერობის წყალობით ჩვეულებრივ მოვლენად გადაიქცა. მაგალითებრ, კახეთის მეფე თეიმურაზმა შაჰ-აბასის სიკვდილის შემდეგ კვალად შეაერთა ქართლი და კახეთი ერთ სამეფოდ, მაგრამ ერთიცა და მეორეც ისევ მალე გამოაცალეს ხელიდან; ამას შემდეგაც კიდევ დაიბრუნა ტახტი, მაგრამ კიდევ განდევნეს გამაჰმადიანებულმა მეფეებმა, რომელნიც შაჰის

შემწევობით კახეთში გამეფდებოდნენ ხოლმე. ისიც უნდა ვთქვათ, რომ თეიმურაზმა ამ გაქირვების დროს არა ერთხელ სთხოვა რუსეთს შემწეობა, მოსკოვშიაც კი წავიდა, მაგრამ თვით რუსეთს ამდროს ომი ჰქონდა შვეიცარიასთან და პოლშასთან და შორს მყოფ ივერიას შემწეობას ვერ მისცემდა.

რუსეთისაგან შემწევობის თხოვნამ ახლა სრულიად სხვა მიმართულება მიიღო. თუ წინად მტრის მოსაგერებლად სთხოვდნენ შემწეობას, ახლა ერთი-ერთმანეთის საწინააღმდეგოდ სთხოვდნენ. ისტორია მოგვითხრობს ერთს საშინელს ამბავს, რომელიც რუსეთის იმედით მომხდარა. იმერეთის მეფე ალექსანდრე III იმდენი ძალა არა ჰქონდა, რომ სამეგრელოს მთავარი ლევან დადიანი მოეგერებინა; ამისათვის რუსეთის მეფეს სთხოვა შემწეობა და იმანაც აღუთქვა. მაშინ ალექსანდრეს უმცროსმა ძმამ მამუკამ, რაკი რუსეთის იმედი ჰქონდა, თვითონ გაილაშქრა სამეგრელოზედ, მაგრამ ლევანს ტყვედ ჩაუვარდა და თავლები დასთხარა; რისაგანაც იგი გადაიცვალა. თუ რა ნაირი სასტიკი და თავდაუქერელი კაცი იყო ლევანი, ეს ცხადად სჩანს შემდეგი გარემოებიდან: მან თავის ცოლს ცილი დასწამა ერთს ვეზირზედ, ორივე ზარბაზნით მოაკვლევინა და თავის ორი შვილი მოაწამლინა.

შავი და ბნელი იყო ეს ეპოქა უძღოურებისა, საქართველო გარეშე მტერს ვეღარ იგერებდა, იგი ოსმალებმა და სპარსელებმა ბრძოლის ასპარეზად გაიხადეს. გონებრივი და ზნეობრივი მიმართულება სრულიად შეიცვალა. ლიტერატურა სპარსულად გემოვნებისა იყო, მთელს საქართველოში სპარსული ენა გაბატონდა, მშვიდობიანობის დროს ქართველები ძაპარსულს ლიტერატურას სწავლობდნენ; შეძლებულთა და ცნობის მოყვარულ პრით სპარსული წიგნების ბიბლიოთეკებში ჰქონდათ. ქართული მწერლობის ნაშთი კი მხოლოდ მონასტრებში დეკლაციული და მარტო იქ ასწავლიდნენ ამდროთა წიგნების კითხვას და წერას, — ამ დროინდელი განათლებაც მხოლოდ ეს იყო. მუსულმანთა შიშით სკოლები აღარ იმართებოდა. არა ერთი და ორი ქართველი ჰგარძნობდა, რომ საქართველოს სარწმუნოება

და გონებითი ძალია წილუპებოდა, რისა გამოც ბევრი მათგანი რუსეთში გადასახლდა.

ამ დროის მეფეთა შორის ყურადღების ღირსია ვახტანგ VI, როგორც შესანიშნავი მემკვიდრე და კანონმდებელი. იგი სულთ და გულით ქრისტიანი იყო, მაგრამ გარემოებამ აიძულა გარეგნად მუსულმანობა მიეღო. მთელი თავის მეფობის განმავლობაში კი (1711 — 1724) სულ იმის ზრუნვაში იყო, რომ ქრისტიანობა მკვიდრად დაემყარებინა ღ ამ მხრივ ბევრიც გადაკეთა იმის სახელთან დაკავშირებულია დასაწყისი იმ საქმისა, რომელმაც სულ სხვა მიმართულება მისცა საქართველოს ისტორიას და დაჰბოდა მისი აღსადგენი გარემობანი. ეს გარემოება იყო ოსმალთა მიერ მთელი საქართველოს დაპყრობა. მათგან დამარცხებული ვახტანგი იძულებული შეიქმნა სამშობლოს განშორებოდა და 1724 წელს პეტერბურგში წავიდა, ოსმალებმა კი საქართველო დაიპყრეს და ოსმალეთის ნაწილად ჩარიცხეს.

თუმცა ძალიან მძიმე იყო საქართველოსათვის ოსმალთა შემოსევა, მაგრამ ამას თავისი კარგი შედეგითა ჰქონდა. სპარსეთი საქართველოზედ ველარა ბატონობდა და მის ზნეობაზედაც აღარა ჰქონდა გავლენა; 1729 წ. საქართველო ოსმალეთის ნაწილად იქმნა აღიარებული და ამით გამაჰმადიანებულ მეფეებსაც ბოლო მოეღო. ამის შემდეგ განვლო რამდენიმე ათმა წელიწადმა და დადგა დრო საქართველოს მეცნიერებისა და ლიტერატურის აღორძინებისა. სპარსეთი უნდა მიხვედრილიყო, რომ საქართველოსგან გადაჭარბებული არაფერი უნდა მოეთხოვა, თუ უნდოდა, რომ მასზედ მისი გავლენა არ შემცირებულყო; როდესაც შაჰ-ნადირმა ოსმალეთზედ ზედი-ზედ გაიმარჯვა და უკან დაიბრუნა წარმეული ადგილები, საქართველოში 1744 წელს ქრისტიანი მეფეები დანიშნა: ქართლში თეიმურაზ II და კახეთში მისი შვილი ირაკლი II. თეიმურაზს სატახტო ქალაქად ტფილისი ჰქონდა დაჰპარველად ამან აღადგინა ძველი წესი მირონის და გვირგვანის კურთხევისა მცხეთაში.

წარსული საუკუნის ნახევარში, შაჰ-ნადირის სიკვდილის შემდეგ, სპარსეთში დაიწყო ურთიერთშორის ომები ტახტის

მემკვიდრეობის გამო, ამან სპარსეთი ძლიერ დააუძლურა და საქართველომ კი თავისუფლად ამოისუნთქა. რაკი საქართველოს არი ძლიერი სამეფო მამისა და შვილის ხელში იმყოფებოდა, ამისათვის იგი ადვილად იგერებდა თავის დაუძინებელ მტერს ლეკებს და შინაურობაშიაც აღრეულობა აღარა ხდებოდა.

მაგრამ თეიმურაზის და ირაკლის შორისაც დაიწყო უთანხმოება, რისგამოც პირველი მათგანი პეტერბურგში წავიდა და იქ გადაიკვალა 1762 წელს სამოც და ათის წლისა. მისი გვამი ასტრახანში გადაიტანეს რეალის ეკლესიაში დასაფლავეს. მის საფლავის ქვაზედ დღემდის დაცულია შემდეგი ზედწარწერა ქართულად: „თეიმურაზ ნიკოლოზის ძე, მეფე საქართველოსი, ქართლისა და კახეთისა, მოვიდა პეტერბურგს 1761 წელს პატივის-საცემლად მათა იმპერატორებითი უდიდებულესობის სრულად რუსეთის დედოფლისა“. საკვირველია, რომ 90 წლის შემდეგ, 1853 წელს, საიმპერატორო აკადემიის წრგნის მალაზიაში შენახულ თითბრის ფიცართა შორის, იპოვეს საქართველოს მეფის თეიმურაზის სურათი, რომელიც მშენებრად არის გადახატული ანტროპოვისაგან ნამდვილიდან. სურათზედ იგივე ზედწარწერაა, რაც საფლავის ქვაზედ.

მამის სიკვდილის შემდეგ ირაკლი შეიქნა მეფედ ქართლისა და კახეთისა (1762). ამ დროს მას გამოუჩნდა რუსეთიდან ტახტის მოცილე ბაქარი, ვახტანგ VI შვილი და ბევრი მომხრეებიც იშოვნა ტყუილისში, სადაც ჯერ კიდევ კარგად ახსოვდათ ქართლის მეფას ჩამომავლობა; მაგრამ იგი იძულებული შეიქნა ისევ რუსეთში გაქცეულიყო. მის მომხრეებს სასტაკი სასჯელი მოელოდათ, დღესაც უჩვენებენ ავლაბრის მიდამოში ადგილს, სადაც ეგზონო კოცონი ბაქარის მომხრეთა დასასჯელად.

(შემდეგი იქნება)

ლვინის დაყენება

ტ. პ. ბ. ი. ლ. ა.

ყველამ კარგად იცის, რომ ღვინო საზოგადოროდ ორნაირია: თეთრი და წითელი. ეს ორგვარი ანუ ორფერი ღვინო ერთმანეთისაგან განირჩევიან როგორც თავიანთი შედგენილობით (განსაკუთრებით საფერავის და ტანინის რაოდენობით), ისე თავიანთი ხასიათითაც ანუ ფიზიოლოგიური მოქმედებით მსმელის ორგანიზმზე. მათი ხასიათი და თვისება სრულიად დამოკიდებულია, როგორც თვითონ ყურძნის ბუნებაზე, ისე მისი წვეწის დადულების გარემოებაზე. თუ ყურძენი შავია და მისი ტკბილი ჭაჭით დადულდა, მაშინ ღვინოს რასაკვირველია წითელი ფერი ექნება და თუ ყურძენი თეთრია და ან შავი ყურძნის წვეწი უჭაჭოდ არის დადულებული, მაშინ უეჭველად თეთრი ღვინო დადგება. მაშ ამ ღვინოების განსხვავება უფრო გამოწვეულია მათი დუდილის რიგით და გარემოებით. დუდილის შემდეგ კი ორივე ღვინოს ერთგვარი მოვლა უნდა, მხოლოდ ცოტაოდენი განსხვავებით. ამისგამო ამ ორგვარი ღვინოების

*) «მოამბე» № 4.

***) მე-4 №-ში, „ღვინის დაყენებაში“, მე-68 გვერდზე გამოტოვებულ უნდა იქმნას შემდეგი სიტყვები:... 3) ლიქორიანი ღვინისას და 4) შამპანური ღვინისას“; უნდა იკითხებოდეს ასე:... ჩვენ ახლა ცალ-ცალკე გავსინჯავთ: 1) წითელი ღვინის დადულებას და 2) თეთრი ღვინისას. ამათ ცალკე გავარჩევთ“... და სხვ.

სამართემლო და მისი ისტორიული

წარსული დრო*)

ვ. პოტოლი

წყობისაგან ტფილისის დაჭერა 1783 წელს.

ქართლის და კახეთის ერთ სამეფოდ შემაერთებელ ირაკლი II მეფობიდან საქართველოს ახალი ეპოქა დაუდგა, ბოლოს და ბოლოს სრულიად დამწვინებული ცხოვრება ელირსა. ეხლაც მოდიოდნენ სპარსნი და ოსმალნი, უწინდებურად ეხლაც ესეოდნენ ლეკები, მაგრამ საქართველოს თან და თან რუსეთი უწევდა მფარველობას და ბოლოს ხომ სრულიად მოჰკიდა ძლიერი ხელი და ეს უძლიერესი საქრისტიანო ქვეყანა მაჰმადიანთ ხელიდან გამოსტაცა. ეს დრო იყო — დრო ხალხის აღდგენისა, სარწმუნოების და ზნეობის მხრით აღორძინებისა, იმედთა აღფრთოვანებისა, და ირაკლი თავის სიქველითა და მოღვაწეობით ქეშმარიტი წარმომადგენელი იყო ამ დროისა.

ჯერ ისევ მაშინ, როდესაც სპარსეთის სასახლეში იმყოფებოდა და შაჰ-ნადირთან ერთად ინდოეთში იბრძოდა, იგი ისე გულგრილად უყურებდა ამ ზღაპრული ქვეყნის სიმდიდრეს, რომ აღმოსავლეთის მბრძანებელი გასაკებრველობიდან გამოდიოდა. ეს კაცი — იდუის კაცი იყო; შაჰმა კარგად იცოდა კაცების ამორჩევა და დაფასება, ამისთვის სამხედრო საქმეების შესახებ

*) «მოამბე» № 5.

ირაკლის რჩევას დიდს პატივს სცემდა და ასრულებდა კიდევ-
ამბობენ, ირაკლის აზრს ინდოელი ქურუმები, ბრამინები და
ფაკირებიც დიდს პატივს სცემდნენ და ზოგიერთი მისი სიტყ-
ვები ანდაზებად გავრცელდა.

როგორც შეომარი, ირაკლი ნამდვილი მეფე-რაინდი იყო, ხალხისთვის იდეალი მეფისა დასარდლისა. აი როგორ გვიხატავს, მას გარდმოცემა: როდესაც იგი ჯერ მარტო კახეთის მეფე იყო, 1752 წელს საქართველოში სპარსეთის ბლომა ჯარი შემოვიდა ჯავრის ამოსაყრელად, რადგანაც ქართველებს სპარსელები ძლიერ დაემარცხებინათ. ერევანთან ქართველები სულ სამი ათასი კაცი იყო და ირაკლის ბევრი უკან გამობრუნებას ურჩევდა, მაგრამ მეფე არ დათანხმდა: „ეხლა უკან გაბრუნება გვიანლა არის, — უთხრა მან თავის მზღებლებს, — როგორც კი ერთს ფეხს გადავდგამთ უკან, მტერს ვერც ერთი უსიკვდილოდ ვერ გადუჭრებით“. ჯარს კი შემდეგი გრძნობიანი და გულის გასაგმირი სიტყვით მიმართა: „არ იფიქროთ, — უთხრა მან, — ვითომ მე თქვენ იმისთვის გაღვრევიანებდეთ სისხლს, რომ ჩემი სამფლობელო გავიდილო და უფრო დიდი ძლიერება შევიძინო; — მივდივარ სამშობლოს და ჩემ ქვეშევრდომთა დასაცველად“. ჯარს უბრძანა უკან გაჰყოლოდა, მაგრამ ომი კი იქამდინ არ დაეწყო, ვიდრე თვითონ არ ანიშნებდა თოფის გასროლით; თოფის გასროლის შემდეგ კი ყველას ერთად უნდა ესროლათ მტრისათვის თოფები და მერე ხმალ და ხმალ დარეოდნენ. ირაკლი შეჯდა ცხენზედ და წინ გაუძღვა ჯარს, ერთ ხელში ალვირა ეჭირა და მეორეში თოფი; ამ დროს მის ჯარში მყოფმა თათრებმა ცალკე გასვლა დაიწყეს იმ აზრით, რომ ვინც გაიმარჯვებდა იმას მისდგომოდნენ. ამის მნახველი ირაკლი ძლიერ შეწუხდა, გადმოხტა ცხენიდან, დედამიწაზედ პირქვე დაემხო და ჯვარზედ გულობხურვალედ ილოცა, მაშინ თათრის ჯარის ერთი ბელადი მივიდა მასთან და სთქვა: „ჯვარო! თუ ძლიერება გაქვს, დღეს სასწაულის მაჩვენებ“. სპარსელები კი ამ დროს გარშემო შემოერთყნენ ქართველებს და ერთი მათი ხანი წამოდგა წინ და ხმა-მალლა დაიძახა: „სად

არის მეფე ირაკლი?“ — „თუ მეფეს ეძებ, — მიუგო ირაკლიმ, — შემომხედე, აი აქა ვარ, შენ წინა“. ხანი შუბით მიესია მეფეს, მაგრამ მან თოფი ესროლა და ძირს დასცა. ქართველებმა ეს მტერზედ თავ-დასხმის ნიშნად მიიღეს; თვითონაც დაცალეს თოფები და მერე ისე ანახდელულად ეკვეთნენ მტერს, რომ სრულიად გააქციეს. გამარჯვებულთ ჩაუვარდათ ხელში თორმეტი ზარბაზანი, მთლად დროშები, ათასი აქლემი და მთელი ბნაკი. სასწაულის მნახველი თათრის ბელადი საშინლად გაჰკვირდა სპარსელების დამარცხებით და ქრისტიანობა მიიღო. ასეთი იყო მეფე-რაინდი ირაკლი. მისი სახელი მალე შეიქმნა იმდენად დიდებული და შესაზრი, რომ არა ერთი მეზობელი ხანი ეძებდა მის მფარველობას ქვეშ ყოფნას.

როდესაც მეფე ირაკლი კახეთისა და ქართლის მეფე შეიქმნა, პირველ ხანებში ძლიერ კარგ გარემოებაში იყო. სპარსეთის ტახტზედ იჯდა ირაკლის მეგობარი ქერიმ-ხანი, მეფემაც ისარგებლა ამ გარემოებით, ლეკები დაამშვიდა, მაშფოთარს განჯის ხანს ხარჯი დაადო, ციხე-სიმაგრენი მრავალი ააშენა და ბევრს ზრუნავდა თავის ქვეყნის შინაური ცხოვრების წარმატებისთვის. ასე გაიარა რვა წელიწადმა. იმერეთის მეფემ სოლომონ I ოსმალებს დაუწყო ომი, რომელიც იყო მიზეზი ტოტლებენის გამოლაშქრებისა კავკასიაში; ამ დროს ოსმალები კინალამ კიდევ არ შემოესივნენ საქართველოს; მაგრამ რუს-ოსმალთა შორის შერიგება მალე მოხდა, 1774 წელს; ამ მორიგების ძალით ქართლი და კახეთი დამოუკიდებელ სამეფოებად იქმნენ აღიარებული და სულთანმაც ველარაფერი გაბედა მათ შესახებ. მაშინ სულთანმა სხვა საშუალებას მიმართა — ლეკები ააჯანყა საქართველოს წინააღმდეგ, რომელნიც დრო-გამოშვებით ქართლს იკლებდნენ ხოლმე, ასე რომ ხანდახან ტფილისამდინაც მოდიოდნენ. ამ დროს სპარსეთში ირაკლის მეგობარი შაჰი ქერიმ-ხანი გადაიცივალა და ირანის ახალმა მზრძანებელმა მეფეს დამორჩილება მოსთხოვა. ომებით დამაშვრალმა ირაკლიმ გადასწყვიტა თავის სამეფო რუსეთისათვის გადაეცა და შორს-გამქვრეტელი უგანათლებულესი თავადი პოტემკინის წყალობით ამის შესახებ მოლაპარაკება დაიწყო.

რუსეთის დედოფალმა ეკატერინემ გადასწყვიტა საქართველო თავის სამეფოსთვის შეერთებინა, მაგრამ იმისთვის კი არა, რომ ამით თავის უამცხოდაც დიდი სამეფო გაედიდებინა; არა, მისი ერთად-ერთი სურვილი ის იყო, რომ დაეხსნა გაჭირვებისაგან უბედური ერთ-მორწმუნე ქვეყანა, რომელიც ასე დიდ ხანს იტანჯებოდა შაჰმადიანთაგან და შინაურის არეულობით. მაგრამ იმასაც ამბობენ, რომ დედოფალს განზრახვა ჰქონდა კავკასიის მთების იქით დაეარსებინა ძლიერი საქრისტიანო სამეფო, რომ ოსმალეთი ყოველთვის შიშ ქვეშა ჰყოლოდა და შეესრულებინა თავის უდიდესი პოლიტიკური პროგრამა — ოსმალნი ევროპიდან გაედევნა და ოტომანის იმპერიის ნანგრევზედ დაჟარსებინა ბიზანტიის იმპერია.

საქართველოს რუსეთთან შეერთების პირობის ქალაქდზედ ორივე სამეფოს წარმომადგენლებმა მოაწერეს ხელი 24 ივლისს 1783 წელს ქართლის უძველეს სატახტო ქალაქ გორში; ამას შემდეგ კავკასიის ჯარების უფროსმა გრაფმა ივანე სერგეისძე პოტემკინმა გავზაენა საქართველოში ორი ბატალიონი კავკასიის ეგერებისა და ოთხი ზარბაზანი, ამ ჯარის უფროსად პოლკოვნიკი ბურნაშევი დანიშნა. ჯარი 3-ს ნოემბერს შემოვიდა ტფილისში და ხალხი დიდის აღტაცებით მიეგება. ავღრიანი დღე იყო, ცივი ქარი ჰქროდა და თოვლი მოჰქონდა, ქალაქის მცხოვრებნი იძახდნენ: „რუსებმა თავიანთი ზამთარი ჩვენ მოგვიტანესო...“

რუსის ჯარის საქართველოში შემოსვლამ მთელი ანატოლია და მცირე აზია ფეხზედ დააყენა: ცრუ-მორწმუნე მუსულმანები ამას თავის ძლიერების შემუხსერის ნიშნად სთვლიდნენ. თუ რა ნაირი თავ-ზარი დაეცემოდათ ხოლმე ყველას, როდესაც კი გაიგებდნენ რუსების მიახლოვებას, ამას შემდეგი შემთხვევა გვიმტკიცებს: ზღვის ნაპირების მცხოვრებნი ტრაპიზონისა სულ ერთიან გაიქცნენ მარტო იმის გამო, რომ ხმა გავარდა — რუსის ფლოტი შავი ზღვის ნაპირებთან გამოჩნდაო. თუმცა შემდეგში აღმოჩნდა, რომ რუსის ფლოტად ზღვაში მოცურავი ფრინველების გუნდი მოლანდებოდათ, მაგრამ მცხოვრებნი

მინც ძნელად და უგულოდ ბრუნდებოდნენ დატოვებულს სოფლებში.

რუსების ძლევამოსილმა მოქმედებამ ყირიმში, ბალკანთან და კავკასიაში, და ეხლა კიდევ რუსის ჯარის შემოსვლამ საქართველოში მოაგონა ისლამის ფიცხი გონების შეილება გოგი და შაგოგი, რომელთაც უნდა შეემუსრათ მუსულმანთა კუთხეული სამეფონი, იგინი იძულებული შეიქმნენ მიემართათ თვალი თოვლით შემოსილ კავკასის მთების იქით, საიდანაც სამხრელი კაცისთვის აჩრდილთა ქვეყანა იწყებოდა... „შალოლახ!“ იძახდნენ მუსულმანები: „აღბად ჩრდილოეთი მართლა საკვირველი ქვეყანაა!“

იმ დროს, როდესაც მთელი აზია ღელავდა საყურადღებო ამბების მოლოდინით, ტფილისში მხოლოდ პოლკოვნიკი ტამარას მოსვლას მოელოდნენ, რომელიც დანიშნული იყო ირაკლის წინაშე რწმუნებულ ვეზირად; ამას უნდა გამოეცხადებინა სახელმწიფო აქტი, რომლის ძალითაც საქართველო საუკუნოდ რუსეთის მფარველობას ქვეშ უნდა ყოფილიყო. ეს ღირსშესანიშნავი ამბავი მოხდა 24 იანვარს 1784 წელს.

წინაღდეს, მთლად სამეფო რეგალია, ეკატერინეს მიერ გამოგზავნილი და შემკული რუსეთისა და საქართველოს ღერბით, დიდის ამბით გადაიტანეს სასახლეში, სადაც ირაკლი შესაფერის პატივისცემით მიეგება მათ. მეფე თავის სამეფო ტახტთან იდგა, გარშემო უდგნენ ბატონიშვილები, კარის-კაცნი და უმაღლესი სასულიერო წოდება. მეფემ მოისმინა რუსეთის ელჩის მოკლე სიტყვა და თავის ხელით მიიღო მისგან სამეფო ინვესტიტურის ნიშნები. მეფემ სახელმწიფო დროშა და ხმალი გადასცა ორს თავადს, რომელნიც იყვნენ უძველესი გვარეულობის წარმომადგენელნი; ამ ორს გვარეულობას ძველადგანვე ჰქონდა მინიჭებული უფლება დროშაც და ხმალიც მეფესთან ეტარებინათ; მერე დაიდგა გვირგვინი, დაიჭირა სკიპიტრა და წამოისხა სამეფო მანტია. ყოველივე ამის შემდეგ ტამარამ გადასცა ირაკლის საიმპერატორო გრამოტა. ამის მიღების დროს ზარბაზანი ას ერთხელ გაისროლეს.

მეორე დღეს მეფეს და მთლად ქართველ ხალხს ფიცი უნდა მიეღოთ, რომ რუსეთის ერთგულნი ქვეშევრდომნი იქნებოდნენ. მზის ამოსვლის უმაღლვე დაიგრიალა რუსის ჯარის ზარბაზანმა და ამით აუწყა ხალხს დასაწყისი ცერემონიისა, მთლად ტფილისის ქუჩები ხალხიდა აივსა. დილის ათ საათზედ რეგალიები სიონისკენ წაიღეს და ირაკლი მეფეც უკან მისდევდა. ტაძარში შესვლის უმაღლვე მეფე მომზადებულ სამეფო ტახტზედ ავიდა და მანტია წამოიხსა. კარის დიდებულნი, რომელთაც დანარჩენი რეგალიები ეჭირათ, ტახტს აქეთ-იქით მოუდგნენ, ტახტის კიბეზედ კი მეფის შვილები და შვილის შვილები იდგნენ. აღსავლის კარის პირდაპირ ორი ძვირფასი სტოლი იდგა, სპილვას ძვლით მოქედილი, ერთზედ რუსეთის დედოფლის გრამოტა იდო და მეორეზედ ირაკლისა. მწირველი თვით საქართველოს კათოლიკოსი იყო. როგორც კი მოიხსენიეს რუსეთის იმპერატორცა, მაშინვე მთელს ქალაქში ზარების რეკვა ატყდა, მეტეხის ციხიდანაც ზარბაზნებმა დაიგრიალეს და დიდებული ტაძარის კედლები შეანძრის. პარაკლისის შემდეგ გრამოტების შეცვლა მოხდა, შემდეგ ირაკლი მეფემ დაიფიცა ჯვარსა და სახარებაზედ, ამ დროს სამეფო დროშა იმის თავზედ ეჭირათ და რუსის ორი პოლკოვნიკი ტამარა და ბურნაშვიი აქეთ-იქით უდგნენ. ამ დიდებულ დღეს სასახლეში სადილი იყო გამართული და ტფილისში მყოფი რუსის აფიცრები სულ ერთიან მიწვეულნი იყვნენ. სადილის დროს უკრავდნენ მუსიკას და ზარბაზნებს ისროდნენ*). ხალხი ქუჩებში და მუდებზედ მხიარულობდა, მთელ დღეს ზარის რეკვა და ზარბაზნების სროლა არ შეწყვეტილა, კახური ღვინო წყალივით ისმობდა, საღამოზედ კი მთლად ქალაქი და გარეშემო მთები მშვენივრად იყო გაჩირალდნებული.

*) რუსეთის დედოფლის სადღეგრძელოზედ ზარბაზანი ას ერთხელ გაისროლეს, მეფე ირაკლისა და რუსეთის სამეფო სახლის წევრებისაზედ—ორმოც და თერთმეტჯერ, საქართველოს სასახლის დანარჩენ წევრებისა და პოტემკინის სადღეგრძელოზედ კი—ოც და თერთმეტჯერ.

რასაკვირველია, ვერც ოსმალეთი და ვერც სპარსეთი ამ ამბავს გულ-გრილად ვერ დაუწყებდნენ ცქერას. რაკი პირდაპირ ომის გამოცხადების მიზეზი არა ჰქონდათ, სულ იმის ცდაში იყვნენ, რომ საქართველოს შინაურს ცხოვრებაში არეულობა მოეხდინათ და ლეკების შემოსევის ასპარეზად გაეხადნათ. უკანასკნელი განზრახვა ძნელი ასასრულებელი არ იყო. მოუსვენარმა და ომის მოყვარულმა ლეკებმა იარაღი აიღეს და პირველად ყაზახის სოფელ ჩერანს დაესხნენ.

ჩერანი მდებარეობდა აღაზნის მაღალ ნაპირზედ, საიდანაც გარშემო არე-მარე ხელის გულივით სჩანდა; თუმცა ეს ასე იყო, მაგრამ უზრუნველი ქართველები სრულიად მოუმზადებელი დაუხედნენ მტერს. იქვე ახლო მდგომი ქართველი ჯარი არ მიეშველა, ორი საათის გნმავლობაში მტერმა სოფელი სრულიად აიკლო, მცხოვრებლები დახოცა და სამოც და ათამდინ კაცი ტყვედ წაიყვანა.

რასაკვირველია, რუსის ორი ბატალიონი ქვეყანას ვერ დაიცვავდა, თვით მკვიდრნი კი შიშისაგან თავზარ დაცემულნი იყვნენ, ადგილობრივი ჯარის მომატება კი აუცილებლად საჭირო იყო. პოტემკინი თვითონ ჩამოვიდა ტფილისში და დაემუქრა ირაკლის, რომ რუსის ჯარს გავიყვან საქართველოდან, თუ არაფერს იღონებ და ადგილობრივ ჯარს არ მოუმატებო, მაშინ ირაკლიმ გადასწყვიტა მილიციის შეკრება, რომ სამზღვარზედ ახლო მდებარე ლეკების სოფლები მაინც დაესაჯა. პოტემკინმა მოიწონა ეს განზრახვა და როდესაც ტფილისიდან გიორგიევსკში წავიდა, რუსის ჯარში დოვლებოდნენ, ქართველებს გარდა; ეგერის ორი ბატალიონი ოთხის ზარბაზნით, ასტრახანის დრაგუნების ესკადრონი და ასი კაცი დონისა და ურალის ყაზახები. სამოილოვმა ქართველების შეკრებას აღარ მოუცადა და მარტო რუსის ჯარით გაილაშქრა. 4 ოქტომბერს უკვე ყაზახში იყო, სადაც სამი დღის შემდეგ ირაკლი მეფეც მივიდა. განსაკუთრებით სურსათის უქონლობა უშლიდა ომის დაწყებას; ლეკები კი თვალ-წინ აოხრებდნენ სოფლებს და მცხოვრებნი ამაოდ თხოულობდნენ შემწეობას. რუსეთის ჯარის სახელი

დიდ ხანს ველარ აიტანდა საქმის ამ ნაირ მდგომარეობას და სამოილოვმა გადაწყვეტით გამოაცხადა, რომ ომი უნდა დაეწყოს. ირაკლი კი არა ჩქარობდა და რუსის ღენერალი მოთმინებიდან გამოდიოდა. „დიდი უბედურებაა, — სწერდა სამოილოვი ამის შესახებ, — რომ ირაკლიმ თვით იკისრა თავის ჯარის წინამძღოლობა და თავის სარდლები არ გამოგზავნა. იმათ მე ძალას დავატანდი და მეფეს კომორილებით ვექცევი. იგი რჩევას ისმენს და აჩქარებით კი არა ჩქარობს...“

ირაკლის შესახებ სამოილოვის საყვედური, რასაკვირველია, მართალი იყო; მაგრამ მეფის აუჩქარებლობა და სიფრთხილე შედეგი იყო დიდი ხნის მტრებთან ომებისა: ირაკლიმ მტრის ძალა იცოდა და რუსებისა კი არა. ამასთანავე მისი ღრმა მოხუცებულებაც იყო მიზეზი, რომ უწინდებური მხნეობა და გამჭრიახობა აღარ მოსდევდა.

დრო გადიოდა და სამოილოვი შიშობდა, რომ ომი აღარ მოხდებოდა, რადგანაც ამისათვის საუკეთესო დრო უკვე ხელიდან გაუშვეს. დაიწყო შუაგული შემოდგომა, მშვენიერი ამინდი ავდარზედ შეიცვალა, ოთხი დღე და ღამის განმავლობაში გადაუღებლად სწვიმდა და ეს ისე გააფუჭებდა გზებს, რომ მათზედ ზარბაზნების გატარება შეუძლებელი გახდებოდა. მდინარე ალაზანმაც მოიმატა, ასე რომ მალე გასავლელი ფონიკ აღარ იქნებოდა.

ამ დროს ამბავი მოვიდა, რომ ლეკების ძლიერი ბრბო განჯიდან უკან ბრუნდება და მდინარის აქეთა ნაპირზედ გამოივლისო. სამოილოვი შიშობდა ეს დროც არგავუშვა ხელიდანაო, ამისთვის ირაკლის აღარ მოუყადა და მარტო რუსის ჯარით გავიდა ბანაკიდან, 11 ოქტომბერს 1784 წელს და სოფელ მუჯანლოს ახლო (ალაზანზედ) დაეწია ლეკების ბრბოს. რუსებს განზრახვა ჰქონდათ ლეკებისათვის წყალში გასასვლელი გზა შეეკრათ, ამისთვის გზა გადაუჭრეს და უნდოდათ წინ ეყელნათ, მაგრამ ლეკებმა დროზედ დაინახეს რუსები, აჩქარებით წავიდნენ და მდინარის პირს მდებარე ტყე სამოილოვზე აღრე დაიჭირეს.

გადასწყვიტეს ტყე იერიშით აეღოთ. ეგერების ორი კოლონა, ოც-ოცი კაცისაგან შემდგარი საჩქაროდ შემოერტყა ტყეს ორი მხრიდან და ომი დაიწყო. ამ ჯარის უფროსი პოდპოლკოვნიკი გესენ-რენსფელდსკი იყო. არტილერია მარცხნივ მხარეს დადგა და ტყეს საშინლად დაუწყო სროლა. მარტო ცხენოსანმა ჯარმა ვერ მიიღო ომში მონაწილეობა, რადგანაც ადგილის მდებარეობა ნებას არ აძლევდა და მხოლოდ თვალ-ყურს ადევნებდა მეომართ. გავარდა თუ არა ზარბაზან ი, ქართველების ჯარიც მოვიდა, მაგრამ ირაკლიმ იგი საზოგადო რეზერვში დააყენა.

ლეკები ხეებზედ ავიდნენ და იერიშით მისულს ჯარს ტყვია წვიმასავით დაუშინეს, მაგრამ ხუთი საათის ცხარე ბრძოლის შემდეგ იძულებულნი შეიქმნენ ტყიდან გასულიყვნენ. მაშინ იგინი მტკვარში შეცურდნენ ვალმა გასასვლელად და თავის დასაღწევად, მაგრამ რუსის ოთხმა ზარბაზანმა მუსრი გაავლო მათ შიგ წყალში. ალაზნის ზვირთები სისხლით შეიღება და ძდინარე თითქმის შეგუბდა დახოცილი კაცებითა და ცხენებით. ლეკები ისე საშინლად დამარცხდნენ, რომ მარტო ტყეში ორასი მკვდარი დასტოვეს და ჩვეულებისამებრ წაღება ვეღარ მოასწრეს. რუსების მხრივ შედარებით ცოტა დაიხოცა; სამწუხაროდ, პრინცი რენსფელდსკი, რომელიც იყო მიზეზი ამ გამარჯვებისა, სასიკვდილოდ დაიჭრა და მალე გადაიცვალა. მისი გვამი დამარხულია ტფილისის ერთ-ერთს ეკლესიაში. ეს იყო რუსეთის პირველი მსხვერპლი და პირველი სისხლი, დაღვრილი საქართველოს განთავისუფლებისათვის. სამოილოვმა ღამე ბრძოლის ველზედ გაატარა და 20 ოქტომბერს ტფილისში დაბრუნდა.

ამ გამარჯვებამ ყველანი დაარწმუნა, რომ ლეკების დაშვადებაც შეიძლებოდა და მათი უგუნური ვაჟაკობის შემუსვრაც. გახარებულმა მეფემ რუსის ჯარი დიდის ამბით მიიღო ტფილისში და სამოილოვი პირდაპირ სიონში მიიწვია, სადაც ელოდა მას პატრიარქი პარაკლისის გადასახდელად.

დიდმა თოვლებმა ხეობები შეჰკრეს და ომის გაგრძელება აღარ შეიძლებოდა. მაგრამ დადგა თუ არა გაზაფხული, აპრილის თვეში 1785 წელს, ახალი ძლიერი ბრბო ლეკებისა და ოსმალებისა ახლა ქართლს შემოესია. მტერმა გაიარა ბორჯომის ხეობა, რამდენიმე სოფელი ააოხრა და ექვსასამდინ ქართველთა კაცი ტყვედ წაიყვანა. სურამში იმ დროს მათორი სენნენბერგი იდგა ბელორუსის ბატალიონის ერთი ნაწილი ჯარით. იგი ორასი ეგერთ და ერთი ზარბაზნით დაეწია ლეკებს ხაშურის ახლო მტკვრის ნაპირზედ და გაუვალ ადგილას შეიმწყვდია. ლეკები და ოსმალი ამოდ ცდილობდნენ იარაღით გზის გაკვლევას, ეგერები მათ უწყალოდ ხოცავდნენ. ეს ბრძოლა ოთხი საათი მეტი გაგრძელდა და გათავდა მტრის საშინელის დამარცხებით. ათას-სამასი მკვდარი დასტოვეს ბრძოლის ველზედ, დანარჩენები გადაცვივდნენ მტკვარში, რომ თავი როგორმე დაეღწიათ, მაგრამ იქ უფრო ბევრნი დაირჩვნენ და მათი გვამები წყალს ტფილისამდინაც კი მოჰქონდა. ოსმალი უფრო ძალიან დაზარალდნენ, მარტო ტყვედ ორასი კაცი ჩაუვარდა რუსებს ხელში.

ლეკებს ვაჟაკობის სახელი გაუტყდათ. მაგრამ იმათ ერთხელ კიდევ სცადეს თავის ძალა, რომ თავიანთი ჩამქრალი დიდება კვალად აღედგინათ და ამის გამო ხელ-ახლად შეესივნენ ქართლს. იგივე მათორი სენნენბერგი დაუხვდა მტკვრის ნაპირს და ფიცხელი ომი აუტეხა. ომი ქართველმა ცხენოსანმა ჯარმა დაიწყო, მაგრამ ლეკებმა მათ მალე დაატოვებინეს ბრძოლის ველი და ამით წაქეზებული მტერი ახლა რუსის ჯარს მიესია. მათი უგუნური გულადობა აღმატებოდა ყოველსავე, რაც კი შეიძლება კაცმა წარმოიდგინოს, მაგრამ ეს იყო უკანასკნელი სულის კვეთება მათის მხეცურის ენერგიისა, უკანასკნელი შუქი მათის დიდებისა, რომელიც ერთს დროს ლეკების დროშას აბრწყინვალებდა. მაგრამ რაკი ლეკები ამითაც ვერაფერს გახდნენ და რუსის ჯარს ფეხი ვერ მოაცვლევინეს, მაშინ კი შედრკნენ, აირივ-დაირივნენ და გაიქცნენ, სამასი მკვდარი დასტოვეს ბრძოლის ველზედ,

ჩვენი ჯარის გულადობამ,—სწერდა ამის შესახებ პოტემკინს ბურნაშევი,—უნდა დაარწმუნოს მეფე და ყველა ქართველი თუ რა ბედნიერებაა მათთვის რუსეთის მფარველობას ქვეშ ყოფნა“.

რუსების გამარჯვებამ ქართლსა და კახეთში კავკასია ვერ დაამშვიდა, საქართველოს თავზედ კვლად გროვდებოდა შავი ღრუბლები. აგვისტოში ყოველის მხრიდან მოდიოდა ხმები, რომ სამზღვრებზედ დიდძალი მტრის ჯარი გროვდებოდა. ახალციხეში ლეკები და ოსმალნი შეიკრიბნენ, დალისტნიდან აფარიელი ომარხანი მოდიოდა; შინაური ლეკებიც ლელავდნენ და უნდოდათ საქართველოს გასდგომოდნენ. ჯაშუშებს მოჰქონდათ ეს ამბები და ურჩევდნენ ქართველებს თავიანთ თავი და ცოლშვილი გადაერჩინათ. ყველაზედ ძალიან უფრო აფარიის ხანისა ეშინოდათ, რადგანაც, როგორც ამბობდნენ, ხუთმეტი ათასი კაცით აპირებდა შემოსევას საქართველოში ირაკლი განწირულებას მიეცა. იგი სამზღვრების დაცვაზედ აღარა ფიქრობდა, მცხოვრებლებს უბრძანა ოახს ადგილას მოეყარათ თავი და მხოლოდ ამ ოთხი ადგილის დაცვაზედ ზრუნავდა. ეს ადგილები იყო: ტფილისი, გორი, თელავი და სიღნაღი. ბურნაშევიმ ორივე ბატალიონს ტფილისში მოუყარა თავი და აქედან უნდოდა იქით გაეღაშქრა, საითაც გაჭირვება იქნებოდა.

რუსეთისა და კავკასიის სამზღვარზედ ისე ცოტა ჯარი იდგა რუსეთსა, რომ იქიდან ჯარის მოშველება ყოველად შეუძლებელი იყო. პოტემკინს კი საქართველოს მდგომარეობა ძალიან აწუხებდა. ჩეჩენების და ყაბარდოელების აჯანყების გამო საქართველოსკენ მომავალი გზები შეიკრა და აქ მყოფი ჯარი თავის ანაბარად იყო დარჩენილი.

დიდი ხნის მოლოდინის შემდეგ, 16 სექტემბერს 1784 წელს ტფილისში ამბავი მოვიდა, რომ აფარიის ხანი ალაუნის ნაპირზედ მოვიდაო. ბურნაშევი თავის ჯარით მაშინვე სიღნაღში წავიდა და ურჩევდა ირაკლის—წყალში გამოსვლის დროს ლეკებს თავს დასხმოდნენ. მაგრამ ირაკლიმ ვერ გაბედა გამაგრებული სიღნაღის დატოვება. მაშინ ომარხანი არხენად გამო-

ვიდა ალაზანში და პირდაპირ ტფილისისკენ გამოსწია; სილნალის ციხეში გამაგრებულს ქართველების ჯარს ყურადღებაც არ მიაქცია. ომარხანის ასეთმა უშიშარმა საქციელმა ირაკლის სულ გაუცრუა დაწყობილობა და იძულებული შეიქმნა საჩქაროდ ტფილისს მოშველებოდა. მაგრამ როგორც კი ბურნაშევი მოუახლოვდა ავლაბრის ხიდს, ომარხანი სხვა გზით გატრიალდა და ქართლისკენ გაეშურა, გზა-და-გზა ყველას ხოცავდა, იკლებდა და აოხრებდა. ამ ამბავმა ისე საშინლად შეაშინა ქართველების ჯარი, რომ დასაზვერადაც ველარ გაბედეს მტრის უკან დადევნება, დიდის სასყიდლით დაიჭირავეს კაცები საქირა ცნობების შესაკრებად, ეს დაჭირავებული კაცები მთებზედ აღიოდნენ და იქიდან ზვერავენენ მტერს, დაღამებისას მეფესთან მიდიოდნენ ამბავის მისატანად, — რასაკვირველია ეს კაცები ნამდვილს ცნობებს არ მოიტანდნენ და, თუ მოიტანდნენ, იმასაც დაგვიანებულს, რადგანაც სინამ ისინი მეფესთან დაბრუნდებოდნენ, ლეკები მთელს საქართველოს გარდი-გარდმო გადასთელავდნენ.

ბოლოს მტრის კვალი იპოვნეს. ავარიის ხანი იმერეთის სამზღვრამდინ მივიდა და აბაშიძეების ციხეს ვახანს შემოერთა, ეს ამბავი ირაკლის შეატყობინეს. რუსის ჯარი მაშინვე იქით გაეშურა, მეფის ჯარიც აქეთ-იქიდან მოგროვდა, როდესაც ბურნაშევი სურამში მივიდა, ომარხანი ისევ ციხესთან იდგა. რაკი ციხის აღების ღონე არა ჰქონოდა, ომარს ორჯელ სდომოდა მისი აფეთქება, მაგრამ ვერ მოეხერხებინა. მაშინ თავად აბაშიძეს შეერიგებაზედ დაუწყო მოლაპარაკება; მაგრამ მივიდა თუ არა აბაშიძე ხანის ბნაკში მოსალაპარაკებლად, მაშინვე ტყვედ დაიჭირეს. ომარმა ასეთის მუხთალის საქციელით მაინც ვერ დამორჩილა ციხეში გამაგრებულნი, იმათ უფრო მეტად დაუწყეს ბრძოლა. რუსის ჯარს დიდი მანძილი აღარ ჰქონდა ციხემდინ გასაღვლელო, რომ ირაკლის ამბავი მოუვიდა ციხე მტერს დამორჩილდა. როგორც აღმოჩნდა, დამორჩილების მიზეზი ისა ყოფილიყო, რომ ლეკები მოხუც აბაშიძეს ყოველ დღე თურმე სტანჯავდნენ და მეციხოვნეთ შორიდან

აცქერინებდნენ. მათ აღარ უნდოდათ მისი ტანჯვისათვის ეცქირნათ და მტერს ციხის კარები გაუღეს, ლეკებმა ისინი სულერთიან ამოწყვეტეს და ციხე ძირიანად დაანგრიეს. ვახანის ციხის აღებამ ირაკლი ისე საშინლად შეაწუხა, რომ მტერს თავი დაანება და უბრძანა ჯარს უკან დაბრუნებულიყო. ლეკებმაც დაუტევეს ქართლი და თავის ნებით წავიდნენ.

მთელი საქართველო ისე იყო აოხრებული და დანგრეული, რომ შაჰ-აბასის შემდეგ იგი ასეთს მდგომარეობაში არასდროს აღარა ყოფილა. მეფის მწუხარებას კიდევ ის უფრო აოხრებდა, რომ დედოფალი დარია საქართველოს ახალს უბედურებას სულ რუსების აქ შემოსვლას აბრალებდა. ბევრი სხვა თავადებიც დედოფლის აზრისანი იყვნენ, — და ეს უდიდესი დანაშაული მარტო ირაკლის ატყდებოდა თავს.

ამ დროს რუსეთს მეორედ მოუხდა ოსმალოსთან ომი და მთელი თავის ყურადღება დუნაის მიაპყრო. თუ, ვინიცობა, მტერი ხელ-ახლად შემოესევოდა საქართველოს, ორი ბატალიონი რუსის ჯარისა ვერაფერს გახდებოდა და მხოლოდ მსხვერპლი შეიქმნებოდა ამ შემოსევისა. და რადგანაც ჯარის მოჭატება რუსეთს აღარ შეეძლო, ამისათვის ბურნაშევს ბრძანება მოუვიდა ტფილისი დაეტოვებინა და რუსეთის სამზღვარზედ დამდგარიყო. ამავე დროს პოტემკინის მიერ საქართველოსკენ მომავალ გზაზედ აშენებული სიმაგრენი სრულიად დაანგრიეს.

თუმცა რუსეთს გაუცრუვდა პირველი გულის წადილი, რომ საქართველოში მკვადრად და საბოლოოდ მოეკიდებინათ ფეხი, მაგრამ ეს წადილი იმის მომასწავებელი იყო, რომ რუსეთი მალე დაიმორჩილებდა მთელს კავკასიას და ასეც მოხდა იმპერატორი პავლეს მეფობაში. „მხოლოდ ესღა დაგვრჩენია სათქმელად, — ამბობს ფადეევი თავის თხზულებაში „წერილები კავკასიიდან“, — მაღლობა ღმერთს, რომ კავკასიის დაპყრობა მოხდა სწორედ პავლეს მეფობის დროს. თუ რომ სამი-ოთხი წელიწადი კიდევ დაგვეგვიანა, — სამართლიანად დასძინს იგი: — მაშინ ალექსანდრეს მეფობის პირველს ხანებში, როდესაც ევროპაში განუწყვეტელი ომები იყო და ბევრი სამეთოს ბედ-ილა

ბალი სწყდებოდა, ჩვენ კავკასიისათვის აღარ გვეცლებოდა. 1815 წლიდან კი ამ ქვეყნის ყოველი ჩვენი ხელის წატანება ევროპაში ერთს ალიაქოტს ასტეხავდა და კავკასიის საქმედ გადაიქცეოდა.

საქართველოს უკანასკნელი უბედურება

(აღა-მაჰმად-ხანი)

საქართველომ თავის ათასი წლის ისტორიულ ცხოვრების განმავლობაში ბევრი უბედურება გამოცადა და უკანასკნელი უბედურება აღა-მაჰმად-ხანის შემოსევა იყო, 1795 წელს. როდესაც ამ შემოსევამდინ ათი წლის წინად საქართველო რუსეთის მფარველობის ქვეშ შევიდა, თვითონ სპარსეთიც, რომელიც აქამდინ საქართველოს ბედს განაგებდა, დიდ გაჭირვებულს მდგომარეობაში ჩაყარდა: მოკვდა თუ არა შაჰ-ნადირი, მაშინვე დაიწყო შინაურობაში შფოთი და ამბოხება და საქართველოს მეგობარი ქერიმ-ხანის შემდეგ ხომ უფრო გაძლიერდა ეს ამბოხება. სპარსეთის ტახტის მოცილებთა შორის ყველაზედ უძლიერესი იყო აღა-მაჰმად-ხანი, რომელიც 90 წლებში შეიქმნა ერთად ერთი მბრძანებელი ირანისა. დაჯდა თუ არა სპარსეთის ტახტზედ მაშინვე ის მოაგონდა, რომ საქართველო სპარსეთის გავლენის ქვეშ აღარ იმყოფებოდა. რუსეთიც კარგად იცნობს ამ ხანს იმ ვერაგულის საქციელით, როგორც იგი მოექცა ვოინოვიჩს.

ექვი არ არის, რომ აღა-მაჰმად-ხანი აღმოსავლეთის ქვეყნების მეფეთა შორის ერთი შესანიშნავი მეფეთაგანი იყო. მაგრამ არც ის არის საექვო, რომ იგი საშინელი კაცი იყო და თითქო ბედს იმისთვის მოემზადებინა, რომ კაცობრიობა სძულდებოდა. ერთს დროს იმის პაპა, გილანის ხანი, შაჰ-ნადირს მოეკლა, თვითონ აღა-მაჰმად-ხანი გაესაჭურისებინა ზ სპარსეთის სასახლეში საბრალო ცხოვრებას ატარებდა. აქ მის გულში თანდა

თან ღვივდებოდა და ძლიერდებოდა მშულვარება და სხვა-და-სხვა ოცნება. რაკი ღონე არა ჰქონდა თავის მტრობა პირდაპირ გამოეცხადებინა, იგი ჯერ ისევ ბავშვობაში ჯიბეში დანას ატარებდა და როგორც კი დროს იპოვიდა სასახლის ძვირფას ხალიჩებს სკრიდა და ყველმფერს აფუჭებდა, რომ ამით მაინც ევნო საზიზღარი შაჰისათვის. როდესაც შემდეგ ეს ძვირფასი განძეულობა იმის ხელში გადავიდა, დააცქერდებოდა ხოლომე მათ და იტყოდა: „ვენანობ, რომ მაშინ ასე ვიქცეოდი, — ჭულელი ვიყავ, ვერ მივხვდი მომავალში რა იქნებოდაო“.

საქართველოს მემატიანეთა თქმულობით, მას სახეზედვე ეტყობოდა თურმე, რომ პირ-მქუში და ბოროტი ხასიათის კაცი იყო, დაბალი ტანისა და ხმელ-ხმელი, უწვერო სახე მოღმეჭილი ჰქონდა, მტარვალობა და სისხლის-მსმელობა ემჩნეოდა. მისი ღრმად ჩაცვიფრული და სისხლ-მორეული თვალები ამტკიცებდნენ, რომ მისი დამქვანარი გული ბუნების წინააღმდეგ ვნებათაგან იყო შეპყრობილი. იგი თავის მტარვალობით სპარსეთის ყველა შაჰებს აღებატებოდა და სიტყვად შებრალებდა, პატიობა ანუ კაცთ-მოყვარულობა თავის დღეში არ ამოსულა ამ გასატურისებულ შაჰის პირიდან. ამასთანავე იგი იყო არა ჩვეულებრივის ჭკუისა, რკინის ხასიათისა და ყოვლის შთანშთქმელი ზვავის გულის შექონი კაცი.

როდესაც ყველა თავის მეტოქენი დაამარცხა, აღა მაჰმადხანი იმაზედ კი არა ფიქრობდა, რომ ტანტზედ ფეხი მოემაგრებინა, არამედ იმაზედ, რომ სპარსეთისათვის დაებრუნებინა ყოველივე ის, რაც შინაობაში არეულობის დროს დაეკარგა, მან ფიცი დასდო არ მიეღო შაჰის ტიტული იქამდინ, ვიდრე მთელი ირანი მის მბრძანებლობას არ აღიარებდა. იგი საქართველოსაც თავის სახელმწიფოს გამდგარ ნაწილად სთვლიდა და დასჯას უპირობდა, განსაკუთრებით უფრო რუსეთთან კავშირის შეკერის გამო. ამ უბედურობის ბოლოდინს უფრო ის გარემოება აძლიერებდა, რომ ირაკლიმ გაბედა და დაამარცხა აღა-მაჰმად-ხანის ჯარი, ერევნის ასაღებად გამოგზავნილი საქართველო კი ისე მოუშხადებელი არას დროს არა ყოფილა.

ომისათვის, როგორც ეხლა. როდესაც 1783 წელს საქართველო რუსეთის მფარველობას ქვეშ შევიდა, რუსის ჯარი დიდ ხანს აღარ დარჩენილა აქა, თვითონ რუსეთს ომი აუტყდა ოსმალებთან და აქ მყოფი თავის ჯარი გაიყვანა. შინაურობაში ისევ არეულობა და ამბოხება ჩამოვარდა. ირაკლიმ სამჯერ შეერთო ცოლი და უკანასკნელ ცოლებთან ნაყოლმა შეიღებმა, დარია დედოფლის ჩაგონებით, არივ-დარიეს ქვეყანა და ტახტის მემკვიდრეობაზედ ჩხუბი დაიწყეს; რასაკვირველია, ასე არეულ-დარეული ქვეყანა შაჰს წინააღმდეგობას ვეღარ გაუწევდა. შაჰი შემოვიდა საქართველოს შომიჯნავე სახანოებში, ბევრმა მათგანმა წინააღმდეგობა ვერ გაუწია ირანის მრისხანე შტაბანებელს და დამორჩილდა. მხოლოდ ყარაბაღის ბატონმა იბრაჰიმ-ხანმა არ მიიღო შაჰის ელჩები, შუშის ციხეში გამაგრდა და საბრძოლველად მოემზადა.

შუშის ციხე ძლიერ მაღალი ღმაგარი იყო, ფრიალო კლდეებ შორის აშენებული, მარტო ერთი ვიწრო გზა ჰქონდა მისასვლელი, პირდაპირ ომით იმის აღება თითქმის არ შეიძლებოდა. მაღლა მთის წვერზედ აშენებული ხანის სასახლე მშვენიერს არე-მარეს გადმოჰყურებდა: სამხრეთით დაჰყურებდა ტყით შემოსილ მთებ შუა მდებარე მინდორს და ცხელს მდელოებს მდინარე არაქსამდინ, რომელიც გველივით მიიკლავნებოდა; ჩრდილოეთით ბრწყინავდნენ თოვლით მოსილი მთები, ეს ბუნებითი მიჯნები კურთხეულის ივერიისა. ხანიც და ყარაბაღელებიც სამართლიანად ამპარტავნობდნენ თავიანთი მაგარის ციხით და დასცინოდნენ ალა-მაჰმად-ხანის ტრაბახობას, რომელსაც ერთხელ ეთქვა, რომ ჩემი ცხენოსანი ჯარის მათრახებით მთლად აეავსებ შუშის ხეობასაო.

ყარაბაღის ხანის ამბავმა დიდ ხანს არ შეაჩერა ალა-მაჰმად-ხანის შემოსევა. რაკი ნახა, რომ შუშის მაგარი ციხის აღება არ შეიძლებოდა, შაჰმა მას თავი დაანება და პირდაპირ საქართველოსკენ გამოსწია. განჯა და ერევანი, რომელნიც წინადა საქართველოს მეფეს ეკუთვნოდნენ, ეხლა შაჰის დროშას ქვეშ დადგნენ, რაც კი ვზაზედ ხვდებოდა შაჰის ძლევამო-

სილოს ჯარს, ყველას იმორჩილებდა, ვინც არ ემორჩილებოდა ხოცავდა და ცეცხლს უკიდებდა. თუმცა ეს ასე იყო, მაგრამ ირაკლიმ ყოველივე მოთხოვნილება შაჰისა უარჰყო და სამომრად ემზადებოდა.

10 სექტემბერს 1795 წელს ალა-მაჰმად-ხანმა ოფილისზედ შვიდი ვერსის მანძილზედ დაიბანაკა.

შაჰის ბოწინავე ჯარს ქართველები კრწანისის მინდორზედ შეხვდნენ და ძალიან დაამარცხეს. ტფილისიდან აქეთ-იქით გაგზავნეს მახარობლები, რომ გავიმარჯვეთო. ხალხი მხიარულობდა; მაგრამ სიხარული ჯერ ადრე იყო, რადგანაც ამ დამარცხებამ ვერ დააბრკოლა მტერი და მეორე დღესვე წინ წამოვიდა ქალაქის ასაღებად.

ტფილისის კედლებზედ ოც და თხუთმეტამდინ ზარბაზანი ეწყო და ისე იყო გამაგრებული, რომ შეეძლო მტრისთვის დიდი წინააღმდეგობა გაეწია და დიდ ხანს მაინც არ დამორჩილებოდა. შინაური განხეთქილება ხელს უცარავდა ერთობას, რომელიც ასე საჭიროა ამისთანა გაჭირვებულს დროს: ბატონიშვილები ეჯიბრებოდნენ მამას და არ იძვრებოდნენ საუფლისწულო ადგილებიდან სატახტო ქალაქის მოსაშველებლად, თუმცა მამა მათ მოშველებას სთხოვდა. ქალაქის მცხოვრებლებს კი შიშის ზარი დასცა დედოფლის მოუფიქრებელმა საქციელმა. როდესაც ხმა გავარდა, რომ მტერი შემოსევას აპირობსო, ხალხი შეიკრიბა სასახლის წინ და ევედრებოდა მეფეს არ დაეტოვებინა ქალაქი და მტრისთვის არ მიეცა ასაკლებად, ამასთანავე პირობას აძლევდა, რომ უკანასკნელ სულის ამოსვლამდინ ვიბრძოლებთო; მეფეც დაჰპირდა თქვენთან ერთად მოგვედებო და ყარაულები დააყენა, რომ ქალაქიდან არავინ გასულიყო. მაგრამ დედოფალს დახლოვებულმა პირებმა ურჩიეს ქალაქიდან გასვლა და იმანაც აიღო მეფისგან ნება და თავისთან ერთად ათიოდე სხვა დიდ-კაცის სახლობაც გაიყვანა. ხალხმა რომ გაიგო ესა, იფიქრა—ალბად მეფეს აღარ შეუძლიან ქალაქის დაცვა, რომ თავის სახლობა გახიზნაო და

თვითონაც აქედ-იქიდ გაიქცა. ირაკლის სულ მცირე ჯარი-ლა შერჩა ქალაქის დასაცველად.

შაჰი კი ფაქრობდა ტფილისი ადვილად არ დამნებდებოა. სპარსეთის ჯარს რომ უსაათოდ გაემარჯვნა, შემდეგი საშუალება იხმარა. მას ყოველთვის თავისთან ჰყავდა ხოლმე ექვსი ათასი ცხენოსანი თურქმენი, ამათა და სპარსელებს საშინლად სძულდათ ერთმანეთი, თუმცა კი სჯული ერთი ჰქონდათ. ალა-მაჰმად-ხანმა ისარგებლა ამ გარემოებით, თურქმენები უკან დაუყენა თავის ჯარს და უბრძანა ეცემათ და მოეკლათ ყველა სპარსელი, რომელიც კი გაქცევას გაბედავდა. ამ ბრძანებამ ძალიან ასიამოვნა თურქმენები და დიდის გულმოდგინებით ასრულებდნენ შაჰის ბრძანებას. რასაკვირველია, სპარსელები უკან დაწევას ველარა ჰბედავდნენ, რაკი იცოდნენ, რომ იქაც სიკვდილი მოელოდათ.

ბატონიშვილი იოანე თავის მოწინავე ჯარით რამდენსამე საათს მაგრად იღგა ამორჩეულს ადგილზედ და ბევრი ჯარიც დაეხოცა, რისა გამოც უკან დაწევა დაიწყო, მაგრამ ამ დროს ბატონიშვილი ვახტანგი მიეშველა ფშაველებისა და ხევსურების რჩეული ჯარით, მოწინავე ჯარმა ხელ-ახლად დაიწყო ბრძოლა; როდესაც ამ ჯარს მეფის ბრძანებით მაჩაბელიც მიეშველა თავის ჯარით, მაშინ თვითონ ეს ჯარი მიეტია სპარსელებს. ეს მაჩაბელი თავის დროს შესანიშნავი პოეტი-საზანდარი იყო. მან დაუკრა ჩონგური, ზედ გულის ასაძგერი ლექსი დამღერა და ისეთის სისწრაფით მიესია სპარსელებს თავის ჯარით, რომ მტრის დროშებამდინ მივიდა და რამდენიმე კიდეც წამოიღეს. ყოველივე ეს თავის თვალით ნახა ალა-მაჰმად-ხანმა და სთქვა: „მე არ მახსოვს, რომ რომელიმე ჩემი მტერი ასეთას გმირობით შემბრძოლებოდესო“. მან წინ წამოაყენა აქამდინ რეზერვში მდგომი მაზანდარანის ქვევითა ჯარი და უბრძანა იერიშით მისვლა. ირაკლიმაც შეიყვანა ომში თავის რეზერვის მცირე ჯარი და მომეტებული მათგანი ამ ურიცხვ მტერთან საშინელს ბრძოლაში დაიხოცა.

ბრძოლამ დილიდან ხშირ-ბინდამდინ გასტანა. სამჯერ გადაყარეს სპარსელები ტფილისის კედლებიდან და სამჯერვე ხელ-ახლად იერიში მიიტანეს, ვიდრე ქართველებმა უკან დაწვეა არ დაიწყეს. მწუხარებისგან ირაკლის აღარ უნდოდა ბრძოლის ველი დაეტოვებინა.

— ყველა შენმა ქვეშევრდომმა იცის შენი გულადობა და ისიც იცის, რომ შენ მზადა ხარ მამულისათვის თავი დასდო, — უთხრეს მხლებლებმა: — მაგრამ თუ რომ მუხთალმა ბედმა გვიღალატა, შენის დაღუპვით მაინც უფრო ნულარ გაახარებ მტერსა.

მეფე ყურს არავის უგდებდა; სპარსელებმა კი ირაკლის უკანდინაც მოუარეს და მთებისკენ მიმავალ გზებს იჭერდნენ, რომ ჯარს გაქცევა აღარ შესძლებოდა. მაშინ ირაკლი ხმა-ამოუღებლივ ეკვეთა მტერს განწირულებით და უსათუოდ დაიღუპებოდა, თუ რომ შვილის-შვილს არ დაეხსნა თავის სახელოვანი პაპა. სამასი ცხენოსანი ქართველით ბატონიშვილი იოანე შევარდა მტრის გუნდში და მეფე ირაკლი თითქმის ხელიდან გამოსტაცა მას. მეფის წასვლით ბრძოლა არ შეწყვეტილა. ბატონიშვილი დავითი დიდ ხანს ებრძოდა და აჩერებდა სპარსელებს ვიწრო ადგილებსა და ქუჩებში, მაგრამ როდესაც დაინახა, რომ მეფისგან დატოვებულს ქალაქს სპარსელები იჭერდნენ, მაშინ იმანაც ქართველების უკან ასკნელ ჯართან ერთად დაუტევა ბრძოლის ველი და ჩრდილოეთისკენ დაიწია, რომ მთა-მთა წასულიყო იმ გზით, რა გზითაც თვითონ ირაკლიც წავიდა.

აღა-მაჰმად-ხანმა დაიჭირა ტფილისი და მისმა ჯარმა ლტოლვულ ქართველებს მცხეთამდინ სდია, სადაც სპარსელებმა ქვა-ქვაზედ აღარ დააყენეს; მხოლოდ შესანიშნავი ტაძარი — ეს უძველესი ნაშთი საქართველოს წარსულის დიდებისა, გადარჩა დანგრევას ნახჩევნის ხანის წყალობით. — „არ უნდა შევმწიკვლოთ წმინდა ადგილნი და საფლავნი მეფეთა“, უთხრა მან თავის ჯარს და ტაძარი დანგრევას გადარჩა.

ტფილისი კი, თავის სასახლეებით და დიდებულის ტაძრებით, მხოლოდ ნანგრევებს წარმოადგენდა. ამბობენ, რომ ალამაჰმად-ხანმა პირველად ხელი არ ახლო ტფილისის შესანიშნავ აბანოებს, რომელნიც ასე ძალიან მოსწონდა შაჰ-აბასს, შაჰმა იბანავა კიდევ და იმედი ჰქონდა, რომ სწულებისაგან გაიკურნებოდა; მაგრამ რაკი ვერ გაიკურნა, გაბრაზდა და უბრძანა ეს აბანოებიც ძირიანად დაენგრიათ.

ტფილისის მცხოვრებლები საშინლად დასტანჯეს და აწამეს. ტფილისის მიტროპოლიტი სასულიეროს წოდებით სიონის ტაძარში ჩაიკეტა, მაგრამ სპარსელებმა კარები შეამტვრიეს, ხატები დასწვეს და გაძარცვეს, მღვდლები დახოცეს და მიტროპოლიტი თავის სახლის აივნისაგან მტკვარში გადააგდეს. ექვსი დღის განმავლობაში, თერთმეტიდან ჩვიდმეტ სექტემბრამდინ, სპარსელებს აღარა გადაურჩათ-რა ქალაქში შეუშრავი და შეუმწიკველი: ქალებზედ ძალას ხმარობდნენ, ტყვეებს ხოცავდნენ, ბავშვებს შუაზედ სხევაზდნენ და ამით ამოწმებდნენ თავიანთ ხმლების სიბასრეს. ივერიის მღვთის-მშობლის ხატიც არ გადაურჩათ შეუგინებელი: იგი დაასვენეს ავლაბრის ხიდზედ და ქართველებს ძალას ატანდნენ სასაცილოდ აეგდოთ იგი, თავიანთ ბრძანების ურჩებს მტკვარში ჰყრიდნენ, ასე რომ მტკვარი დამრჩვალ კაცებით შევუბდა. ოც და სამი ათასი ქართველი ტყვედ წაიყვანეს სპარსეთში.

ალამაჰმად-ხანის მეისტორიე ამბობს, რომ ტფილისის აოხრების დროს სპარსეთის გულადმა ჯარმა უჩვენა ურწმუნო ქართველებს ნიმუში ტანჯვისა, როგორსაც უნდა შოელოდნენ განკითხვის დღესაო.

გარდმოცემა ამბობს, რომ ტფილისის აკლების დროს ორმოც და ათი ქართველი, რომელთაც ქალაქიდან გაქცევა ვერ მოასწრეს, შეეთარა წმინდა მამა დავითს და ამ წმინდა მთაზედ— ვინ იცის, იქნება იქაც, სადაც ეხლა გრიბოედოვის საფლავია— გადარჩნენ მტრის ხელით სიკვდილს და ტყვეობას. სპარსელებმა მთელი ქალაქი აიკლეს და რაღაც განგებით არც ერთხელ არ ავიდნენ მთაზედ, სადაც ძველი მონასტერია აშენებული,

მაშინ როდესაც მძარცველების ხარბი ზვალი სწორედ ამ მოწასტერს უნდა მიეპყრო. ვინ იცის, იქნება სპარსელებს ეგონათ, რომ იქ ქართველების ჯარი იქნებოდა ჩასაფრებული; როგორც უნდა იყოს და ამ წმინდა ადგილმა შეიფარა და გადაარჩინა სიკვდილს ყველა ისინი, რომელნიც მას ჰხადიდნენ თავიანთ მფარველად.

ამბობენ იმასაც, რომ ალა-მაჰმად-ხანისაგან ტფილისის აღების დროს დაიღუპა საქართველოს გამოჩენილი საზანდარმგოსანი საათნავა. ამ ასის წლის წინად, ძველს ტფილისში, საათნავას სახელი ყველგან ქებით იხსენებოდა, სასახლეშიაც და ღარიბი კაცის სახლშიაც. იგი იყო ერთი ღარიბი სომეხი, ხელობით ფეიქარი და გულით კი საზანდარი; ყმაწვილობაში მოქეიფე მგოსანი იყო, მოხუცებაში—განდეგილი და სიკვდილის დროს ნამდვილი ქრისტიანი, მას ჯვარი ეჭირა ხელში, როდესაც სჯულის მტრებმა შიგ ეკლესიის კარებში მოჰკლეს. თათრის მეიდნის თავზედ სდგას სომხის ეკლესია, რომელსაც ციხის ეკლესიას ეძახდნენ, ამისთვის რომ ტფილისის ციხის შიგნით იმყოფებოდა. ამ ეკლესიის გალავანში, სადაც ეხლა ამქარი იკრიბება სავაჭრო პირობათა დასადებად, 1795 წელს დამარხეს ოთხმოცი წლის საათნავა. „ამაოდ დავუწყებთ ძებნას მის საფლავის ქვას, ამბობს გარდამომცემი ამ ლეგენდისა,—მაგრამ იცოდეთ კი, რომ მისი სახე და იქნება იმის ხმაც თვალწინ უდგიათ იმ ძველ კაცებს, რომლებსთვისაც ალა-მაჰმად-ხანის შემოსევა ჯერ კიდევ გარდამოცემა ანუ ძველი ამბავი არ არის“. როდესაც ტფილისი აიღეს საათნავა ეკლესიაში ლოცულობდა, გაიგო თუ არა მტრის მოახლოვება, აიღო ჯვარი და წავიდა მტრის მისაგებებლად, რომ კარებში შეეჩერებინა. მის გულიდან აღმოხდა ორი სტრიქონი ლექსი თათრულს ენაზედ:

არ ვუღალატებ ჩემსა იესოს
არ დავუტოვებ ტაძარსა წმინდას.

ესენი იყვნენ საათნავას უკანასკნელი სიტყვები.

გუდოვიჩისგან გამოგზავნილი რუსის ორი ბატალიონი

სირახნევის უფროსობით. საჩქაროდ მოდიოდნენ საქართველოსკენ, ირაკლის მოსაშველებლად. ხმა დავარდა, რომ, როცა ეს ჯარი მთებზედ გადმოვიდა, შაჰმა საქართველო დაუტევა და მულანლოს მინდვრებში დაბანაკდაო. რუსები დუშეთს აღარ გამოსცილდნენ და, როდესაც ზუბოვის ლაშქრობა გათავდა, ისინიც გიორგიევსკში დაბრუნდნენ.

საქართველოს სამეფოს აოხრების შემდეგ ალა-მაჰმად-ხანი სპარსეთში დაბრუნდა. კარის-კაცნი ურჩევდნენ ირანის-გვირგვინი დაედგა თავზედ. შაჰმა ჯარის უფროსნი შეჰკრიბა, გვირგვინი აიღო, მათ წინაშე გამოვიდა და ჰკითხა: გსურთ თუ არა, რომ ეს გვირგვინი თავს მიშვენებდესო. „ნუ დაივიწყებთ, — უთხრა მან: — რომ ამ გვირგვინის დადგმის შემდეგ უფრო დიდი შრომა მოგელით. მე არასოდეს არ დავთანხმდები ამ გვირგვინის დადგმაზედ, თუ რომ ისეთი ძლიერი არ ვიქნები, როგორიც არც ერთი შაჰი სპარსეთისა არა ყოფილიყო“. ყველამ შეჰტიცეს — მთელს ჩვენს სიცოცხლეს მხოლოდ თქვენს გაძლიერებას შევწირავთო. ალა-მაჰმად ხანმა მხოლოდ მაშინ იკუთხა გვირგვინი, მაგრამ შაჰნადირის ძვირფას გვირგვინის დადგმაზედ მანც უარი განაცხადა, რადგანაც ამ გვირგვინს ოთხი აღმასის თვალი უჯდა და ეს ნიშნავდა ამ შაჰისაგან ოთხი სამეფოს დაპყრობას: აფგანი-სას, ინდოსტანისას, თათრისას და სპარსეთისას. მან დაიდგა მხოლოდ პატარა დიადემა და წელზედ სამეფო ხმალი შემოიკრა; ეს ხმალი ინახებოდა არდებილში და იღო მუსულმანთა წმინდანის საფლავზედ, რომელიც სოფლების გვარეულობის მამამთავარი იყო. სპარსეთის ყოველი შაჰი ვალდებული იყო იქ წასულიყო წმინდა იარაღის მისაღებად; ხმალს აკლდამაში სდებდნენ და მთელს ღამეს ევედრებოდნენ წმინდანს, რომ შემწე ყოფილიყო იმ შაჰისა, რომელიც ხმალს შემოიკრავდა. დილით შაჰი ხმალს იკრავდა და შიიტების სჯულის დასაცველად აღიჭურვებოდა.

ამის შემდეგ ალა-მაჰმად-ხანმა მალე გაილაშქრა ხორასანზედ, სადაც იმ დროს ხანად იყო ნადირ-მირზა, შვილის-შვილი შაჰ-ნადირისა, რომელიც საშინლად სძულდა ალა-მაჰმად-

ხანს. უნდა ვთქვათ, რომ შაჰ-ნადირის სიკვდილის შემდეგ ბევრი ძვირფასი საუნჯე გადავიდა იმის ნათესავების ხელში და სხვათა შორის ხორასანის ხანის უსინათლო მამის ხელშიაც. ალა-მაჰმად-ხანმა გასცა ბრძანება ეს ძვირფასი საუნჯენი დაებრუნებინათ, რადგანაც იგინი, მისი აზრით, სახელმწიფოს საკუთრებას შეადგენდა და ვინც არ დააბრუნებდა, იგი სამეფოს მოღალატე იქნებოდა; ეხლაც იმისთვის მიდიოდა ხორასანში საომრად, რომ დაესაჯა თავის ბრძანების ურჩი კაცი და მისგან წაღებული საუნჯე ხაზინისთვის დაებრუნებინა. ნადირ-მირზა გაიქცა და დასტოვა თავის უსინათლო მამა შაჰ-როქი, რომ ქალაქი სპარსეთის მბრძანებლისთვის ჩაებარებინა. ალა-მაჰმად-ხანმა შაჰ-როქს დიდი ტანჯვა მიაყენა, რომ ეთქმევინებინა სადაც ჰქონდა ძვირფასი საუნჯე დამალული. რამდენსაც უფრო დიდს სატანჯელს აყენებდნენ, ისიც თანდათან უჩვენებდა კედლებსა და ქებს, სადაც ძვირფასი საუნჯე ჰქონდა დამალული. როდესაც თავზედ ცომის გვირგვინი დახურეს და გამდნარი ტყვია შიგ ჩაასხეს, მაშინ გამოაჩინა ის არა-ჩვეულებრივი სიდიდის ლალიც, რომლის პოვნაც უფრო უნდოდა შაჰსა და რომელიც ერთს დროს სპარსეთის გვირგვინს უჯდა შიგა. შაჰ-როქი ამ ტანჯვის დროს გადაიცივალა. შემდეგ ალა-მაჰმად-ხანმა უბრძანა დაენგრიათ ლუსკუმა შაჰ-ნადირისა, რომელიც მას საშინლად ეჯავრებოდა და სძულდა, ამ ლუსკუმას შიგნიდან ოქრო ჰქონდა შემოკრული. რაც კი იქ სიმდიდრე იპოვა, სულ ხაზინას დაუბრუნა, თვით შაჰ-ნადირის ძვლები კი თვირანში წაღებინა და თავის სასახლის აივან ქვეშ ჩააფლავებინა. როდესაც მე ფეხით ვთელამ ამ მტვერს, იტყოდა ხოლმე იგი: ჩემი გულის წყლული ბევრად შემსუბუქდება ხოლმე“.

ალა-მაჰმად-ხანმა ხორასანში გაიგო, რომ რუსის ჯარი სპარსეთის სამზღვრებს შესეოდა. საქართველოს უბედურებით შეწყუბუღებულმა და შაჰის მტარვალობით აღშფოთებულმა ეკატერინე დედოფალმა ზუბოვის სარდლობით გაგზავნა ჯარი, რომელმაც აიღო დარუბანდი, შამახია, ბაქო, სალიანი და განჯა. ასე ბრწყინვალედ დაწყობილი საქმე, სამწუხაროდ, მალე ჩაიშალა დედოფლის სიკვდილის გამო.

შაჰმა კარგად იცოდა, როგორი მტერიც იყო მისთვის რუსეთის იმპერია, ამისათვის რუსეთთან მოსალოდნელ ომის გამო ისეთ აზრს დაადგა, რომელიც მას დადს გამარჯვებას უქადა. როგორც ამბობენ, მან შეკრიბა ჯარის უფროსნი და გამოუცხადა, რომ რუსებმა ჩემს საბრძანებელში შემოსევა გაბედესო და შემდეგ უთხრა: „ჩემი გულადი ჯარი მათ წინ დაუხედება; ჩვენ დავესხმით ზარბაზნით აგებულს კედლებს და მათ სახელოვანს ჯარს და ჩვენი ძლევა-მოსილის ხმლით შუა-შუა გავაპობთ“. ჯარის-კაცებმა მოუწონეს შაჰს გმირული გამბედაობა და ფიცი მისცეს, არც ერთს მათგანს სიცოცხლე არ დაეზოგნა, მაგრამ როდესაც ყველანი წავიდ-წამოვიდნენ, შაჰმა მიიხმო პირველი ვეზირი და ჰკითხა: „გაიგონე თუ არა ისა, რაც ჯარის უფროსებს ვუთხარიო“. ვეზირმა მიუგო გავიგონეო.

— „შენა გგონია მართლა ისე მოვიქცევი, როგორცა ვთქვი?“

— უსათუოდ, თუ რომ თქვენი სურვილი იქნება.

— ხაჯი, უთხრა შაჰმა გაჯავრებით:—ნუთუ მე შეეცდი? ნუთუ შენც ისე სულელი ხარ, როგორც სხვანი? ისეთმა ჰკვიანმა კაცმა, როგორიც შენა ხარ, როგორ იფიქრე, რომ ჩემს თავს იმათ რკინის კედლებს მივუშვერ და ჩემს განუწყობელს ჯარს იმათს ზარბაზნებსა და განწყობილს ჯარს ამოვაწყვეტინებ? ჩემი საქმე მე უფრო კარგად ვიცი. რუსების ტყვია არასოდეს ჩემამდინ არ მოაწევს და რუსებს ეჭირებათ მხოლოდ ის, რასაც იმათი ზარბაზნის ცეცხლი მისწვდება. იგინი დროს არ დაჰკარგავენ და საითაც უნდათ, იქით წავლენ, მაგრამ მე იმათ მხოლოდ გაობრებულს უდაბნოს დაუფტოვებ ყველგან.

შაჰს თავის განზრახვის ასრულება აღარ მოუხდა; რუსების ჯარი უკან დაბრუნდა. იმათმა ანაზღეფულად უკან დაბრუნებამ ძალიან გაახარა ალა-მაჰმად-ხანი და მაშინვე გამოგზავნა საქართველოში ფირმანი, „რომელსაც მთელი ქვეყანა უნდა დამორჩილებოდა“.

— „რუსები, სწერდა იგი:—ყოველთვის ვაჭრები ყოფილან, მაუდისა და ყირმიზის გამყიდველები, მაგრამ არასდროს

და არავის კი არ უნახავს, რომ იმათ შუბისა და ხმლის ხმარება სცოდნოდეთ. რადგანაც იმათ გაბედეს ჩვენს საბრძანებელში შემოსევა, ამისათვის ჩვენი უმაღლესი ფაქრი ის იყო და უბედნიერესი ჩვენი დროშა მხოლოდ იმისთვის გაფრიალდებოდა, რომ იგინი დაგვესაჯა, ამოგვეწყვიტნა. იმათ გაიგეს ჩვენი ასეთი განზრახვა და გაიქცნენ თავიანთ საზიზღარს ქვეყანაში“.

შურის მაძიებელს ხანს რუსების ჯაგრის ამოყრა უნდოდა, ამისათვის 1797 წელს მთლად საქართველოში გავარდა შესაძრწუნებელი ხმა, რომ ალა-მაჰმად-ხანი ხელ-ახლად აპირობს შემოსევასა. საბედნიეროდ, შაჰის მრისხანება მხოლოდ ყარაზაღას დაატყდა თავზედ. სპარსეთის მრისხანე მბრძანებელს ვერ მოენელებინა ეს შეურაცხყოფა, რომელიც მას უღონო ხანმა მიაცენა და არ დამორჩილდა; სპარსეთის ჯარი მოედო არაქსის ნაპირებს და ყარაზაღას არე-მარეს დაუწყო აოხრება. იბრაჰიმ-ხანმა დაუტევა თავის სამფლობელო და ცოლმეილით და რამდენიმე ბეგით გაიქცა. ორი ათასი ცხენოსანი კაცი თავიანთის საუკეთესო სარდლებით დაედევნა უკან იბრაჰიმ-ხანს; ჯარი მდინარე ტერტერში გასვლის დროს მოეწია, მაგრამ იბრაჰიმი ფიცხელად შეებრძოლა, დაამარცხა და თავს უშველა მთებში.

მაშინ ალა-მაჰმად-ხანმა უომროდ დაიჭირა ყარაზაღას სატახტო ქალაქი შუშა და ჩამოხდა ხანის მშვენიერს ერთს ოთახში, რომელსაც უცხო კაცის თვალი ვერ დაინახავდა. გულ-ჩათხრობილი და მოუწყობელი იყო ეს ოთახი; მხოლოდ ძირს იატაკზედ ეშალა ძვირფასი ხალიჩა, რომ დაგებულს თლილს ქვას შაჰის ფეხი არ დაჰკარებოდა, კედელთან შესანიშნავი საწოლი იდგა, რომელიც შაჰისთვის ლოგინიც იყო და სამეფო ტახტიც. ხშირის მარგალიტით და ძვირფასის თვლებით მოქარგული ფარდა საწოლის წინ ძირამდინ იყო ჩამოფარებული. ჩვეულებისამებრ შაჰი ამ ტახტზედ იჯდა ხოლმე მუხლ-მოკეცილი და ტანზედ ძვირფასი წითელი ფერის შალით გადაკრული ქურქი ესხა.

სასახლის წინ სპარსელები ირეოდნენ, მეიდანზედ კი შაჰის ცხენოსანი ჯარი იდგა. ყველგან მყუდროება იყო, ყველას ეში-

ნოღა ირანის მზღდანებელისათვის მოსვენება არ დაეფთხო და მისი მახვილი ყური ხმაურობით არ გაეკედნა. შუშა შეიქმნა იმის დამღუპველ ადგილად. აი ამაზედ ადგილობრივი გარდმოცემა რას მოგვითხრობს.

რვა დღე იყო, რაც შუშა დაეჭირათ. ერთს ლამეს, როდესაც ალა-მაჰმად-ხანი ლოცულობდა, მის ოთახში შევიდა მთლად სპარსეთის ცხენოსანი ჯარის უფროსი საღიხ-ხანი და კარებში ჩუმად დადგა. შაჰმა ლოცვა გაწყვიტა, სახეზედ საშინელი სიბრაზე და ბოროტება ეტყობოდა.

— „როგორ გაბედე, მონავ, ჩემთან შემოსვლა, როდესაც მე შენთვის არ დამიძახნია!“ ჰკითხა საღიხს.

— შენმა უღირსმა მონამ აღასრულა სურვილი თავის მზრდანებელისა, საფარ-ალიმ მითხრა შაჰი გიბრძანებსო, მიუგო მან და მძიმედ თავი დაუკრა.

შაჰმა საფარას დაუძახა.

— „მე შენ როდის გითხარი საღიხ-ხანს დაუძახე-მეთქი?“

— ამ ნახევარ საათის წინად.

— „სტყუი, ძაღლო!“ დაუყვირა ალა-მაჰმად-ხანმა და დამბაჩა პირ-და-პირ გულში დაუმიზნა, მაგრამ მალე ისევ ძირს ჩამოიღო...

— ვერ გაბედავს უბრალო მატლი იცრუოს ღვთისა და ქვეყნიური მზის წინაშე! იქნება ბოროტმა სულმა მოატყუა ჩემი ყური და მე ვერ გავიგე ბრძანება ჩემის მზრდანებელისა.

— „თუ შენს ყურებს სმენა დაჰკარგვიათ, მაშ ისინი ჩემთვის საჭირონი აღარ არიან... წადი! დაე მოგქრან იგინი!“

საფარ-ალის მაშინვე მოსჭრეს ყურები.

ლამეა. შაჰის ოთახს ვერცხლის ლამპარი ოდნავ აშუქებს. შაჰი საწოლზედ წვეს და არ სძინავს კი. უეცრად ჩურჩული და ჩუმი ტირილის ხმა მოესმა. შემკრთალმა თავის მოსამსახურეებს დაუძახა. საფარ-ალის თავი გასისხლიანებული ხელსახოცით ჰქონდა შეხვეული და აბას-ბეგს ნაცრის-ფერი ეღო, ორივეს საშინლად ეშინოდათ.

— „განა ტირილსაც ჰბედავ დედაკაცივით, უთხრა შაჰმა საფარას: — მაშინ, როდესაც კიდეც უნდა გიხაროდეს, რომ წყალობა მოვიღე და სიცოცხლე მოგანიჭე! შენ, აბას-ბეგ, შენ როგორღა გაბედე ჩემი საწოლის ახლო ჩურჩული და ამით ჩემი ძილის გაფრთხობა! თქვენ ორივე მეტნი ხართ ქვეყანაზედ და მზის ამოსვლის უმაღლეს არც ერთს თავი აღარ გებმით. თქვენსავით უვარგისნი რამდენიმე კიდეც არიან, ხვალ მე ყველას გავასამართლებ და მათის თავებით შამქარის მინარეთზედ უფრო მაღალს მინარეთს ავაშენებ. გაიგონეთ? წადით!“

პარასკევი დღე თენდება, იმ ღამეს მაჰმადიანები ჩვეულებრივსამებრ ლოცვაში ატარებენ და შაჰი იძულებული შეიქმნა თავის განაჩენის აღსრულება გადაედო. შაჰმა დაიძინა, მოსამსახურეებს კი არ ეძინათ, რადგანაც იცოდნენ, რომ შაჰის განაჩენი უეჭველად ასრულდებოდა. მხოლოდ გაუგებარი ის არის, როგორ მოხდა, რომ სიკვდილით დასასჯელი მოსამსახურეები იმ ღამეს ისევ შაჰთან დარჩნენ, მაგრამ იქნება ამის მიზეზი შაჰის ჭკუაზედ არევა იყო, როგორც უკვე ხალხში ხმა დადიოდა. მოსამსახურეებს ორში ერთი უნდა ამოეჩიათ: ან უნდა თავიანთ სიკვდილს მოლოდებოდნენ და ან შაჰი უნდა მოეკლათ. შაჰის მოკვლა არჩიეს. ხანჯლებით შეიარაღებული ორი მოსამსახურე ტალანში ჩუმად შევიდნენ და ფარჩის ფარდასთან დადგნენ, რომელიც შაჰის საწოლის წინ იყო ჩამოფარებული. ეტყობოდა სპარსეთის მბრძანებელს ღრმად ეძინა. ორივე მკვლელი სიფრთხილით შევიდნენ და საწოლის წინ შედგნენ. ხანჯალმა გაიღვა და ღრმად ჩაერჭო მძინარე შაჰის გულში.

შაჰმა წამოიწია, მიმქრალეებული თვალები შიაჩერა მკვლელს და წარმოსთქვა: „უბედურო! შენ მოჰკალ ირანი!“ და თავი მისი უნუგეშოდ დაეშვა ბალიშზედ.

მკვლელებმა შაჰის გვირგვინიდან ამოიღეს ძვირფასი თვლები, ნუხაში გაიქცნენ და შეკინის ხანს შეეფარნენ; აქედან დევარდა ხმა, რომ ორივე მკვლელი ამ ხანისგან იყვნენ მოყიდულნი. როდესაც ბანაკში შაჰის სიკვდილი გაიგეს, კარის

კაცებმაც ხელთ იგდეს შაჰის საუნჯე, ჯარმაც ისარგებლა რითაც შეეძლო, დაუტოვეს ყარაბალი და სპარსეთში წავიდნენ.

მოკლულს ალა-მაჰმად-ხანს თავი მოსჭრეს და იბრაჰიმ-ხანს გაუგზავნეს, რომელმაც ღირსეულის პატივით დამარხა სოფ. ჯარში, უთაო სხეული კი თეირანში გაგზავნა და იქ სპარსეთის შაჰთა შორის დამარხეს.

აი ასეთი ბედი ეწია ალა-მაჰმად-ხანს.

ალა-მაჰმად-ხანის სიკვდილთან ერთად არ იქნება არ მოვიხსენოთ სიკვდილი გამოჩენილის პოეტის ვაკათასი, რომელიც შაჰის შესევის დროს შუშაში ცხოვრობდა. მან ვერ მოასწრო იბრაჰიმ-ხანთან ერთად გაქცევა და ტყვედ ჩაუვარდა თავის მოსისხლე მტერს ალა-მაჰმად-ხანს.

ამბობენ, რომ შუშაში პირველად შესევის დროს ალა-მაჰმად-ხანმა უბრძანა ისე გაესროლათ ისარი, რომ მტრის ბანაკში ჩავარდნილიყო, ისარს ზედ ება ქაღალდი, რომელზედაც შემდეგი სიტყვები ეწერა ლექსად: „ზეციური ქვათა მსროლელი მანქანა საშიშელს ქვებს ისვრის და შენ კი სისულელით შუშის ციხეში ჩამჯდარხარ და გინდა ამით თავი გადაიჩინო...“ იბრაჰიმ-ხანის ისარმა ასეთი პასუხი მოუტანა: „თუ ის, ვინც მე მრწამს, ჩემი მფარველი იქნება, შუშასაც დაიფარავს და ქვებს არ გაატეხინებს“. ალა-მაჰმად-ხანმა იკითხა, — ამ სიტყვების დამწერი ვინ არისო, მოახსენეს ვაკათიო; მაშინ მან დაიფიცა, რომ ვაკათის უსათოდ მოვკლავ, როგორც კი შუშას ავიღებო.

პოეტი და ერთი ყარაბაღელი სატანჯავად მიჰყავდათ. პოეტი გულ-დამშვიდებული იყო. მას თითქო გულმა უფრძნო, რაც მოელოდა, თავის უბედურების ამხანაგს მიუბრუნდა და უთხრა: „ჩემო მეგობარო, ეხლავე ვიწინასწარმეტყველებ, რომ მე ვერას დროს ვერა ვნახავ ალა-მაჰმად-ხანს და იმისგან ცუდს არაფერს მოველო; შენ შესახებ კი რა მოკახსენო“.

სალამოზედ ორივე ტყვე შუშაში მოიყვანეს, შაჰმა ყარაბაღელი მაშინვე მოაკვლევინა, ვაკათი კი ციხეში დააპატიმრებინა, რომ მეორე დილით საშინლად ეწამებინა და ისე მოეკლა. მაგრამ იმ ღამეს საფარ-ბეიმ თვით შაჰი მოკლა და ვაკათი განთავისუფლდა.

მაგრამ პოეტს იქ დაემართა უბედურება, სადაც მას სრულიად არ მოელოდა. იბრაჰიმ ხანის ძმისწულმა, მუხამედ-ბეგმა ისარგებლა კანონიერი ხანის იქ არ ყოფნით და ყარაბაღის დაჭერა განიზრახა. ვაკაფიცი იმათ რიცხვში ერია, რომელთაც კანონიერს ხანს არ უღალატეს, ამისათვის იგი თავის შვილით ერთად მოჰკლეს. შუშის ციხის გარედ, ერთ მალლობ მდებლობედ, სადაც ხალხი დროს ატარებს ხოლმე, დღესაც უჩვენებენ მამა-შვილის საერთო საფლავს.

აღა-მაჰმად-ხანი დაიღუპა. მეორე წელიწადს, 1798 წელს იანვრის 11-ს, გარდაიცვალა ირაკლი მეფეც, რომელსაც ღრმა სიბერეში, როდესაც მისი სიცოცხლის დღენი დათვლილი იყო, საშინელი უბედურება მიადგა.

დღემდინ დარჩენილია ერთი გულის საკლავი ამბავი, რომელიც შეეხება იმ დროს, როდესაც ირაკლი ნახევრად დანგრეულს ანანურის მონასტერში იმყოფებოდა, როდესაც დამარცხებული და ყველასგან დატოვებული მეფე იძულებული იყო ამ მონასტერს შეჰფარებოდა. „ერთს ძველს სენაკში, რომელიც მონასტრის გალავნის კუთხეში იყო აშენებული,—მოგვითხრობს ეს ამბავი:—ნახავდით კედლისკენ პირ-მიბრუნებულს და ცხვრის უბრალო ქურქ წამოსხმულს მოხუცს. ეს იყო საქართველოს მეფე ირაკლი მეორე,—ერთს დროს თავ-ზარ დამცემი მთელის კავკასიისა. მას გვერდით ჰყავდა ძველი მოსამსახურე, ჩამომავლობით სომეხი.

— „ვინა სდგას იმ კუთხეში?“ კითხულობდნენ გამვლელნი.

— „ის, ვისაც ეხლა შენა ხედავ,—ოხვრით ეუბნებოდა სომეხი,—ერთს დროს დიდებული კაცი იყო და მის სახელს მთელი აზია დიდის პატივით იხსენიებდა. იგი იყო საუკეთესო მმართველი თავის ქვეყნისა, მაგრამ სიბერემ დააძაბუნა და ყველაფერს ბოლო მოეღო. მას ეშინოდა—ჩემი სიკვდილის შემდეგ ჩემს ოჯახში არეულობა არ ჩამოვარდესო, ამისათვის უნ-

დოდა უკანასკნელად ერთი სიკეთე კიდევ ექმნა თავის ხალხი-სათვის და თავის სამეფო თავის შვილებს გაუყო. საწყალი ირაკლი მოტყუვდა. ალა-მაჰმად-ხანი საქურისი იყო თამაზ-ყული-ხანისა (შაჰ-ნადირისა) მაშინ, როდესაც ირაკლი სპარსეთის ჯარის უფროსი იყო; ეს გასაჭურისებული კაცი ეხლა იმისთვის შემოესია საქართველოს, რომ მოხუცებისაგან დაუძლურებული ირაკლი დაამარცხოს. თავის საკუთარი შვილები არ მიეშველნენ სამშობლოს დასახსნელად, ამისთვის რომ იგინი ბევრნი იყვნენ და ყველა მათგანი ფიქრობდა სხვისთვის მე თავი რად შევიწუხოვია. საქართველოს მეფე იძულებული იყო იმერეთის მეფისთვის ეთხოვა შემწეობა, მაგრამ თუ შენ ტფილისში იყავ, დაინახავდი, რა სამარცხვინოდ მოიქცა იმერეთის ჯარი. ირაკლი ერთი მუჟა ჯარით შეებრძოლა ასი ათასს კაცს და დაჰკარგა ტახტი იმისთვის, რომ შვილები არ მიეშველნენ და მსხვერპლად მისცეს ხელში იცი ვისა? — გასაჭურისებულს კაცს, რომელიც წინად მონასავით ფეხ-ქვეშ ეგებოდა ირაკლის. გაჰქრა მისი დიდი ხნის დიდება, სატახტო ქალაქი დაუნგრის და ხალხის კეთილ-დღეობა შეიმუსრა. აი ამ სენაკის ჭერ-ქვეშ შენ ხედავ სასართველოს დიდებულს მეფეს, რომელიც ყველასგან უნუგეშოდ არის დატოვებული და ხალხს თვალს არიდებს. იმ კარის კაცთაც დაანებეს თავი, რომელთაც იგი ყოველის სიკეთით ავსებდა; არც ერთი მათგანი თან არ გამოჰყვა თავის ბატონს, მხოლოდ მე, ერთმა უბრალო მისმა სომეხმა, არ დავანებე თავი და თან გამოვიყე“.

გულ-მოსაკლავი ამბავი ირაკლისა უნებლიედ გაგონებთ იმ შავ-ბნელს ეპოქას, რომელშიაც შექსპირის დიადმა გენიამ ჰპოვა დიდებული სახე სხვა-ტანჯულის მეფისა, — უბედურის ლირისა, ამანაც ირაკლისავით თავის სამეფო თავის შვილებს გაუყო და იმისავით ბევრი უბედურობა გამოსცადა იმათგან, ვინც უფრო დავალებულნი იყვნენ. მაგრამ შექსპირი — დიდი მემატინა საშუალოდ წარსულის საშუალო საუკუნეებისა, — კავკასიაში კი ამ საუკუნეებმა თითქმის ჩვენ თვალ-წინ განვლეს.

ალა-მაჰმად-ხანი რომ საქართველოდან გავიდა, ირაკლი თელავში დაბრუნდა, ტფილისის შემდეგ ეს ადგილი ყველაზედ ძალიან უყვარდა. თელავთან იყო დაკავშირებული მისი ცხოვრების საუკეთესო დროანი. ჯერ ისევ სულ ყმაწვილი იყო, რომ ლეკების დამარცხებით და განჯისა და ერევნის დამორჩილებით გულაღობის სახელი დაიმსახურა; ამის შემდეგ მთელმა კავკასიამ იცოდა, რომ ეს პატარა თელავი სატახტო ქალაქი იყო კახეთის მრისხანე მეფისა, რომელსაც ბედმა წილად არგუნა მთელი საქართველოს შეერთება. აი განვლო მისი მეფობის ორმოც და თორმეტმა წელიწადმა და იგი კვალად ბრუნდება იმავე თელავში, მაგრამ მხოლოდ იპისთვის, რომ აქ დალიოს თავის უკანასკნელნი დღენი მაშინ, როდესაც მისი ბედის ვარსკვლავი ჩაქრა და ხნოვანობით და მწუხარებით დატვირთულს ვეღარ შეეძლო დანგრეული ტფილისის ნახვა.

ნაღვლიანად განვლეს მოხუცებულის გვირგვინოსანის დღეებმა. მართალია, იგი გარეგან დიდებას მოკლებული იყო, როცა გადაიცვალა, მაგრამ მთელმა საქართველომ კი დაიტირათავის ტანჯული მეფე, იმ საქართველომ, რომელსაც ჯერ კიდევ სული არ მოედგა ალა-მაჰმად-ხანის შემოსევის შემდეგ.

უძველეს, ერთს დროს სატახტო ქალაქ მცხეთის ათ თორმეტთა მოციქულთა ტაძარში, სწორედ აღსავლის კარის წინ, დღემდის დაცულია მარმარილოს უბრალო ქვა, რომელიც აჩვენებს ადგილს, სადაც განისვენებენ ძვალნი ტანჯულის მეფისა. ქვის ზედ - წარწერა გვაუწყებს: „აქ განისვენებს მეფე ირაკლი, დაიბადა 1716 წელს, კახეთის ტახტზედ ავიდა 1744 წელს, ქართლის ტახტზედ 1762 წელს და მიიკვალა 1798 წელს. რომ დაუფიწყარ იყოს სახსენებელი ამ მეფისა, რომელმაც ორმოც და თოთხმეტი წელიწადი სახელოვანად იმეფა, მათი იმპერატორებითს უდიდებულესობის აღექსანდრე I ბრძანებით, საქართველოს მთავარმართველმა მარკიზ პაულიჩმა ალაგო ეს ძეგლი 1812 წელსა.“

ქართველ ხალხს კარგად ახსოვს თავის ტანჯული გვირგვინოსანი, მას თვალ-წინ უდგას იგი, როგორც გმირი, რომე-

ლიც ისტორიულმა გარემოცბამ ომისაგან მომხდარ უბედურებას და დამარცხებას პირისპირ დაუყენა. აქ მოვიყვანთ ერთს ხალხურს ლექსს, რომელშიაც ცხადად იხატება ხალხის სიყვარული ირაკლისადმი:

აღსდგე გმირთ გმირო, ნუ გძინავს, მტერთა ისმიან ხმანია,
გრძლად ძილსა ჩვეულ როდის ხარ, მიგვიხმე უნჯნი ყმანია;
არ განახოს მტერმან ძაბუნად, ვჰსდევნოთ, ვაკვეცნოთ თმანია,
ვართ ბრძოლად მათდა მოსულნი, ზოგ-თავან ოთხნი ძმანია.

გაშალე დროშა მძლეველი, წვერ-მახვი მტერთა ზარია,
მოყმეთა ნახონ ფრიალნი, მუნ მოსქდეს მთა და ბარია;
ქუხდეს მეჟარი, შაშხანა, ვით ზეციით მეხის გვარია,
განვფანტოთ მტერნი ჩვეულად, ვასვათ სასმელი მწარია.

განიფრთხე ძილი, აღსდგე, შთაიცვ წვრილ-თვალა რკინისა.
აღიღე ხელთა მეჟარი, მტერთა განმბნევი ტვინისა;
წინ მივალთ შენნი მექვრენი, ვითა მეგონნი ლხინისა,
შევჰსვამთ სიხლსაცა მტერთასა, უტკბეს კახეთის ღვინისა.

მტერს წინ წარვიტყვეთ დიაცებრ, უკან იხედნენ ველარა,
ყოველთვის ყოფილა ეს ესრედ, ვინ შენზედ დაიკვებარა,
წარუღებთ სრულად საუნჯეთ, მთად ვჰგზავნით, დიაცთ ეხარა,
არ განიღვიძებ, ბატონო, მოყმეთა რამც გაეხარა.

აღვიღოთ, ძმანო, ფარ-ხმალნი, ვასმინოთ ჩაჩქანთ ჩხვრანი,
დავსდეთ, დავიწყოთ ღრეობა, უყვარდის ჩვენნი მღერანი,
ცხენი მზად უდგას გმირთ გმირსა, კაზმული ტურფად მერანი,
არ განიღვიძებს, მოსრულ-არს ბედისა ჩვენის წერანი.

მეფე ერეკლე ჰსცოცხლებდინ აწცა და უკუნისამდე,
მტერთა თავ-მტეხი მენისა, მოყმეთა მცველი აქამდე;
აწ სძინავს ბრძოლით მაშვრალსა და განიღვიძებს დილამდე,
თუ სადმე წარვალს, წაგვიყვანს, არღა გაგვიშვებს შინამდე.

გათენდა დილა, ბატონო, დრო არის მტერთა დასხმისა,
აღკაზმა ცხენთა და ჯორთა და მათი აღვირ-ასხმისა;
კვეთა თავ-მკლავთა მტერთასა და სიხლის ველად დასხმისა,
უბრძანე ბუკთა ტკრციალი, ბანაკით ჯართა განსხმისა.

მზეცა აღმოხდა ქვეყანად, მაგრა ჩვენთვის კი ბნელია,
თუ შენ არ განახავთ კაზმულსა, ჩვენი შინ წასვლა ძნელია;

არ ჩვენ ვპსკრემლოვობთ მარტონი, სტირს შენთვის მთა და ველია, დავლენწეთ, ძმანო, ფარ-ხმალნი, რადლა გვეყრების ხელია.

ვიგლიჯნეთ თმა და-ულვაშნი, თავშიგან ვიცეთ ლოდებით მირულებია ნეტარსა, წარსულ-არს ღვთისა წოდებით, შევბდავლოთ ცრემლთა ფრქვევითა, თუმცა ისმინოს გოდებით, აწ წარხდა ჩვენი ცხოვრება, გულითაც დავიკოდებით.

რადამდე გვეიდავენ ფარ-ხმალნი, უმისოდ ცული ბარგია, დამიწდნენ თოფნი და შუბნი, მიწათ შესჰამნეს კარგია; იგი არა გვეყავს საქვერეტლად, სხვა ვილა ვსძებნეთ ვარგია, ჰე წარხდი, ჩვენა ნუგეშო, დიდებავ, დაგვეკარგია.

წარვიდეთ პირთა ხოკითა, სახლთა მიუთხრათ გლოვანი, ვაგლოვნეთ მთანი და კლდენი, დავობლდით ჩაღმა წოვანი; ჩვენთანა ფშავნი, ხევსურნი, ყრმანი ჭაბუკნი მსცოვანნი, ნუ შეგვეშრინ ცრემლნი თვალთაგან და გულთა მისი ხსოვანი.

დაშთნენ მას ძენი, ძის ძენი, მათსა ვიტყოდეთ ქებასა; გმირნი მამაცად აღზრდილნი, ჰყოფენ კეთილსა ძმობასა; მტერთა მისცემენ პასუხსა, მოყმეთა თანა-ხმობასა, აწ-ლა გამოვსცნათ, მოძმენო, ვინმცა იქმს ერეკლობასა.

ზუბოვის გადაშქება სპარსეთზედ

1796 წელს ყიზლიარში აგროვებდნენ რუსის ძლიერს ჯარს, რომლისგანაც უნდა შემდგარიყო ორი ქვევითი და ორი ცხენოსანი ბრიგადა. ამ ჯარის უფროსებად, თვით დედოფლის განკარგულებით, ისეთი კაცები იყვნენ, რომელთაც უკვე გმირობის სახელი ჰქონდათ მოპოვებული, ესენი იყვნენ გენერალ-მაიორები: თავადი ციციანოვი, ბულდაკოვი, რიმსკი-კორსაკოვი, ბარონ ბენილსენი, გრაფი აპრაქსინი და მათე ივანეს ძე პლატოვი. მთავარსარდლად კი დენერალ-პორუჩიკი გრაფი ვალერიან ალექსანდრეს ძე ზუბოვი იყო. ყოველივე ეს იმისთვის მზადდებოდა, რომ გაელაშქრათ სპარსეთზედ—ამ „ლომთა ტყეზედ“, როგორც უწოდებენ მას სპარსეთის მეთრორიენი. სპარსეთიც დიდი ხანია ელოდა ამას, რადგანაც იცოდა, რომ რუსეთი ვე-

რაგულის საქციელს არ შეარჩინდა და სამავიეროს გადაუხდოდა. 1795 წელს საქართველო რუსეთის მხარველობას ქვეშ იმყოფებოდა და აღა-მამხად-ხანმა თავის შემოსევით რუსეთს შეურაცხყოფა მიაყენა და იძულებული ჰყო ომი დაეწყო.

მაგრამ ამბობენ, რომ ამ ომს მტკიცე კავშირი ჰქონდა შესანიშნავს პროექტთან, რომელიც საბერძნეთს შეეხებოდა და გრაფი პლატონ ზუბოვის რედაქციით იქმნა განახლებული. ეს პროექტი იმაში მდგომარეობდა, რომ გრაფს ვალერიან ზუბოვს სპარსეთი უნდა დაემარცხებინა და, რაკი ზურგს უკან მტერი აღარ ეყოლებოდა, ანატოლიაც უნდა დაეჭირა და მცირე აზიის ნაპირებიდან კოსტანტინოპოლი შიშ ქვეშ უნდა ჰყოლოდა, ამავ დროს სუფოროვიც წავიდოდა ბალკანეთზე და აღრიანოპოლზედ, თვითონ ეკატერინეც ფლოტზედ იქნებოდა პლატონ ზუბოვთან ერთად და ზღვიდან ოსმალეთის სატახტო ქალაქს გარს შემოადგებოდა.

მთავარსარდალი გრაფი ზუბოვი ამ დროს ოც და ოთხის წლისა იყო. იმის ასე სწრაფად ამალლების მიზეზი, რასაკვირველია, მისი ძმა თავადი პლატონ ზუბოვი იყო, რომელსაც დიდი გავლენა ჰქონდა ეკატერინეს მეფობის დროს; მაგრამ ისიც უეჭველია, რომ მან დედოფლის ნდობა დაიმსახურა პირადის ვაჟაკობით და სახელმწიფოსათვის სასარგებლო მოღვაწეობით, რაიცა ცხადად დამტკიცდა სპარსეთზედ გამარჯვებით. როგორც ყველა ყმაწვილს კაცს, ამასაცა ჰქონდა ნაკლულევალება, მაგრამ ამასთანავე ისეთი ღირსებაც ჰქონდა, რომლითაც იგი რუსის ჯარს თავს აყვარებდა—საღდათები აღმერთებდნენ თავის ახალგაზდა უზროსს და ცეცხლსა და წყალშიაც რომ წასულაყო უკან გაჰყვებოდნენ.

ახალგაზდა ზუბოვის სამსახურში დაწინაურება მეტად შესანიშნავი იყო. 1785 წელს ოფიცრობა მიიღო, არ გაიარა ოთხმა წელიწადმა, რომ პოდპოლკოვნიკობა მისცეს და ამ ჩინით მონაწილეობას იღებდა ოსმალეთთან ომში, როდესაც რუსის ჯარის მთავარ-სარდალად პოტემკინი იყო; ბენდერის აღების გამო დედოფალმა პოლკოვნიკება

და ფლიგელ-ადიუტანტობა უბოძა; იზმაილის სიმაგრის აღების გამო წმ. გიორგის მეოთხე ხარისხის ჯვარი მისცეს, ამის შემდეგ მალე ლენერლობაც მიიღო და სუფოროვთან ერთად პოლშაში გაიგზავნა. აქ ამ გამოჩენილი სარდალის ყოველს გამარჯვებაში მონაწილეობას იღებდა და ოც და სამი წლისა იყო, როდესაც დედოფალმა უბოძა სიასამურის ძვირფასი ქურქი, გენერალ-პორუჩიკობა, წმ. გიორგის და წმ. ანდრია პირველწოდებულის ყელის-ჯვარი. ერთს ბრძოლაში, სახელდობრ ბუღში გასვლის დროს, ვარშავაზე ოც ვერსზე მოშორებით, მტრის ზარბაზნის ტყვიამ ზუბოვს ფეხი მოსწყვიტა. ამის შემდეგ იგი სამზღვარ გარედ წავიდა მოსარჩენად და იქ ხელოვნური ფეხი გააკეთებინა და ისეთი კარგი ფეხი იყო, რომ ცხენზედ ჯდებოდა და ზოგჯერ მთელი დღე-და-ღამის განმავლობაში არ ჩამოხდებოდა ხოლმე. შემდეგში სპარსელები და მთიელები „ყიზილ აიას“ ეძახდნენ, ე. ი. ოქროს ფეხიან ლენერალს. ყიზილარში ზუბოვი აპრილის დამდეგს მოვიდა და რაკი ჯარი საომრად მომზადებული ნახა, მაშინვე გაილაშქრა დალისტნისკენ, სადაც საველიევიც იყო თავის ჯარით. საველიევი, რომელსაც კავკასიაში გმირობის სახელი ჰქონდა დეარდნილი, შეიხ-ალი-ხანის საბრძანებელს დარუბანდს შეესია და შეუთვალა სპარსეთის წინააღმდეგ საგერებელ და თავ-დასასხმელობის შესახებ პირობის შეკვრა. მაგრამ თერამეტის წლის ახალგაზდა ყმაწვილმა პასუხი არ შემოუთვალა და რუსის ჯარი მიუახლოვდა თუ არა ქალაქს, მაშინვე ზარბაზნები დაუშინა.

საველიევიმ დარუბანდის კედლებთან ახლო დაიჭირა ადგილი; მაგრამ იერიშით მისვლა კი ვერ გაბედა, რადგან იცოდა, რომ ქალაქში ათი ათასამდინ მეომარი იყო; რადგანაც რუსის ჯარის დიდ ხანს უსაქმოდ ყოფნა მტერს გაამხნევებდა, ამისათვის ზუბოვიმ მისწერა საველიევს ქალაქს მოშორებოდა; მაგარი ადგილი სადმე დაეჭირა და უმთავრესი ჯარის მისვლისათვის მოეცაღანა. მანისის ორს მთავარ-სარდალი მთელის თავის ჯარით დარუბანდთან მივიდა. ქალაქზე ოთხი ვერსის მოშორებით ყაზახებს მთებში და დღელებში ჩასაფრებული მტრის

ცხენოსანი და ქვეითი ჯარი დაუხვდა და სროლა აუტეხა, ოთხი საათის განმავლობაში თოფების სროლის შემდეგ მტერმა უკან დაიხია და ციხეში გამაგრდა, რუსის ჯარი კი ქალაქს შემოერტყა და სროლა დაუწყა.

მაშინდელი ზარბაზნები ბევრს ვერას აკლებდნენ ციხეების კედლებს, ამისათვის მთავარ-სარდალმა, დროს მოსაგებად, უბრძანა ვორონეჟის პოლკის ბატალიონს და გრენადერის ორსროტას ციხის წინა კოშკი იერიშით აეღოთ. თუმცა დიდის თავგამომეტებით იბრძოდა რუსის ჯარი, მტერმა მაინც უკუაქცია. ბატალიონის უფროსი კრივცოვი და თითქმის ყველა ოფიცრები დაიჭრნენ; სალდათებს ას კაცზედ მეტი დააკლდათ, გენერალი რიმსკი-კორსაკოვი იძულებული იყო უკან გამობრუნებულიყო და ისევ ძველს ადგილზედ გამაგრებულიყო.

სამს მაისს ქალაქს ძლიერ დაუშინეს ზარბაზნები. ხუთსდღეს რუსის ზარბაზნების სროლა არ შეწყვეტილა, ჯარი მეორედ აპირობდა იერიშით მისვლას გენერალი ბულგაკოვის წინამძღოლობით.

ამ ხანად იერიშით მისასვლელ ჯარს მიემატა იგივე ორსროტა ვორონეჟის პოლკისა და მესამე ბატალიონი კავკასიის ეგერების ჯარისა. 7 მაისს გრაფმა ზუბოვმა თვითონ დაათვალიერა ჯარი და გამოუცხადა, რომ „კოშკი უსათუოდ უნდა ავიღოთო, იერიშით მისვლას მთელი დარუბანდი დაინახავს და ჩვენი გაუმარჯვებლობა გაამხნევებს სპარსელებს, რომელნიც ჩვენგან ძველადვე არიან დაშინებულნიო“. შემდეგ იგი დადგა ერთს ამალგებულს ადგილზედ, საიდანაც შეიძლებოდა ომისათვის თვალ-ყური ედევნებია და ჯარს კოშკზედ მისვლა უბრძანა.

საყვარელი მთავარ-სარდლის ომში დასწრებით ჯარი გამხნევდა, ვორონეჟის რაზმი თოფის გაუსროლელად საჩქაროდ მიუახლოვდა კოშკს და არ გასულა რამდენიმე წამი, რომ პორუჩიკი ჩეკრიშვიევი კოშკის კედლებზედ იდგა და გაცხარებული იბრძოდა. კოშკის ზემო სართულის გუშაგნი სულ დახოცეს; მაშინ რუსის ჯარმა ზემო სართულს ჭერი ახადა და ფიცრებთან

ერთად ქვევით სართულში მყოფ მტრის ჯარს თავზედ დაეცა და ხიშტებით დახოცა.

ვიდრე გრენადერები ციხეში იბრძოდნენ, ეგერების ერთმა ბატალიონმა იერიში მიიტანა კოშკის ეზოზედ და სპარსელები გამორეკა, ასე რომ შუადღისას წინა სიმაგრენი რუსის ჯარის ხელში იყო. ამის შემდეგ რუსები კლდე-კლდე ჩავიდნენ ძირს და ქალაქის სიახლოვეს სანგლები გააკეთეს. ორის დღის განმავლობაში რუსებმა კიდევ დაუწყეს ქალაქს ზარბაზნების სროლა და ამან შეარყია დამცველთა ვაჟაკობა; 10 მაისს ციხის კედელზედ თეთრი ბაირალი გაშალეს და ცოტახნის შემდეგ თვით შეიხ-ალი-ხანიც მოვიდა რუსის ბანაკში, ყელზედ ხმალ-ჩამოკიდებულთ, რაიცა დამორჩილებას ნიშნავდა. ქალაქის მცხოვრებთ პატიობა ითხოვეს, იარაღი დაჰყარეს და რუსის ჯარს წინ მიეგებნენ. მთავარ-სარდლის დანახვაზედ მთელმა ხალხმა მის წინ დაიხოქა. 120 წლის მოხუცმა ზუბოვს გამარჯვება მიულოცა და ვერცხლის ლანგრით ქალაქის გასაღები მიართვა. ეს ის მოხუცი იყო, რომელმაც ამ 74 წლის წინად იგივე გასაღები ამავე ადგილას იმპერატორ პეტრე დიდისათვის მიერთმია.

დარუბანდის აღების დროს რუსებს მოუკვდათ თერთმეტი აფიცერი და ას შეიდი სალდათი, თვითონ ჩაუვარდათ ხელში ოც და რვა ზარბაზანი, ხუთი ბაირალი და თერთმეტი ათასი თოფი. იმავე დღეს დარუბანდის ციხის უფროსად საველიევი დაინიშნა, ოთხი ბატალიონი რუსის ჯარი შევიდა ციხეში მუშუკითა და გაშლილის ბაირალებით. ზუბოვის დიდის ამბით შესვლა კი რამდენიმე დღით გადაიდო, რომ ქალაქი წესიერად მოეწყოთ. 13 მაისს მთავარ-სარდალი მთელის თავის ამალით ბანაკიდან ქალაქისკენ გაემართა და პატივსაცემლად ციხიდან ზარბაზნებს სროლა დაუწყეს. ბეგები და ქალაქის უფროსი კაცები პურ-მარილით წინ მოეგებნენ. აქვე იღვა სომხების სასულიერო წოდება და მოღვბი, რომ ხალხი რუსეთის ერთგულებაზედ დაეფიცებინათ. ზუბოვმა თავის ამალით მოიარა ქალაქი, რომელიც მორთული იყო ძვირფასის ხალიჩებით და ბაირაღე-

ბით და პირდაპირ საველიევის ბინისკენ წავიდა, აქ სამხედრო ტაძარი დადგეს და ზუბოვმა სამადლობელი პარაკლისი გადაიხადა, დარუბანდი რუსეთის იმპერატორს ნაწილად იქმნა აღიარებული.

სამთავროს მოკლებული შეიხ-ალი-ხანი რუსის ბანაკში ტყვედ დარჩა. მაგრამ მას დიდი თავისუფლება ჰქონდა მინიჭებული და მის მისვლა-მოსვლას ადგილობრივ მცხოვრებლებთან ყურადღებას არავინ აქცევდა. ამით სარგებლობდა შეიხ-ალი-ხანი და გასაქცევად ემზადებოდა. ერთხელ ჯორითობით ყველას თვალი მიიპყრო და სწორედ ამ დროს გაიქცა მთისკენ, სადაც ვიღაც ცხენოსანი კაცები მოჩანდნენ, და უკან აღარ დაბრუნდა. შორიგმა აფიცერმა ამოდ დაადგენა უკან ყაზახები, მის კვალს ვერ მიაგნეს და ხანი დაიძალა თითქმის მთელი ჯარის თვალ-წინ, ხანის გაქცევას ჯერ დიდს მნიშვნელობას არ აძლევდნენ, მაგრამ იგი მალე დაღესტანში მივიდა და ბევრ ადამიანს არამცთუ ზუბოვს, არამედ მის მოადგილეებსაც.

დარუბანდის აღებისათვის იმპერატორიცამ უბოძა ზუბოვს წმ. გიორგის ორდენი მეორე ხარისხისა, ბრილიანტის კალამიქუდზედ გასაკეთებლად და ალმასის ორდენები წმ. ანდრია პირველ წოდებულისა; დანარჩენმა ლენერლებმაც ანსს ლენტები მიიღეს, პორუჩიკს ჩეკრიშევს კი, კოშკზედ პირველად ასვლისათვის, ებოძა წმ. გიორგის ორდენი მეოთხე ხარისხისა.

დარუბანდის აღების ხმა მთელს დაღესტანში გავარდა და მთის მთავრები ერთიერთმანეთზედ მოდიოდნენ რუსის ბანაკში და დამორჩილების სურვილს აცხადებდნენ.

თითქმის დარუბანდის აღებისათნავე აღებულ იქმნა ბაქო და ყუბის სახანოებიც, პირველი გენერალ-მაიორმა რახმანოვმა აიღო, მეორე კი ბულღაკოვმა. რუსის უმთარესი ჯარი დარუბანდთან ორი კვირა იდგა, შემდეგ კი წინ გაილაშქრა და დაიმორჩილა შამახია, რომლის მთავარმაც მუსტაფა-ხანმა შირვანისამ სპარსელებს შეაფარა თავი. ეს ხანი შემდეგ ისევ უკან დაბრუნდა და რუსებს ბევრი კარგი სამსახური გაუწია.

ზუბოვმა ქალაქში მშვიდობიანობა ჩამოაგდო და სახანოს მართვა მიანდო. ხანის ღვიძლ ბიძას კასიმს, რომელმაც მორჩილება გამოუცხადა რუსეთს, მაგრამ როგორც კი დრო იპოვა, მაშინვე ისევ გადუღდა.

უნდა ვთქვათ, რომ თვით რუსების ბანაკში დიდი ხანია ლაღატობას დაებუდნა. შაჰის ძმას, ნურ-ალი-ხანს, ერთი მდიდარი მაზრის მფლობელს, ალა-მაჰმად-ხანის შურის-ძიებისა ემინოდა იმის გამო, რომ ოთხი ათას ბაჯალლოდ ნაყიდი კვიცი არ დაუთმო და პეტერბურგში გაიქცა შემწეობის სათხოვნელად, როდესაც გრაფ ზუბოვი, როგორც მთავარსარდალი, ყიზლიარში მოვიდა, ნურ-ალი-ხანიც თან მოჰყვა და სპარსეთის ტახტის დაჭერის იმედი ჰქონდა, თუ, ვინიცობაა, რუსები გაიმარჯვებდნენ. რუსების ბანაკში მას დიდს პატივსაცემდნენ: ამაღლად ასამდინ სპარსელი ჰყავდა და რუსეთის მთავრობისაგან დიდს ჯამაგირს იღებდა; ამასთანავე, რაც კი დარუბანდის ხანს სიმდიდრე დარჩა ბანაკში, ზუბოვმა სულ ერთიან იმას აჩუქა. პატივის-ცემამ და სიმდიდრემ ნური მაინც ვერ გააკეთილშობილა. როგორც ნამდვილს სპარსელს, მას ზნეობრივის კეთილშობილებისა არა გაეგებოდა-რა და ყოველთვის მზად იყო რუსებისათვის ელაღატნა.

შექინისა და ყარაბაღის ხანებს ემინოდათ ჩვენც შირვანის სახანოს დღე არ დაგვადგესო, ამისათვის იღუმალად შეკრეს პირობა, რომ რუსეთის წინააღმდეგ ემოქმედნათ, კასიმ-ხანიც მალე მიემხრო იმათ. ყარაბაღის ხანის ქალის სილამაზით შესყიდულმა, ნურმა მონაწილეობა მიიღო შეთქმულებაში და ზუბოვის მოკვლა თვითონ იკისრა. დანიშნეს დღე, როდესაც ნური მთავარსარდალის კარავში უნდა შეპარულიყო და ზუბოვი თავის ხელით მოეკლა; ამ განზრახვის ასრულება მით უფრო ადვილი იყო, რომ ზუბოვს თავის კარავთან არას დროს ყარაულეები არ ეყენა ხოლმე. ახალ-გაზდა მთავარ-სარდალის სიკვდილის შემდეგ ხანები რუსის ბანაკს უნდა დასცემოდნენ და აეკლოთ, ნურ-ალი-ხანს კი მთელი ყარაბაღის უმშვენიერესი ქალი უნდა რეგებოდა ჯილდოდ.

ეს საშინელი შეთქმულება ერთმა უბრალო შემთხვევამ გამოაქვეყნა. იმ დღეს დილით, როდესაც ზუბოვი შეთქმულების მსხვერპლი უნდა გამხდარიყო, ნური ჯირითობდა თავის საყვარელი ცხენით, ქუდი გადმოუვარდა და იქიდან ბარათი გამოვარდა. ის ბარათი ერთმა ყაზახმა იპოვა და მთავარ-სარდალს წარუდგინა. ერთის შეთქმულის წერილი იყო. ნური მაშინვე დაატუსაღეს და ასტრახანში გაგზავნეს, შეკინისა და ყარაბაღის სახანოები რუსებმა დაიჭირეს. ზუბოვს ხანების გასამტყუნებლად ნამდვილი საბუთები არა ჰქონდა ხელში, ამისათვის თავ-თავიანთი სახანოები ისევ მათ ჩააბარა, მხოლოდ ამანათები გამოართვა და რუსეთის ერთგულებაზედ ფიცი მიადებინა.

რუსის ჯარი ასცდა ამ განსაცდელს, მაგრამ ახლა სხვა განსაცდელი მოელოდა დაღისტნიდან. იქ გაქცეულმა შეიხ-ალი-ხანმა ააღეღვა ლეკები და ყაზიყუბუხის სურახი-ხანთან შეჰკრა პირობა, რომ ქალაქ ყუბას დასცემოდა და გენერალი ბულღაკოვის ჯარი ამოეწყვიტა.

29 სექტემბერს ღამე საკმაოდ დიდი გუნდი ლეკებისა სამურიდან სოფელ ალპანში შემოვიდა ჩუმად და ვიწრო ხეობის შესავალი კარი დაიჭირა, მხოლოდ აქედან შეიძლებოდა ყუბანის სახანო მინდორზედ მთებიდან ჩამოსვლა. ბულღაკოვმა დროზედ შეიტყო ეს ამბავი. მტრის დასაზვერად გაგზავნილი ეიერთა რაზმი ალპანის ხეობაში შეხვდა: მტერს და შესდგა, ვიდრე ჯარი მიეშველებოდა. ბაკულინმა ძალე მიაშველა სამი რაზმი ჯარი, ასი ყაზახი და ორი ზარბაზანი. ის ხეობა, რომლის წინაც ეხლა რუსის ჯარი იდგა, მთლად ჩინარის ტყით იყო დბურული. მიუხედავად ამისა ბაკულინმა გადასწყვიტა წინ წასვლა, რომ განთიადისას მტერს თავზე დასხმოდა: აფიცრებმა მოიწონეს ეს განზრახვა და ბნელს ღამეში მთელი ჯარი შევიდა ტყეში, რომელიც რამდენიმე საათის შემდეგ მათ საფლავად უნდა გამხდარიყო. საშინელი ოღრო-ჩოღრო და დახრამული გზები იყო, ცხენები ძლივსა ზიდავდნენ ზარბაზნებს და ზოგჯერ თვითონ ჯარს გადაჰქონდა ზურგით.

ბოლოს, გათენდა და სოფელი ალბანი გამოჩნდა, რომელიც მდებარეობდა მთის კალთაზე და წინ ღრმა ხევი ელო. გზა ეხლა უფრო კარგი იყო. მაგრამ როგორც კი რუსის ჯარი გავიდა, თხუთმეტი ათასი ლეკი დაესხა თავს. ეს თავ-დასხმა ისეთი მოულოდნელი და სწრაფი იყო, რომ რუსებმა ზარბაზნების გასროლა ვერ მოასწრეს, მტერი შემოერტყა გარშემო და დაუწყო ქლევტა. ბაკულინი და მომეტებული ნაწილი აფიცრებისა დაიხოცა; ვინც გადარჩნენ, ისინი ხეებს ამოეფარნენ და მტერს იგერებდნენ იქამდინ, ვიდრე მთლად უღლიცის პოლკი ოთხის ზარბაზნით არ მიეშველა. ამ ჯარის უფროსად სტოიანოვი იყო. ბრძოლით ვახურებულმა ლეკებმა მხოლოდ მაშინ შენიშნეს რუსის ახალი ჯარი, როდესაც ამ უკანასკნელთ ტყვია წვიმასავით დაუშინეს და საშინლად დამარცხეს. ბულდაკოვი ამას არ დასჯერდა და ჯარს უბრძანა ყაზიკუმუხის ხანის სამფლობელო აეკლო; როგორც კი ჯარი ყოველი მხრიდან მთას შეუღდა, სურახი-ხანი მივიდა რუსების ბანაკში, ყოველგვარ პირობაზე დათანხმდა და ამით თავის სახანო აკლემას გადაარჩინა. მან შეიხ-ალი-ხანი გასდევნა თავის სამფლობელოდან, ამანათები მისცა და რუსეთის ერთგულობაზე დაიფიცა.

ბაკულინის ჯარის ამოწყვეტა გამარჯვებად ჩასთვალეს და თეირანმა, ალა-მაჰმად-ხანის ბრძანებით, დიდის ამბით იდღესასწაულა.

ამ ამბავმა მთელი რუსის ჯარი თითქმის ექვსი კვირა შამახიაში დაბანდა. მხოლოდ, როცა დაღისტანი დამშვიდდა, ზუბოვმა შესაძლოდ სცნო სამი ათასი ჯარი, ლენერალი კორსაკოვის სარდლობით, საქართველოს მეფე ირაკლისათვის მიეშველებინა და ამ ჯარს დაავალა გზაზედ განჯის სახანოც აეღო.

კორსაკოვი განჯაში 13 დეკემბერს მივიდა, ხანი წინ მიეგება და უომრად დამორჩილდა. ეს იყო ჯავათ-ხანი, რომელსაც ტფილისის აკლემაშიაც მიეღო მონაწილეობა და ბოლოს ხომ თავად ციციანოვს დიდი წინააღმდეგობა გაუწია.

როდესაც კორსაკოვი განჯისკენ მიდიოდა, რუსის უმთავრესი ჯარისკაცთაში გადავიდა, რომელიც მდებარეობდა მტკვრისა და არაქსის შესართავთან. აქ ზუბოვს უნდოდა გამაგრებული ქალაქი აეშენებინა და ეკატერინესერდი დაერქმია. ამის მოლოდინში რუსის ჯარმა დაიბანაკა მტკვრის ნაპირს მდებარე დიდს ველზედ, რომლის იქითაც მუქანლოს მინდორი იწყებოდა. მთლად ცხენოსანი ჯარი მდინარის გაღმა გავიდა და მტრის დასაზღვევრად გილანამდინ მიდიოდა, მაგრამ მტერი არსადა სჩანდა. შაჰის სალაშქროდ იყო წასული და რუსის ჯარს შეეძლო, როგორც უნდოდა, ისე ეუფლა სპარსეთის ახლო მდებარე სახანოებში. ასე მცირე ხნის განმავლობაში რუსეთს დამორჩილდა: ყაზიყუმუხისა, დარუბანდისა, ბაქოსი, ყუზნისა, შირვანისა, ყარაბაღისა, შექინისა და ჯანჯის სახანოები; მთელი კასპის ზღვის ნაპირები თერგის შესართავიდან მტკვრის შესართავამდინ და აგრედვე მულანლოს მინდორიც სულ რუსის ჯარს ეჭირა; მთლად გაუმაგრებელი ადერბეიჯანიც მათ წინ ედოთ; თეირანისკენ მიმავალი გზა თავისუფალი იყო და რუსის მოწინავე ჯარი გილანამდინ მიდიოდა.

ბრძოლა მოგებული იყო. მხოლოდ საჭირო იყო იმის შედეგით ესარგებლათ, მიეთვისებინათ სახანოები, რომელნიც თითქმის სისხლის დაუღვრელად დამორჩილდნენ. რუსეთის დედოფალს აღბად ესა ჰქონდა სახეში, რომ ზუბოვს დენერალანშეფობა უბოძა და გუდოვიჩის მაგიერად კავკასიის მთავარმართებლად დანიშნა; მაგრამ ნოემბრის ექვსს დედოფალი უეცრად გადაიკვალა და საქმეებმა სრულიად სხვა მიმართულება მიიღეს.

როგორც ვიცით, იმპერატორი პავლე პეტრეს ძე არ თანაუგრძნობდა თავის დიდებულ დედის პოლიტიკურს აზრებს და მის სიკვდილთან ერთად რუსეთის პოლიტიკური პროგრამაც სრულიად შეიცვალა. სპარსეთთან დაწყებულს ომს არ თანაუგრძნობდა ახალი იმპერატორი, ამისათვის დეკემბრის დამდეგს 1796 წელს ყველა პოლკის უფროსებს მოუვიდათ ბრძანება რუსეთში დაბრუნებისა თავიანთის ჯარებით. დეკე-

მზრის ექვს კავკასიის მთავარმართველმა გრაფმა ზუბოვმა მიიწვია თავისთან ყველა ჯარის უფროსები, ხელმწიფის სურვილი გამოუცხადა და მთავარმართველის თანამდებობა აიყარა. რუსეთის მხრივ კავსიის სამზღვრები ჩააბარა ისევ გუდოვიჩს, რომელიც ახალი ხელმწიფის საყვარელი კაცი იყო; თვითონ კი სამსახურს თავი დაანება. ერმოლოვი, რომელიც ამ ექსპედიციის ბატარეის უფროსი იყო, ძლიერ უნუგეშო სურათს აგვიწერს ჯარის უკან დაბრუნებისას. პოლკები თურმე ცალ-ცალკე მიდიოდნენ და თერგზედ გადადიოდნენ, სადაც ელოდა მათ თავისებური ხასიათის გუდოვიჩი, რომელიც იმაზედ იყო გაბრაზებული, რომ ამ ექსპედიციის უფროსად თვითონ არ იყო დანიშნული. არც ერმოლოვსა და არც სხვებს გუდოვიჩთან შეხვედრა არ უნდოდათ, ამისათვის გზა აუქციეს და პირდაპირ ასტრახანზედ წავიდნენ. საქართველოში მხოლოდ რიმსკი-კორსაკოვის რაზმი დარჩა, რომელიც განჯაში იყო დაბანაკებული, მაგრამ ისიც მალე დაბრუნდა რუსეთში 1797 წელს. სპარსეთზედ ასეთის ძლიერ-მოსილებით დაწყობილი გალაშქრება იმით დასრულდა, რომ შაჰს წართმეული ადგილები ისევ უკან დაუბრუნდა.

სპარსეთის მეისტორიე ასე აგვიწერს ამ ლაშქრობას: „ჩვენს წინააღმდეგ გამოგზავნილი ჯარის მთავარსარდლად — ამბობს იგი — რუსეთის დედოფალმა დანიშნა კაცი, რომლისთვისაც ერთი ფეხი ზარბაზნის ტყვიას მოეგლიჯა და მის მაგივრად ოქროს ფეხი ჰქონდა გაკეთებული, ამისათვის იმას ოქროსფეხიანს ეძახოდნენ. მის ხელქვეით იყო 40,000 ქვეითი ჯარი და 20,000 ცხენოსანი, ზარბაზნებიც უთვალავი ჰქონდა. იგი მოვიდა დარუბანდის დასაჭერად და ზარბაზნები დაუშინა, მაგრამ რადგანაც ციხის კედლები განიერი და მაგარი იყო, ზარბაზნების ტყვიამ ვერაფერი დააკლო. ამასთანავე დარუბანდის შახ-ალი-ხანმა ბევრი ჯარი დაუხმო, მაგრამ ვილაც ხაზარ-ბეგმა უღალატა და რუსებმა ქალაქი აიღეს. ოქროსფეხიანი ლენერალი მულანლოს მინდორში მოვიდა. შაჰმა გაიგო თუ არა ესა, იმოდენი ჯარი მიაშველა ადერბილს, რომ მთა და ბარი სულ ერთიან აივსო და ოქროს-

ფეხიან ღერენალს თავის დახწევის იმედი დაეკარგა. რაკი თავის თავი ისეთს მდგომარეობაში დაინახა, რა მდგომარეობაშიაც არის ხოლმე ჩიტი ქორის კლანჭებში და ბატკანი მგლის პირში, იგი სულ ერთიან აირია და აღარ იცოდა რა ექნა. ამ დროს, უეცრად მოვიდა ამბავი დედოფალი გადაიცვალაო, ოქროს-ფეხიანმა ისარგებლა ამ შემთხვევით და რუსეთისკენ გაეშურა; მთელი თავის ბარგი-ბარხანა კი შაჰის ჯარს დაუტოვა, — ასეთი იყო მოწყალება დიდის და ძლიერის ალაჰისა!“

უბედური საქართველო ისევ თავის თავის ანაბარად დარჩა და მხოლოდ იმით გადარჩა ხელმეორედ აოხრებას, რომ ალა-მაჰმად-ხანი მოკვდა.

სპარსეთზედ გამარჯვების მიზეზი გრაფი ზუბოვი კი, რომელიც სამსახურიდან იქმნა დათხოვნილი, რამდენსამე ხანს კურლიანდაში ცხოვრობდა თავის მამულში პოლიციის მხედველობის ქვეშ. ბოლოს 1800 წელს იგი კვლად მიიღეს სამსახურში და დანიშნეს ჯერ მეორე კადეტის კორპუსის დირექტორად, მერე სახელმწიფო რჩევის წევრად. გრაფი გარდაიცვალა 24 ივნისს 1804 წელს ოც და თოთხმეტის წლისა. გრაფი დაიმარხა სერგეის უდაბნოში, პეტერგოფის ახლო. შემდეგში იმის საფლავზედ ეკლესია ააშენეს წმ. მოწამის ვალერიანის სახელობაზედ და მასთან დაარსეს თავშესაფარი ადგილი ოც და ათი დაქრილი სალდათისათვის.

საქართველოს შეერთება

(კნორინგი და ლაზარევი).

ირაკლი II სიკვდილის შემდეგ, ალა-მაჰმად-ხანისაგან აოხრებული საქართველო უბედურს მდგომარეობაში იმყოფებოდა, ოსმალები, სპარსელები და ლეკები ხელ-ახლად შემოსევას ემუქრებოდნენ, შინაურობაში კი მფლთი და არეულობა არა სცხრებოდა სამეფო ტახტის გამო. ირაკლის კანონიერი

მემკვიდრე მისი უფროსი შვილი გიორგი XIII იყო, რომელიც მეორე კოლისაგან ჰყავდა და იმ თავითვე ქართლის მეფედ ითვლებოდა. როდესაც მისი პაპა თეიმურაზი პეტერბურგში მიდიოდა, ბატონიშვილს გიორგის გადასცა ქართლის სამეფოს სკიპტრა, სამეფო ხმალი შემოაკრა და გულზედ ჩანოჰკიდა ჯვარი ცხოველ-მყოფელი ხის ნაწილებით და ძვირფასის თვალმარგალიტით შემკული. ეს სამეფოს გადაცემა მოხდა საქვეყნოდ, მცხეთის ტაძარში, ქართლის სასულიერო წოდების და თავად-აზნაურთა თანადასწრებით. მაგრამ, როგორც ვიცით, ირაკლიმ მაშინ ქართლიცა და კახეთიც ერთ სამეფოდ შეაერთა.

გიორგის გამოჰყვა მამის საუკეთესო თვისებანი და დიდს კეთილდღეობასაც მიანიჭებდა ქვეყანას, რომელიც საქართველოსაგან დიდს გაჭირვებაში არ იქნებოდა ჩავარდნილი. გიორგი ჯერ ისევ ბატონიშვილი იყო, რომ ხალხი დიდს პატივსაცემდა; ეს პატივისცემა მისმა მეუღლემ უფრო განამტკიცა. ოც და ერთი წლის გიორგიმ შეირთო ცამეტი წლის ქეთევანი, ასული ყაზანის მოურავის ანდრონიკაშვილისა.

ამბობენ, რომ როდესაც გიორგი კახეთში მისულა და სტუმრად მოურავის სახლში ჩამომხდარა, ამბავი მოუტანიათ. — ლეკები ალაზნის ველზედ გამოჩნდნენო; თუმცა ახალგაზდა ანდრონიკაშვილი ლეკებთან ბრძოლის დროს დაიჭრა მუხლში, მაგრამ ეს მხოლოდ მაშინ სთქვა, როდესაც შინ დაბრუნდა. გიორგი აღტაცებაში მოიყვანა თავადის ლეგენდარულმა ვაჟ-კაცობამ და კეთილ-შობილურმა ხასიათმა და იქვე გამოუცხადა რომ შენი და ქეთევანი ცოლად მინდა შევირთოვო, ქალის მამა კი ამ დროს ცოცხალი აღარ იყო. ეს გიორგის დანიშნული იყო ის უშიშარი გმირი ქალი, რომელსაც საქართველოს მატთანნი იხსენიებენ; ერთხელ ეს ქალი ქართლში მიდიოდა სამასი კახელის ცხენოსანით და ღართის კარში კარგა ბლომა ლეკები დაუხვდნენ, უშიშარმა ქალმა თვით იკისრა ჯარის წინამძღოლობა და საშინლად დაამარცხა გამაგრებულს ადგილებში ჩასაფრებული ლეკები. როდესაც ამის შემდეგ ტფილისში დაბრუნდა, ირაკლიმ თავისი რძალი დიდის ამბითა და

ზარბაზნის სროლით მიიღო. ეს მოხდა 1778 წელს. გიორგის ქორწინებამ მთელი საქართველო გაახარა, მაგრამ, სამწუხაროდ, თვით გიორგი დიდ ხანს არ დასტკბა ამ ოჯახურის ბედნიერებათ. ქეთევანი ოთხი წლის შემდეგ გარდაიცვალა. დიდის აზრით დასაფლავეს უდროვოდ გარდაცვალებული დედოფალი, რომელიც სამეფო სახლის შვენება და საქართველოს ხალხის ამპარტავნება იყო. გიორგიმ მისი დამარხვა გარეჯის მონასტერში მოისურვა. იენისის თვე იყო, სამწუხარო ამბავი მათელს ქვეყანას მოედო და ხალხმა აქეთ-იქიდან დაიწყო დენა საყვარელი დედოფლის დამარხვაზედ დასასწრობად. სამი შემოსილი მიტრაპოლიტი დროშებით მიეგება მიცვალებულს გარეჯის სამზღვარზედ, ტირილი და ქვითინი და სამგლოვიარო გალობის ხმა გაისმოდა მიყრუებულს ყარაიაზის მინდორში, სადაც მხოლოდ ჯეირნები ბუდობენ. ბერები, რომელთაც ყმაწვილობიდანვე დაეტოვებინათ ქვეყანა და მისი ამოება, გაკვირვებული უყურებდნენ ამ ამბავს. მაგრამ დიდ ხანს არ გაგრძელდა ამ ამბის ცქერა, — ნელ-ნელა მიახლოვებული გვამი მიცვალებულისა ხმამალა დაღადებდა ამ სოფლის ამოებას, კაცის ძლიერებისა და დიდების დასასრულს.

როგორც ამბობენ, ირაკლიმ მეტის-მეტის მწუხარებისაგან მიცვალებულის წინ წარმოსთქვა თურმე: „აი, როდის დაიღუპა ჩემი ოჯახი!“

გიორგი დიდ ხანს არ იყო ქვრივად და იმავე წელიწადს შეირთო მეორე ცოლად თავადი ციციშვილის ასული მარიაში, რომელიც დიდად მშვენიერი იყო, მაგრამ ისეთი კეთილი გავლენა არა ჰქონდა ხალხზედ, როგორც ჰქონდა ასე უდროვოდ გადაცვალებულს საქართველოს საყვარელს ქეთევანს.

ტახტზედ რომ ავიდა, გიორგის იმდენი ღონე და ხასიათი არა ჰქონდა, რომ შინაურულ არეულობისათვის ბოლო მოელო. მისი დედინაცვალი დარია, რომლის რჩევითაც ირაკლიმ სამეფო შეიღებს გაუყო, ეხლა ინტრიგების ბუნჯად შეიქმნა და სულ იმის მეცადინეობაში იყო, რომ გიორგის შთამომავლობისათვის სრულიად ჩამოეერთმია სამეფო ტახტი. იგი თავს

შვილებით არა ემორჩილებოდა მეფის უმაღლეს უფლებას და სპარსეთს საზოგადო მფარველობას.

გიორგის უნდოდა თავის სამშობლო ამ გაჭირვებული მდგომარეობიდან გამოეყვანა; რადგან აუარებელ მტრებთან ბრძოლით მოღლილ-მოქანცული იყო და მშვიდობას წყუროდა, ამასთანავე იგი იმასაც ხედავდა, რომ იმის ჩამომავლობას სამეფო ტახტი ვერ შერჩებოდა, ამისათვის რუსეთის ხელმწიფეს პავლე პირველს სპობოვა, რომ საქართველო თავის საუკუნო ქვეშევრდომად მიეღო და ჯარი გამოეგზავნა მის დასაცველად გარეული და შინაური მტრებისაგან.

იმპერატორმა კავკასიის სამზღვარზედ მდგომ ჯარის უფროსს ლენერალ ლეიტენანტს კნორინგს უბრძანა, რომ ტფილისში ეგერის (ეხლანდელი ლეიბ-ერევის) მეჭვიდმეტე პოლკე გაეგზავნა და სარდლად ლენერალ-მაიორი ლაზარევი გაეტანებინა. 1799 წელს, შემოდგომაზედ, ამ ჯარს თან გამოჰყვა სტატსკო სოვეტნიკი კოვალენსკი, რომელიც საქართველოში უნდა დარჩენილიყო რუსეთის წარმომადგენელ მინისტრად; ამან თან წამოიღო მეფე გიორგისათვის გვირგვინი და სხვა სამეფო ნიშნები, რადგანაც მთლად ძვირფასი სამეფო ნიშნები საქართველოსი ალა-შაჰმად-ხანის შემოსევის დროს წაეღო.

თუმცა შემოდგომა იყო და დარიალის გზაზედ ქარიშხალი და თოვლი ირეოდა, ჯარმა მაინც მშვიდობით გადმოიარა ეს მთა და 26 ნოემბერს მოუახლოვდა ტფილისს, სწორედ იმ დღეს, როდესაც მეფე გიორგის დღეობა იყო. ჯარი დიდის ამბით მიიღეს. თვით მეფე თავის მემკვიდრით, ბატონიშვილებით და დიდძალის ამალით პურ-მარილით მიეგება მას ქალაქ გარედ. ჯარმა პატივი მისცა მეფეს და მერე ტფილისში შემოვიდა, ამ დღეს ზარბაზნების სროლა და ზარების რეკა არ შეწყვეტილა. გზა-გზა და ქუჩებში ჯარს აუარებელი ხალხი ეგებებოდა და გულწრფელად მხიარულობდა.

სიმაართლე მოითხოვს ისიცა ვთქვათ, რომ თუმცა რუსის ჯარი ასეთის აღტაცებით მიიღეს, მაგრამ მისი მდგომარეობა ტფილისში სწორედ რომ სამწუხარო იყო, განსაკუთრებით პირ-

ველ ხანებში მაინც. საქართველოს ადმინისტრაციაში ისეთი უწესოება და ბოროტ-მოქმედება სუფევდა, რომ სალდათებს ისიც კი აკლდათ, რაც კაცისათვის უპირველეს საჭიროებას შეადგენს; არამც თუ სადგომი სახლები არა ჰქონდათ, ბევრჯერ რამდენიმე დღით უშემოდ და უსაქმლოდ იყვნენ ზოლომ-ლაზარევი ყოველსავე ამას ეუბნებოდა მეფეს, მაგრამ ამ უკანასკნელის ბრძანებას არავინ ასრულებდა. „აქ ისევია, როგორც ჩვენს სამმართველოებში—სწერდა ამის შესახებ ლაზარევი კნორინგს:—მანდ სულ ხვალას იძახიან და აქ კი იქნებასაო“.

რუსის ჯარის მოსვლის უშალვე ტფილისმა საქართველოს უკანასკნელი მეფის გიორგი XIII გვირგვინის კურთხევისათვის დაიწყო მომზადება.

რამდენიმე დღის წინად მთლად სამეფო ნიშნები კავალენსკის სახლიდან მეფის სასახლეში გადაიტანეს, ამ ამბავს დიდძალი ხალხი დაესწრო და დიდის გაკვირვებით უყურებდა ამ დიადს მზადებას, რომელიც მას არას დროს არ ენახა. რუსის მოხელეებს და ოფიცრებს, ცხენოსან საპატიო ყარაულეებით გარშემორტყმულთ, მიჰქონდათ: მაყვლის-ფერი ხავერდის სამეფო ტახტი, მორთული მძიმე ოქროს თუნჯებით, მეფის სავარძელი, თეთრი სახელმწიფო მხედართაქრლამი, რომელზედაც რუსეთის ორ-თავიანი არწივი იყო გამოხატული, თეთრი ჭარყუმის ძვირფასი წამოსასხამი და ბრილიანტის კონა მარიამ დედოფლისათვის, სახელმწიფო ხმალი, სამეფო ჰორფირი, საქართველოს და რუსეთის გერბით, ძვირფასი თვლებით მოჭედული გვირგვინი, სკიპტრა და სფერა და ბოლოს ბრილიანტის სამი ორდენი, რომელთაგან ანდრიასი ეკუთვნოდა თვითონ გიორგის, ეკატერინესი—მარიამ დედოფალს და ანასი ტახტის მემკვიდრეს ბატონიშვილს დავითს. ყოველივე ამის შემდეგ ვერცხლის ლანგრით მიჰქონდათ გრამოტა, რომლითაც სამეფო ტახტი მეფე გიორგის უმკვიდრდებოდა.

როგორც კი გათავდა მზადება, მეტეხის ციხიდან ცხრაჯერ გაისროლეს ზარბაზანი და ამით აუწყეს ხალხს ლიტანიის დასაწყისი.

ლიტანიის გამგებელნი წინ მიდიოდნენ, მათ შემდეგ საელჩოს სეკრეტარს იმპერატორი პავლე პირველის მიერ დამტკიცებული გრამოტა მიჰქონდა და თან მისდევდნენ ტფილისის მოხელენი და მემუსიკენი; მათ შემდეგ მიდიოდა კოვალენსკი, რომელიც მდიდრულად მორთულს ცხენზედ იჯდა და აქეთ-იქით ქართველი მოხელენი უდგნენ. ყველა ამათ შემდეგ მიდიოდნენ მშვენივრად მორთული მეფის ცხენოსანი ქეშიკნი. მეფის სასახლის კარებთან კოვალენსკის დაუხვდნენ საქართველოს სამეფოს დიდებულნი და მათთან ერთად შევიდა დარბაზში, სადაც ელოდა მას გიორგი მეფე თავის მინისტრებით და კარის კაცებით.

კოვალენსკი ჯერ მკირე სიტყვით მიესალმა მეფეს და შემდეგ საჯაროდ გამოაცხადა, რომ სრულიად რუსეთის იმპერატორი პავლე I იღებს საქართველოს თავის მფარველობას ქვეშ და მის კანონიერ მეფედ ამტკიცებს გიორგის და მის შვილს უგანათლებულესს დავით გიორგის ძეს ტახტის მემკვიდრედ. ამას თან მოჰყვა გადაცემა სამეფო ნიშნებისა.

— „მოკრძალებულის გრძობით აღვისილს ჩემის მზრძანებლის ხელმწიფისადმი, — სთქვა გიორგიმ, — შესაძლოდ მიმაჩნია მივიღო ეს მეფის ღირსების ნიშნები, მაგრამ ისე კი არა, რომ წინდაწინვე არ მივიღო ფიცი იმპერატორის ერთგულებაზედ და არ აღვიარო უმაღლესი მისი უფლება კახეთისა და ქართლის სამეფოებზედ“. — „მხოლოდ მე მსურს, დაუმატა გიორგიმ, რომ ეს ამბავი მოხდეს ღვთას ტაძარში შესაფერის დიდებითა და ბრწყინვალებითა“.

— ჩემი მოვალეობაა, — მიუგო კოვალენსკიმ, — დავესწრო თქვენი უმაღლესობის გვირგვინის კურთხევას, რომ, როგორც მეფეს, პატივი გცეთ რუსის ჯარმა, რომელიც მოვიდა თქვენს სატახტო ქალაქში სამუდამოდ დასაჩინად.

მისაღმების შემდეგ კოვალენსკიმ გადასცა გიორგის უმაღლესი გრამოტა და მიართვა ორდენი ანდრია პირველ-წოდებულისა, რომელიც მეფემ მაშინვე გაიკეთა. ამის შემდეგ მეფის ნების დართვით საქართველოს მემკვიდრეს ბატონიშვილს

დავითს გადასცა ორდენი ანნასი, ხოლო სხვა საჩუქრები სამეფო გვარეულობის დანარჩენ პირებს დაუჩია.

დედოფალი მარიამი არ დაესწრო გვირგვინის კურთხევას, მან კოვალენსკი თავის ოთახში მიიღო და ამით დაარღვია აზიური ჩვეულება, რომელიც უშლის ქალს უჩადროდ კაცებთან გამოსვლას. დედოფალი დაუხვდა კოვალენსკის მდიდრულად დართულ სეფე ქალებით. მისალმების შემდეგ მინისტრმა მიართვა ბრილიანტის ორდენი წმინდა ეკატერინესი და გიორგის თხოვნით თვითონვე გაუკეთა ეს ორდენი დედოფალს.

12 დეკემბერს, ზედ მეფის დაგვირგვინების დღეს, კვალად შეიკრიბნენ სასახლეში ქართველებისა და რუსების წარჩინებულნი პირნი. მეფე და დედოფალი ეკლესიისკენ გაემართნენ, მათ წინ მიუძღოდნენ სასახლის წარჩინებულნი პირნი და თან მაჰქონდათ გვირგვინი და სკიპტრა. მეფე-დედოფლის ცოტა მოშორებით კოვალენსკი და ტახტის მემკვიდრე მისდევდნენ, მათ შემდეგ მიდიოდნენ სამეფო გვარეულობის დანარჩენი პირნი, თავადნი, მინისტრები და დიდებულნი.

წირვის შემდეგ გიორგიმ უბრძანა წაკითხვა უმაღლესის გრამოტისა, რომლითაც იგი მტკიცდებოდა საქართველოს მეფედ და რუსეთის ერთგულებაზედ ფიცი მიიღო. ყოველივე ამის შემდეგ გიორგიმ გაიკეთა მეფური ნიშნები და დაბრუნდა სასახლეში, სადაც დაჯდა ტახტზედ და იღებდა მილოცვას რუსის მინისტრის და საქართველოს ერის წარმომადგენელთაგან..

ამნაირად თავის ნებით შეუერთდა საქართველოს სამეფო რუსეთის იმპერიას.

მეტა არ იქნება მოვიხსენიოთ; რომ რუსეთთან შეერთებული საქართველო შესდგებოდა ქართლ-კახეთის და სომხეთის ნაწილისაგან; ეს უკანასკნელი იყოფოდა თრიალეთის და ბორჩალოს მაზრად; საქართველოსვე ეკუთვნოდა ყაზახისა, ბამბაქისა და შამშადილის პროვინციები, დასახლებულნი თათრებითა და აგრედვე მთებიც, სადაც ცხოვრობდნენ ოსები, თურქები, ფშავლები და ხევსურები.

საქართველოს ტახტი გიორგის ჩამომავლობას დაუშტკიცდა და ეს არაფრად იამა ქვრივ-დედოფალს დარიას და მის შვილებს. იმ დროს, როდესაც გიორგი და დავითი ფიცს ღებულობდნენ იმპერატორი პავლეს ერთგულებაზე და მთელი საქართველოს ხალხი ქუჩებში მხიარულობდა, ქვრივი დედოფალი სულ იმის მეცადინეობაში იყო, რომ ხალხში უკმაყოფილება ჩამოეგდო და რამდენიც დრო გადიოდა, იმდენად უფრო თანდათან მატულობდა უკმაყოფილოთა რიცხვი.

გიორგისთან რუსეთის ორი წარმომადგენელი იყო, ლაზარევი და კოვალენსკი, რომელნიც ხასიათითა და ზნეობით, სამწუხაროდ, ძლიერ განირჩეოდნენ ერთმანეთისაგან. ჯარის უფროსად იყო გენერალ-მაიორი ლაზარევი, კაცი პირდაპირი, გულ-გახსნილი და პატიოსანი. მან ამ დიდ ადვილამდინ მიაღწია თავის შრომით და მეცადინეობით, მთარველი და ქომავი არაგინა ჰყოლია. იგი შევიდა სამსახურში 1775 წელს გვარდიის კაპრალად და ცხრა წლის შემდეგ ოფიცრობა მიიღო. ამ დღიდან იწყობა სამსახურში მისი წინ წასვლა. მან ისეთი ვაჟკაცობა გამოიჩინა ფინლანდიასთან ომში, კავკასიაში ანაპისა და დარუბანდის აღების დროს, რომ მთავრობამ მიაქცია ყურადღება, იმპერატორმა პავლემ 1797 წელს გენერლობა უბოძა და საქართველოში გამოსაგზავნ ჯარის უფროსად დანიშნა. იგი ნამდვილი მეომარი იყო და მცირედით კმაყოფილდებოდა, რუსეთის დროშა უცხო ქვეყანაში ღირსეულად მალა ეჭირა და ამის გამო ქართველები პატივისცემით უყურებდნენ რუსეთს. მისი ამხანაგი კოვალენსკი კი, რომელიც წარმომადგენელი იყო პოლიტიკისა და სამეფოს შინაურის მართვისა, წმინდა გულის კაცი არ იყო და წვრილმანი თავ-მოყვარულობაცა ჰქონდა. მან თავის ცბიერობით მოინადირა მეფის გული, ყოველს იმის განკარგულებაში ერეოდა და ყოველთვის თავის პირადი სარგებლობა ჰქონდა სახეში. მის ხასიათს ცხადად გვიხატავს შემდეგი ფაქტი: გაიგო თუ არა, რომ მეფეს ლაზარევისათვისაც იმოდენავე დღიური სახარჯო ფული დაუნიშნავს (დღეში ერთი თუმანი), რამდენიც იმისთვის, მაშინვე მოახსენა მეფეს, რომ

ეს შეუსაბამო განკარგულება არისო და თავისთვის, როგორც ხელმწიფის წარმომადგენლისათვის, ორჯელ მეტი სახარჯო მოითხოვა. ლაზარევი ძლიერ აღელვებულა კოვალენსკის ასეთმა თავხედურმა და ურცხვმა საქციელმა და თავის სახარჯოზედ უარი განაცხადა, კოვალენსკის საჩივრის მიზეზი აღარა ჰქონდა და იძულებული შეიქმნა ერთი თუმნით დაკმაყოფილებულიყო. მაშინ მან მოითხოვა, რომ მისთვის, როგორც რუსეთის წარმომადგენლისათვის, ჯარს სალამი მიეცა ხოლმე. ლაზარევი მიუგო, რომ „კანონის ძალით ჯარმა სამოქალაქო მოხელეს სალამი არ უნდა აძლიოსო და იმას ხომ თქმა აღარ უნდა, რომ მე, როგორც ჯარის უფროსი საქართველოში, არას გზით არ უნდა ვემორჩილებოდე სამოქალაქო მოხელესაო“. მათ შორის უთანხმოება და კამათობა დაიწყო. ბატონიშვილები სარგებლობდნენ ამით და ხალხს აღელვებდნენ.

გიორგის ერთს ძმას, ალექსანდრე ირაკლის ძეს, საუფლისწულო მამული არა ჰქონდა, ამისათვის მან თავისთვის ყაზახის მაზრა მოითხოვა, რომელიც, საქართველოს ჩვეულებისამებრ, მხოლოდ თვითონ მეფეს ეკუთვნოდა და სხვას არავის; გიორგიმ ალექსანდრეს ამაზედ უარი უთხრა, რისგამოც იგი შულავერიდან ოსმალის სამზღვარზედ მივიდა და იქიდან ჩუმად გადავიდა სპარსეთის ბანაკში, სადაც დიდის სიხარულით მიიღეს. დაქვრივებულმა დედოფალმა და მისმა შვილებმა რომ გაიგეს ესა, თვითონაც მიმართეს სპარსეთს და მფარველობას სთხოვდნენ. სპარსელებსაც ეს უნდოდათ, რომ ხელ-ახლად გარეულიყვნენ საქართველოს სამეფოს საქმეებში. ყოველივე ეს სპარსეთისათვის ძლიერ საჭირო იყო, რადგანაცა მის მმართველს ბაბა-ხანს ქვეშევრდომნი იმქამდინ არ აღიარებდნენ შაჰად, ვიდრე დავირგვინების დროს სხვა მეხარკეთა შორის არ დინახავდნენ საქართველოს მეფესაც, რომელიც შაჰის გვერდით უნდა მდგარიყო და ხელში მისი ხმალი უნდა სჭეროდა*).

*) სპარსეთს სულ ოთხი მოხარკე ანუ მთავარმართველი ჰყავდა და შაჰის გვირგვინის კურთხევის დროს უნდა სჭეროდა: საქართველოს მმართველს—შაჰის ხმალი, არაბისტანისას—ძვირფასი ფრთა, რომელიც გვირგვინის მგიერი იყო, ლორისტანისას—პორფირი და ქურდისტანისას—ალმასებით მოჭედილი, განსაკუთრებული მორთულობა.

ტფილისში სპარსეთის ელჩიც მალე მოვიდა. გიორგიმ იგი რუსეთის მინისტრის სახლში მიიღო, თვითონ იმპერატორი პავლეს სურათის ქვეშ დადგა, რომლის წინაშეც იდგა საქართველოს ტახტი და მაზედ ეწყო გვირგვინი, სკიპტრა და სფერა; მეფეს აქეთ-იქით უდგნენ საქართველოს დიდებულნი და ხელში პორფირი და მხედართ აღამი ეჭირათ.

სპარსეთის ელჩმა გამოაცხადა — მეფესთან საიდუმლოდ მიწა და მოვილაპარაკოვო; ამაზედ გიორგიმ მიუგო, რომ მე რუსეთის მფარველობას ქვეშ ვიმყოფები და რუსეთის მინისტრის დაუსწრობლად საიდუმლოდ მოლაპარაკება არ შემიძლიანო. მაშინ ელჩმა პირდაპირა სთქვა, რომ შაჰი საქართველოს თავის წინაპართა საკუთრებად სთვლის და მის დამორჩილებას თხოულობსო, თუ არ უნდა რომ უწინდელ უბედურებაზედ უფრო დიდი უბედურება მიადგესო.

— მე თქვენი სიტყვები საშინლად მაკვირვებენ, — მიუგო კოვალენსკიმ: — თქვენ თითქოს დაგვიწყებიათ ეს მფარველობა, რა მფარველობასაც უწევს საქართველოს რუსეთის იმპერატორი.

— „ეგ მე მახსოვს, — მიუგო ელჩმა: — მაგრამ მაინც ერთგულად ვურჩევ მეფეს, ამისთვის რომ მტერი უკვე უახლოვდება მაგის სამფლობელოს სამზღვრებს“.

— რუსეთს, — უთხრა კოვალენსკიმ: — აქაურს ქვეყნებში მტერი არა ჰყავს, მაგრამ იმას კი, ვინც მის მფარველობას ქვეშ მყოფ ხალხს უსიამოვნებას მიაყენებს, ადვილად გასცემს პასუხსა. მოლაპარაკება ამით გათავდა.

ბატონიშვილის დალატმა და შაჰის მადიებლობამ გიორგის მტრის შემოსევის შიში ჩაუღო გულში, მით უმეტეს, რომ მტერი ერევნის მაზრას უკვე შემოსეოდა და ჰყრიდა ხმებს, ტფილისზედ მივდივარ მხოლოდ იმისთვის, რომ ბატონიშვილი ალექსანდრე ტახტზე ავიყვანოვო.

მცხოვრებლები¹ დასაშვიდებლად გიორგიმ მიმართა იმპერატორს პავლეს და შემწეობა სთხოვა; ხელმწიფემ შეისმინა გიორგის თხოვნა და უბრძანა გამოეგზავნათ საქართველოში ყაბრადოს პოლკი გენერალ-მაიორი გულიაკოვის სარდლობით.

პოლკი სწორედ კარგ დროს მოვიდა, ამისთვის რომ ტფილისის მართლა განსაცდელი მოელოდა აეარელი ომარ-ხანისაგან, რომელმაც ამ რამდენიმე წლის წინად მთლად საქართველო ააოხრა და ეხლა კიდევ ოცი ათასი ლეკით აპირებდა კახეთში შემოსევას.

ომარ-ხანი გულადი, მამაცი და დაუცხრომელი კაცი იყო. მართალია, თვითონ დიდი სამფლობელო არა ჰქონდა, მაგრამ მთელს დაღისტანში ისეთი დიდი სახელი ჰქონდა, რომ საკმაო იყო ერთი მისი დაძახება, რომ მთლად ლეკები ფეხზედ დამდგარიყვნენ და ბრმად გაჰყოლდნენ უკან თავის საყვარელ წინამძღოლს.

ომარ-ხანის მოახლოვებამ ერთი აღიქოათი მოახდინა საქართველოში. მაგრამ იმ დროს, როდესაც ტფილისის მცხოვრებნი გასაქცევად ემზადებოდნენ, ლაზარევი და გულააკოვი რუსის ორი პოლკით საჩქაროდ გაემართნენ მტრის დასახვედრად. სიღნაღში რუსის ჯარს ბაგრატიისა და იოანეს ქართველების სამი ათასი ჯარიც მიემატა და 5-ს ნოემბერს 1800 წელს ლაზარევი მტრის ბანაკზედ ექვსი ვერსის მოშორებით დადგა. მაგრამ ომარმა ღამე აუქცია გზა რუსის ბანაკს და პირდაპირ ტფილისისკენ წამოვიდა. ლაზარევიც მოკლე გზით საჩქაროდ დაედევნა მტერს და 7-ს ნოემბერს განთიადისას წამოეწია მდინარე იორის ნაპირზედ, სოფელ კაკაბეთის ახლო.

ომის აცდენა აღარ შეიძლებოდა და ლეკები, გავიდნენ თუ არა იორში, საშინელის სისწრაფით და ყიყინით მიესივნენ რუსის ჯარს, მაგრამ ჯარმა ისე საშინლად დაუშინა თოფები, რომ „მრავალმა მათგანმა სამარე ბრძოლის ველზედ ჰპოვა და იქ ეძებდა საქართველოზედ ტყუილს უფლებას და ამ უფლების გულმხურვალე და ძლიერი მოსარჩლე ხომ ომარ-ხანი იყოვო“, სწერდა შემდეგ ლაზარევი კნორრინგს. ომი მთელს დღეს გაგრძელდა და ამ პირველ შეხვედრაზედვე ერთმა მუქარუსის ჯარმა საშინლად დაამარცხა ომარ-ხანის თხუთმეტი ათასი ჯარი. რადგანაც ბრძოლა ღამე გათავდა, ამისათვის გამარჯვებულთ მხოლოდ დილით დაინახეს ნამდვილი სურათი საში-

ნელის მუსგრა-ჟლეტისა. ჩალიანები, ბუჩქები და ღელეები საესე იყო დახოცილებითა; სისხლით შეღებილს ბალახს მზის სხივები მისდგომოდნენ; წყალს გაღმა მტრის გაფრიალებული დროშე-ბა, კარვები და ბანაკი ისევ მოჩანდა, მაგრამ ეტყობოდა ეს ბანაკი დაცარიელებული იყო. მტერი გაქცეულყო და თან ვერაფერი ვეღარ წაეღო. ორი ათასამდინ კაცი მოუკვდათ. თვითონ ომარ-ხანი მძიმედ დაიჭრა და დარდისაგან მალე მოკვდა. ქართველებმა გამარჯვების ნიშნად რუსის ჯარის უფროსს წინ ორი ლეკის თავი დაუფორეს, რომელთაგან ერთი მეტის მეტად დიდი იყო.

იორზედ ბრძოლა მარადის ღირს-სახსოვარი იქნება კავკასიის ლაშქრობის ისტორიაში. იგი იმით კი არ არის სახსოვარი, ვითომც რუსებს ბევრი ჯარი დახოცოდეთ, არა, შედარებით ჯარი ცოტა დაეხოცათ, სახსოვარია იმით, რომ რუსის სარდლები ერთი მუჟა ჯარით შეებრძოდნენ აუარებელს ბრბოს ლეკებისას, რომელნიც განთქმულნი იყვნენ ვაჟაკობითა და გულადობით.

დიდი ბედნიერება იყო, რომ იმ დროს საქართველოში მოსულ რუსის მცირე ჯარის უფროსებად ისეთი ღენეღლები იყვნენ, როგორც ლაზარევი და გულიაკოვი, რომელთა სახელიც არასდროს არ ამოიშლება რუსეთის სამხედრო ისტორიიდან. ორივენი ღირსეულად ატარებდნენ რუსის სახელსა და თავიანთის სისხლით აღბეჭდეს ის ძმური დახმარება, რომელიც აღმოაჩინა რუსეთმა საქართველოს. ლაზარევი დაიღუპა ტფილისში 19 აპრილს 1803 წელს, გულიაკოვი კი მოკლეს ალაზნის გაღმა თავის მეგობრისა და უფროსის რამდენიმე თვის სიკვდილის შემდეგ.

„ლაზარევი და გულიაკოვი, ყაბარდოსი და ერევნის პოლკები—აი ის პირველნი ბურჯნი,—ამბობს ზისერმანი,—რომელ-ზედაც დამყარებულია საუკუნო დიდება კავკასიის ჯარისა“.

რასაკვირველია, ამისთანა გარემოებათა შორის პირველმა გამარჯვებამ დიდი გავლენა იქონია ხალხზედ; ეს გავლენა უფრო იმისთვის იყო საჭირო, რომ უამისოდ რუსის მცირე ჯარი კავკასიაში თავს ვერ დაიჭერდა.

ამ გამარჯვებისათვის იმპერატორმა პავლემ უბოძა ორივე ბატონიშვილს, ლაზარესა და გულიაკოვს ჯვრები წმ. იოანე იერუსალიმელის ორდენისა, ხოლო ომში მონაწილეობის მიმღებ სალდათებს თითო მანეთი.

მეფე გიორგი თუმცა ავად იყო, მაინც წინ მიეგება ტფილისში დაბრუნებულს ჯარს, მდიდრულად შეკაზმულ ცხენიდან გადმოხტა და სთხოვა ლაზარეს მიეღო იგი საჩუქრად და იმით შესულიყო ქალაქში.

სამწუხაროდ ეს უკანასკნელი გამოხვლა იყო გიორგისა. ჯარის დახვედრის დროს გაცივდა და ლოგინად ჩავარდა, ექიმებს მისი მორჩენის იმედი აღარა ჰქონდათ. ყველასათვის ცხადი იყო, რომ მოკვდებოდა თუ არა გიორგი, საქართველოში შინაური ომი დაიწყებოდა მეფის შვილებსა და ძმებ შორის და უკანასკნელნი იმაზედ უფრო დასთანხმდებოდნენ, რომ საქართველო რუსეთს შეერთებოდა, ვიდრე დავითის გამეფებას.

თვითონ მეფემ უფრო ყველაზედ კარგად იცოდა ესა და ლოგინში მწოლარე სწერდა იმპერატორს პავლეს, „რომ საქართველომ ასე თუ ისე უნდა დაასრულოს თავისი საკუთარი პოლიტიკური არსებობა და საქართველოს ერი ეხლავე უნდა შეიქმნეს საუკუნო რუსეთის ქვეშევრდომად და მისი მეფე თავის კანონიერ მეფედ მიაჩნდესო“.

ამ აზრას თანხმად გამოიცა მანიფესტი პეტერბურგში 18 დეკემბერს 1800 წელს, ხოლო 28 დეკემბერს გიორგი ტფილისში გადაიკვალა.

ამ ნაირად გაუქმდა საქართველოს სამეფო ტახტი და ბაგრატიდების დინასტიის ათასის წლის მეფობა საქართველოში ეხლა საქუდაოდ გაუქმდა. 16 თებერვალს მთლად ტფილისის მკხოვრებნი სიონში შეიკრიბნენ და იმპერატორი პავლეს ერთგულებაზედ ფიცი მიიღეს. ფიცი მიიღეს აგრედვე სომხებმაც, რომელთაც ეს აზავი დიდის დიდებით გადაიხადეს.

შეადს თებერვალს დილით ადრე, დაირეკა თუ არა ვანქის ზარი, მთლად დასულიერო წოდება, რვა არქიმანდრიტითა და ასამდინ მღვდლით, გამოვიდა სომხების ყველა საყდრები-

დან და ერთად გაემართნენ ქალაქ გარედ ვანქის მონასტრის -
კენ. ამ ამბის დროს ორს წარჩინებულს მოქალაქეს იმპერატო-
რი პავლეს სურათი მიჰქონდათ, უკან შემოსილი მიტროპო-
ლიტი მიდიოდა და თავზედ ედგა ვერცხლის ლანგარი, რომ-
მელზედაც მანიფესტი იდო. ხალხი ათასობით მისდევდა უკან.
პატონიშვილს დავითს და მის ძმებს, გენერლებს ლაზარევს და
გულიაკოვს. სომხეთის პატრიარქი იოსები შემოსილი მიეგება
ხალხს ვანქის გალავანში. მან საცეცხლოურით უკმია იმპერატო-
რის სურათს, შემდეგ დაემხო მის წინაშე მიწაზედ და ემთხვია,
მერე შეიღო თავზედ და ხმა-მალა წარმოსთქვა: „აღდეგრძე-
ლოს უდიდესი და უავეუსტესი ჩვენი მეფე და მთლად მისი
სახლობა“. ხალხის ხმამ სიხარულით გრიალი მოიღო. ამის
შემდეგ პროცესია ეკლესიაში შევიდა. იქ საკურთხევლის წინ,
საკუთარს ანალოიაზედ, დასდეს მანიფესტი და იმპერატორის
სურათი. მწირველი თვითონ პატრიარქი იყო, რომელმაც წირვის
შემდეგ სამადლობელი პარაკლისი გადაიხადა და მთელი ხალხი
დააფიცა.

როგორც ამ დღეს, ისე მეორე დღესაც რუსის აფიცრები
დადიოდნენ ჯარით ტფილისის ქუჩებში და ხალხს ოთხს ენა-
ზედ უკითხავდნენ მანიფესტს: რუსულად, ქართულად, სომხუ-
რად და თათრულად.

როდესაც ყველა ეს ამბები მორჩა, საქართველოს პა-
ტონიშვილები იოანე, ბაგრატი და მიხეილ გიორგის ძენი, თა-
ვად ავალიშვილით და ფალაყანდიშვილით გაემგზავრნენ პეტერ-
ბურგისკენ, „რათა რუსეთის იმპერატორის წინაშე დაემტკიცე-
ბინათ მთელი ქვეყნის საყურადღებოდ, რომ საქართველოს ერ-
მა თავის სურვილითა და ნებით მიიღო ქვეშევრდომობა რუ-
სეთისა“. რუსეთის მეფე მიელოდა ამ ელჩებს და წინაღვე მო-
ამზადებინა თავისთვის ძველებური ტანისამოსი საქართველოს
მეფეებისა საკოსითურთ. ელჩები ჯერ ისევ გზაზედ იყვნენ
და საქართველოს მდგომარეობაც ჯერ კიდევ გამოურკვეველი
იყო, რომ იმპერატორი პავლე გარდაიცვალა. მისმა მოადგი-
ლემ, იმპერატორმა ალექსანდრე I 12 სექტემბერს 1801 წელს

გამოცემულის მანიფესტით დაამტკიცა რუსეთისაგან საქართველოს ქვეშევრდომად მიღება და აღიარა, რომ ამას სჩადიოდა არა თავის ძლიერებისათვის, არა ანგარებითა და თავის ისედაც დიდი სამეფოს გასადიდებლად, არამედ კაცმოყვარეობით, რომელიც ვალად სდებს მას შეისმინოს ტანჯულთა ვედრება და დაიხსნას გაჭირვებისაგან ისეთის მთავრობის დაყენებით, რომელსაც შეეძლოს მიანიჭოს მათ ქვეყანას ბედნიერება და მართლ-მსაჯულება“.

ამავე დროს იმპერატორმა დაუბრუნა საქართველოს მისი საერო წმინდანი, — ვახის ჯვარი, რომელიც ჩააბარა ლეთის-მშობელმა წმინდა ნინოს. წინად ეს ჯვარი საქართველოს მეფეების გვარეულობაში ინახებოდა და, როგორც ერთი სომხის მეისტორიე მოგვითხრობს, საომარ ნიშნად ხმარობდნენ ხოლმე ბერძნებთან ომის დროს. მტრის შემოსევის დროს ჯვარი ხან მცხეთაში ინახებოდა, ხან ანანურში; ამ ქალაქიდან მიტროპოლიტმა ტიმოთემ წაუღო იგი ვახტანგ VI შეილს ბაქარს, რომელიც მოსკოვში იმყოფებოდა. ამ ბატონიშვილის შვილის-შვილმა გიორგიმ ეს წმინდა ჯვარი მიართვა საჩუქრად იმპერატორს ალექსანდრე პავლეს ძეს, რომელმაც ეხლა ისევ საქართველოში გამოგზავნა. 9 აპრილს 1802 წელს ჯვარი დიდის დიდებით მოასვენეს ტფილისში, და ხალხი დიდის სიხარულით მიეგება; იგი დაასვენეს სოონში, სადაც დღემდინ ინახება აღსავლის კარის მარცხნივ, საკუთარს კიოსკში, რომლის ვერცხლის ფრცვარზედაც დახატულია წმ. მოციქულთა სწორი ნინო.

მაგრამ ისევ კავკასიის ამბებს დავუბრუნდეთ.

იმპერატორმა თავის ბრძნულის და მეტის-მეტად კაცთ-მოყვარულ სურვილის ასრულება მიანდო გენერალ-ლეიტენანტს კნორრინგს, რომელიც დაინიშნა მაშინ საქართველოში სამხედრო გუბერნატორად და ჯარის უფროსად. სამწუხაროდ, კნორრინგი არ ეკუთვნოდა იმ პირთ, რომელთაც შეუძლიანთ ხალხის გულის მოგება, საქართველოს რუსეთთან შეერთებას სრულიად სხვა მნიშვნელობა მისცა და ძალ-მომრეობა დაიწყო. მოვიდა თუ არა ტფილისში, მთელი ქალაქის მცხოვრებნი შეკრიბა, გა-

რუმო ჯარი შემოარტყა და უბრძანა იმპერატორის ერთ-გულეზზედ დაეფიცნათ. ასეთმა შეუსაბამო განკარგულებამ, რომელიც არ იყო გამოწვეული ხალხის არავითარი საქციელით, ქართველები მეტად გააბრაზა, მათ ძალ-დატანებით არ მიიღეს ფიცი და თავ-თავთავიანთ სახლებში წავიდ-წამოვიდნენ. მაშინ კნორრიგის ბრძანებით დააპატიმრეს საქართველოს დიდებული თავადნი და აზნაურნი, ამან უფრო საშინლად გააბრაზა ქართველები. ამ დროს კნორრინგი რუსეთის სამზღვარზედ წავიდა და ქვეყნის მართვა ჩვენგან ცნობილს კოვალენსკის ჩააბარა. მისი წასვლით საქართველოში ამბოხება და არეულობა უფრო გაძლიერდა.

ლევები სარგებლობდნენ საქართველოს შინაურულის არეულობით და ისე ხშირ-ხშირად არასდროს არ შემოესიოდნენ ხოლმე მის სოფლებს, როგორც ეხლა. ამისთანა გარემოებაში, რასაკვირველია, რუსის ორი პოლკი ვერაფერს გახდებოდა და ვერ მიეშველებოდა იქ, სადაც საჭირო იყო, ამის გამო აქ მყოფი ჯარი გააძლიერეს.

ჯერ ისევ იმპერატორი პავლე პეტრეს ძე გრძნობდა, რომ ჯარი ნაკლებად იყო საქართველოში და უბრძანა გამოეგზავნათ აქ კავკასიის გრენადერის პოლკი (ეხლა საქართველოსი) ლენერალ-მაიორის ტუჩკოვის სარდლობით. დიდი ზამთარი იყო და ჯარი ძლივს იკვლევდა გზას თოვლით ავსებულ ხეობებში. არა ერთი და ორი დღე გაატარა ჯარმა უჭმელად და არა ერთი ჯარის კაცი დაიღუპა გზაზედ, მაგრამ მაინც გამოიარა მრისხანე დარიალის ხეობა და ქისტების სოფელ გველეთთან დაიბნაკა. აქ მოულოდნელად დაეწია ამ ჯარს ფელდღერი მანიფესტით იმპერატორი პავლეს გარდაცვალების შესახებ და აქვე ცაში აღზიდულ ყაზიბეგის მთის კალთებზედ დაიფიცეს გრენადერებმა ახალგაზდა იმპერატორის ერთგულებაზედ, მრისხანე თერგის ღრიალი ბანს აძლევდა მათს ფიცსა.

მოვიდა თუ არა ჯარი ტფილისში, ერთი ბატალიონი მაშინვე სურამში და გორში წავიდა, პოლკოვნიკი სიმანოვიჩის უფროსობით, ქართლის სამზღვრების დასაცველად, ხოლო ყაბარ-

დოს ბატალიონის ერთი პოლკი, პოდპოლკოვნიკი სოლენიუსის უფროსობით, ქვემო კახეთში გაიგზავნა. „ეს უკანასკნელი განკარგულება, როგორც სამართლიანად ამბობს ზისერმანი, — დასაწყისი იყო იმ წესისა, რა წესითაც უნდოდათ რუსებს საქართველოს დაცვა მტერთა შემოსევისაგან“. ამ დროიდან იწყება პატარ-პატარა ომები, რომელიც დასრულდა ორმოც და ცხრამეტი წლის შემდეგ შამილის დატყვევებით. საყურადღებო ის არის, რომ ლეკები თავდაპირველად რუსების ჯოგებს დაეცემოდნენ ხოლმე, ალაზნის გაღმა. მაგალითებრ, 6 ივნისს 1801 წელს ლეკებმა ყაზახების პოლკის ჯოგი წაასხეს, მაგრამ ყაბარდოს რაზმმა დააყრევინა; ერთი თვის შემდეგ კინალამ თვითონ ყაბარდოს პოლკის ჯოგი არ ჩაუვარდათ ლეკებს ხელში და მხოლოდ გუშავად დაყენებულ რაზმის წყალობით გადაარჩა. ლეკები ზამთარშიაც გამოდიოდნენ ალაზანში, მაგრამ ისევ ხელცარიელნი ბრუნდებოდნენ უკან; ამ დროს დაიჭრა ვაჟაკობით გამოჩენილი ყაბარდოს პოლკის შტაბს-კაპიტანი გაბუაძე. როგორც ამ ბატალიონს, ისე ოსმალეთის სამზღვარზედ მდგარს სიმანოვიჩის პოლკს ერთი წამი მოსვენება არა ჰქონდათ. განსაკუთრებით გაუჭირდა საქმე ჯარს 1802 წელს ზაფხულში, როდესაც ჯარი ველარ ასწრობდა ყველგან მისვლას, სადაც კი მტერი გამოჩნდებოდა ხოლმე. ამ დროს მომხდარ შემთხვევათა შორის, უფრო შესანიშნავი ის იყო, რომ ყაბარდოს პოლკის 20 კაცი ალაზნის ახლო ჩასაფრდა ერთს დანგრეულს კოშკში და რამდენიმე საათის განმავლობაში იგერებდა ძლიერს მტერს, ვიდრე ჯარი არ მიეშველა და არ გამოიხსნა. მისაშველებლად გაგზავნილი ჯარი ისე გატაცებული იყო, რომ ამას წინად დაჭრილმა გებუაძემ თოფის ხმის გაგონებაზედ ველარ მოითმინა, პირ-და-პირ მტრისკენ გააჭენა ცხენი და ჯარის თვალწინ აკუს წეს ლეკებმა.

თუ როგორ იხოცებოდნენ ლეკებიც, ეს ცხადად სჩანს შემდეგი მაგალითიდან:

ერთხელ, აპრილში 1802 წელს, ყაბარდოს პოლკის ერთმა რაზმმა, მაიორი ალექსეევის უფროსობით, მოასწრო ხეობა-

ში ჩასაფრებულს ლეკებს. რუსებმა შეუთვალეს დაგემორჩილ-
დითო. ამაზედ ლეკებმა მიუგეს, ჩვენ აქ დასამორჩილებლად არ
მოვსულვართ და საშინლად დაიწყეს ბრძოლა. როდესაც ტყვი-
აწაღალი გამოელიათ, ხანჯლებით გადმოცვივდნენ და სუყველა-
ნი ერთად დაიხოცნენ.

ამ ნაირივე შემთხვევა მოხდა ოსმალეთის სამზღვარზედ,
იმავე წლის ივლისის თვეში, როდესაც სიმანოვიჩმა გაელიტა
ბრბო გაშოჩენალის ყაჩალის ყაზი-მაჰმადისა, რომელიც თავზარს
სცემდა მთელს საქართველოს.

ამ ნაირ მტრებთან ბრძოლის დროს საქირო იყო შეურ-
ყვეელი მოქმედება და საკმაო ძალა, ზოგიერთა თავადები და
აზნაურები კი თავის ვერაგულის საქციელით საქმეს უჭირვებ-
დნენ რუსებს. მაგალითად მოვიყვანთ ერთ საყურადღებო შემ-
თხვევას. ერთხელ ლეკებმა გაძარცვეს ქართველების სოფელი
ხისტერი, რომელიც მებატონე მურვანიშვილს ეკუთვნოდა. შემ-
დეგ გამოჩნდა, რომ ამ მურვანიშვილს კარგად სცოდნოდა თურ-
მე ლეკების მოძრაობა, მაგრამ იმას ჰგონებოდა, სურამში მი-
დიან რუსებთან საომრად, ამისათვის რუსის ჯარის უფ-
როსისათვის არ შეეტყობინებინა და გლეხებიც დაეთრო,
რომ რა არის იმათაც არ შეატყობინონო. ლეკები შუა-
ღამისას სწორედ ამ სოფელს დაესხნენ და ტყვედ დაიჭირეს
ოთხმოც და თექვსმეტი კაცი, მათ შორის თვითონ მებატო-
ნეც. ღალატობა და ვერაგობა თვით ტფილისშიაც იყო დაბუ-
ღებული და მხოლოდ ამით აიხსნება თავხედობა ლეკებისა,
რომელნიც ტფილისის მიდამოშიაც კი თარეშობდნენ ხოლმე.
ერთხელ, ლეკების ასეთ თარეშობის დროს, ქალაქის მცხოვ-
რებთ თავზარი დასცა თოფის სროლამა და ყვირილმა, რომ
ავლაბრის ხიდი იწვისო. ყველანი ხიდისკენ გაეშურნენ და
ნახეს, რომ ხიდისთვის მართლა ნაფთი დაესხათ და ქვეშ ნა-
კვერჩხალი დაეყარათ. ცეცხლი დროზედ გააქრეს. ტფილისე-
ლები მანც დარწმუნებულნი იყვნენ, რომ ხიდი იმისთვის
უნდოდათ დაეწვათ, რომ გაღმა-გამოღმა გასაფლელი გზა მო-
ესპოთ და კუკია და ავლაბარი ლეკებს აეკლოთ.

უწყსოება თვით საქართველოს სამხედრო გზაზედაც ხდებოდა და ტფილისთან მისვლა-მოსვლა იმდენად საშიში იყო, რომ როდესაც კნორრინგი რუსეთის სამზღვარზედ წავიდა, წინ ერთი რაზმი ქვევითი ჯარი და 200 ყაზახი გაგზავნა მაიორი ბუტკოვის უფროსობით*). ყველაზედ საშიში ადგილი ამ გზაზედ ლარსის ხეობა იყო; ეს ადგილი ეკუთვნოდა ახმედ დუდაროვს, რომელიც მალლა მთაზედ კოშკში ცხოვრობდა. აქედან თავის ერთგული მოსამსახურეებით დაეცემოდა ხოლმე გამგლეღვამომვლელს და სძარცვავდა. ეხლა, როგორც კი დაინახა ბუტკოვის ჯარი, დუდაროვმა მაშინვე წითელი დროშა გაშალა საომრად ხალხის მოსაგროვებლად; მაგრამ, საბედნიეროდ, ბუტკოვი ენერგიული და გამბედავი კაცი იყო. მან მტერს მოგროვება აღარ დააცადა, თვითონ დაეცა სოფ. ჩიჩს, რომელიც დუდაროვს ეკუთვნოდა, და რაც კი ციხის გარედ იყო, ყველაფერს მუსრი გაავლო. ერთად-ერთი მშვენიერი იქაური მეჩითი, აშენებული შეიხ-მანსურის დროს, სულ ძირიანად დაანგრია, სოფელი დასწვა და ზოგიერთა მცხოვრებლები დახოცა. ამ დროს ვლადიკავკავის მხრიდან ზარბაზნები გამოჩნდნენ... დუდაროვმა შეიგნო, რომ წინააღმდეგობა უსარგებლო იქნებოდა.

მოუსვენარმა მდგომარეობამ და კოვალენსკის უშესაბამო და ანგარულმა მოქმედებამ ქართველები სრულიად მოთმინებიდან გამოიყვანა და გააბრაზა. ხალხი, რომელიც წინად სულ იმის ფიქრში იყო, რომ ბატონიშვილებთან კავშირი გაეწყვიტა, ეხლა კვალად იმათ მიუდგა. იმპერატორ ალექსანდრემდინაც მიდიოდა ხმები, რომ კავკასიის მთავრობა უწყსოდ იქცევაო და 8 სექტემბერს 1802 წელს უმაღლესის ბრძანებით კნორრინგიცა და კოვალენსკიც რუსეთში დაიბარეს და საქართველოს მთავარ-სარდლად ღენერალ ლეიტენანტი თავადი ციციანოვი დაინიშნა.

*) ავტორი კავკასიის შესახებ თხზულებათა.

პოლკოვნიკის ი. ს. კვინიტაძის სახსოვრად

შ ო ტ ტ ო ს ი

შთამომავლობისაგან პატივისცემის ღმადლობის ღირსნი არიან არა მარტო ის დიდებულნი, რომელთაც ისტორია იხსენიებს, არამედ ისინიც კი, რომელთაც თუმცა მაღალ ხარისხამდე არ მიუხწევიათ, მაგრამ სამშობლოს კეთილდღეობისა და ბედნიერებისთვის არაფერი დაუზოგავთ და ბრძოლის ველზედ სამაგალითო გმრობა და თავგანწირულება გამოჩენიათ. ასეთის კაცების უანგარო მოღვაწეობისაგან სდგება ის დიდებული სახალხო ეპოპეია, რომელიც ზრდის ახალ-თაობას და აიძულებს მას მამა-პაპათა კვალზედ გავლას. თუ რომ წინასწარმეტყველმა ზეგარდმო ნიჭი თავისს მოწაფეს ტანისამოსის შემწეობით გადასცა, რატომ არ შეიძლება, რომ მათ ზნეობრივი ძალა და სულიერი სიდიადე გადასცენ მემკვიდრეებს თავიანთ შესახებ სამაგალითო ამბებისა და საგმირო საქმეების წყალობით.

აი ასეთს, მეორე ხარისხოვან, მაგრამ დიდად სათაყვანებელ და პატივსაცემ, მებრძოლთა გუნდს ეკუთვნოდა განსვენებული ივანე სიმონის-ძე კვინიტაძე. იგი დაიბადა 1825 წელს და შთამომავლობით ტფილისის გუბერნიის აზნაურთაგანი იყო. იმ ჩვენგან დაშორებულ დროს საქართველოს თავად-აზნაურობა ყველაფერზედ მაღლა სამხედრო სამსახურს აყენებდა. ამ სპატიო საქმეში იგი ჰხედავდა არამც თუ წარსულის გმრობის, სარწმუნოებისა და ეროვნებისათვის ათასის წლის ბრძოლის განხორციელებას, არამედ—უკეთეს მომავალს ძლიერის რუსეთის

ხელში. ეს იყო, თუ გნებავთ, პირდაპირი შედეგი ქართველ საზოგადოების წეს-წყობილებისა, იმისი აზრისა ღ შეხედულებისა. მაშინდელ ქართველთა წარმოდგენით თავად-აზნაური და მეომარი განუყოფელი იყო. და კვინიტაძეც დაემორჩილა ამ საზოგადო წესს. 1839 წელს. ჯერსულ ახალგაზდა, 14 წლისა, იგი დაღესტნისაკენ გაემგზავრა და მილიციაში თავისუფალ ჯარის-კაცად ჩაეწერა. იმან იმავე წელს დაიწყო თავისი სამხედრო მოღვაწეობა გრაბბეს ცნობილ ახულგოს ექსპედიციაში. თუმცა კვინიტაძე სულ ბავშვი იყო, მაგრამ მაინც მხურვალე მონაწილეობა მიიღო ყველა იმ ბრძოლასა და შეტაკებაში, რომელიც ახულგოს, შამილის ამ არწივისებურ ბუდის, აღების დროს რუსეთის ჯარს მოუხდა და რომლის აღწერაც არც ერთს კალამს არ ძალუძს. დღე და ღამ ხალხი უღმერთოდ და შეუბრალებლად ივლიტებოდა და როდესაც ახულგო აღებულ იქნა, ამ უკანასკნელისაგან სისხლით შეღებულის და დახოცილთა ლეშებით საესე ნანგრევების მეტი აღარათფერი დარჩა. დღეს ცოტადაა ცოცხალი ამ ბრძოლაში მონაწილეთაგანი და ვერცხლის მედაღს „ახულგოსათვის“ ზედ წარწერით, რომელიც გულს უმშვენებდა კვინიტაძეს, ამ ჟამად თითქმის ველარსად შეჰხედებოთ.

ახულგოს გაცამტვერებულ ნანგრევებიდან ბედმა კვინიტაძეს შუაგულ მთებს—ავარიაში ამოაყოფინა თავი, სადაც იგი ხელახლა შევიდა ადგილობრივ მილიციაში. უნდა ვსთქვათ, რომ ეს მილიცია თავისებურ და მეტად საინტერესო მოვლენას წარმოადგენდა: იგი გამოიწვია და შეჰქმნა კავკასიის ომმა. მიურიდთა სასტიკმა სწავლა-მოძღვრებამ და შამილის უსაზღვრო ბატონობამ უკმაყოფილება დაჰბადა ზოგიერთ, თავისუფლებას მიჩვეულ, მთიულთა შორის. მათ ვერ შესძლეს ამ ორნაირი უღლის ტარება, ამიტომ თავი მიანებეს სამშობლოს და რუსეთის ჯარს მიეკედლნენ. ბევრმა იარაღის წამოღებულა მოასწრო, ცოლშვილი და სახლკარი კი ღვთის ანაბარა დასტოვა. გაბოროტებული და გამწარებული შამილი იმათის ცოლშვილის აწიოკებითა და სახლ-კარის განადგურებით-და იოხებდა გულს.

ეხლა რაკი შურისძიება-ლა ასულდგმულებდათ ამ უსახლ-
კაროთ და უბინადროთ, ისინი დაუზარებლად შედიოდნენ ავა-
რიის მილიციაში და რუსეთის ჯარის მოწინავე მებრძოლებად
ჰხდებოდნენ. აი სწორედ ამათ მიეკედლა კვინიტაძე. წარმოუ-
დგენელის ღონის პატრონი, ყველაფრით მოხერხებული, ჭკვიან-
ნი და ადვილად შემთვისებელი მთიულთა ენებისა, კვინიტაძე
დაუფასებელ სამსახურს უწევდა რუსეთის ჯარს, ხან როგორც
თარჯიმანი და გზის მაჩვენებელი და ხან კიდევ როგორც მო-
წინავე მებრძოლი, რომელიც გზას უკაფავდა და წინ მიუძღო-
და სხვებს. მალე ყველამ ყურადღება მიაქცია იმის უაუკაცობას
და არ გასულა ბევრი ხანი, რომ გიორგის ლენტით ვერცხ-
ლისა და ოქროს მედლებმა გული დაუშვევნეს და ბოლოს 23
წლის კვინიტაძემ პრაპორშჩიკის ხარისხიც მიიღო.

აღწერა კვინიტაძის ყველა საგმირო საქმეებისა მთელს
ტომებს მოინდომებდა, რადგანაც კვირა არ გავიდოდა ისე, რომ
მონაწილეობა არ მიეღო და თავი არ ესახლებინა რომელიმე
შეტაკებაში. ეს ასეც უნდა ყოფილიყო, თუ მოვიგონებთ
რა რკინის კაცებისაგან შესდგებოდა ავარიის მილიცია და
რა ადგილას იყო იგი დაბანაკებული. იმათ მოქმედების გა-
საცნობად საკმარისია აღწეროთ ორი ან სამი ამბავი.

გერგებელის მახლობლად გაშენებული იყო სოფელი კუ-
კუნი, რომლის მცხოვრებელთაც ტაციობის და ძარცვა-გლე-
ჯის სახელი ჰქონდათ გავარდნილი. კლდეებში ჩაქედილი და
ყოველის მხრით გამაგრებული კუკუნი, მეტად ძნელად ასაღებ-
და მიუვალ ადგილს წარმოადგენდა. კუკუნელების ჭკუის სწავ-
ლება მხოლოდ მაშინ შეიძლებოდა, თუ კაცი მათ როგორმე
სოფლიდან გამოიტყუილებდა. ამ საქმის სისრულეში მო-
ყვანა იკისრა გამბედავა და შეუშინებელმა კვინიტაძემ.
ერთ ბნელ ღამეს, მან ორი როტა ქვეითა ჯარი გერგე-
ბელში ჩააპარა და იქ დამალა, ხოლო ორას დაღესტნელ ცხე-
ნოსანს უბრძანა მალლობხედ გაჩერებულიყვნენ. დილით, რო-
დესაც ყველაფერი კარგად გამოჩნდა, თერთმეტმა დაღესტა-
ნელმა ჯარისკაცმა, კვინიტაძემ და ჰაჯი-მურადის ოდესმე ცნო-

ბილმა თანამხლებელმა გაჰდერ-ბეგმა ჩაიცივეს მიურიდთა ტანი-სამოსი, დაიხურეს ჩაღმები და გერგებელის მალლობებიდან კუკუნისაკენ დაეშენენ. თვალის ასახვევად კვინიტიძემ თან რამდენიმე დატვირთული ვირი და ორი-სამი ტყვე-ქალიც (ავრედვე ტანისამოს გამოცვლილი) წაიყვანა. სოფელთან მიახლოვებისათნავე ამ ვითომდა მიურიდებმა საშინელი თოფის სროლა ასტეხეს; თოფებს ისროდნენ მალლობისაკენ, სადაც დანარჩენი ჯარი იდგა, რომელიც თავისის მხრით პასუხს აძლევდა. მთელი ეს ამბავი ისე მოხერხებულად ჩაატარეს კვინიტიძემ და იმისმა ამხანაგებმა, რომ კუკუნელები ეშმაკობას ვერ მიხვდნენ და გალომებულნი გადმოეშენენ სოფლიდან მიურიდთა საშველად. კვინიტიძესაც ეს უნდოდა. გამოსცილდნენ თუ არა კუკუნელები თავიანთ გამაგრებულ სოფელს, კვინიტიძემ და იმისმა ამხანაგებმა იძრეს ხმლები და დაუშინეს მათ. არ გასულა ბევრი ხანი, რომ მამაც მეომრებს დანარჩენი ჯარიც მიეშველა და გზა-კვალ დაბნეული კუკუნელები ისე იქმნენ დამარცხებულნი, რომ მოხუცებულნი ეხლაც იგონებენ ამ მათთვის შავ-ბნელს დღეს.

მეორედ კვინიტიძემ უფრო შესანიშნავს ბრძოლაში მიიღო მონაწილეობა, სახელდობო კულუხის თავს-დასხმის საქმეში. აქვე უნდა ვსთქვათ, რომ კულუხის მალლობები სოფლის მხარეს თავდება საშინელის კლდით, რომლის სიმაღლაც სამოც საყენს აღემატება. თუმცა ამ კლდეს სოფელში ჩასასვლელი გზა არსადა ჰქონდა, მაგრამ ჩვენმა ცხენოსნებმა მაინც გამოძებნეს რაღაც ხერელი, მიანებეს იქვე ცხენებს თავი და ქვეითად დაეშენენ ამ ხერელით. გაიარეს თუ არა რაოდენიმე მანძილი, ხერელი დასრულდა და წინა-კაცი კლდიდან უფსკრულისაკენ გაქანდა. „მშვიდობით ძმებო“ დაიძახა შეშინებულმა კაცმა, მაგრამ, საბედნიეროდ, უხიფათოდ გადაარჩა. „ნუ გეშინიან, ჩვენც ამ საათში მანდ გავჩნდებითო“ ჩასძახეს დანარჩენთ ზვიდან და მართლაც რამდენისამე წუთის შემდეგ თოკის შემწეობით ყველანი იქ იყვნენ. არ გასულა კიდევ ბევრი ხანი, რომ ჩვენმა მამაცმა მეომრებმა კულუხელების ათასი ცხვარი და

ირეკეს და უკან გამოეშურნენ. მაგრამ ამ დროს კუდუხელებმა გაიგეს ყოველივე და ფებ და ფებ დაედევნენ მტერს. აქ კი გაუჭირდათ მილიციელთ: ამოსვლა ისე ადვილი არ იყო. როგორც ჩასვლა. მაინც გული არ გაიტახეს და მაშინ, როდესაც ერთი ნაწილი მთიულებს იგერიებდა, მეორე ამოსასვლელ გზის კეთებას შეუდგა. ამ უკანასკნელთ საჩქაროდ მიადგეს კლდეს ძელები, გაჭფინეს ზედ ნაბდები და ცხერების ამოზიდვას მიჰყვეს ხელი. მაგრამ აქაც უბედურება ეწიათ: როდესაც ორასი ცხვარი ამოათრიეს, უტბად ძელები დაწყდა და დაღესტნელები გაჭირებულ მდგომარეობაში ჩაცვივდნენ. საბედნიეროდ ამ დროს გორაზედ აფშერონები გამოჩნდნენ. რადგან მათ ძირს ჩასვლა ვერ მოახერხეს, ხელად ქედზედ გამწკრივდნენ და ზევიდან საშინელი ტყვია დაუშინეს მტერს. ამავე დროს ჩაუშვეს თოკები, ქამრები და იმათ შემწეობით დაღესტნელები როგორც იყო ამოცოცდნენ, თანაც ყველას თითო ცხვარი მოჰქონდა, ხოლო კვინიტაძესა და ერთს კიდევ სხვა დაღესტნელს ორ-ორი. ასე დასრულდა ეს შესანიშნავი ამბავი და დაღესტნელები ნადავლით შინ დაბრუნდნენ.

1852 წელს ავარიიდან გადმოხვეწილთაგან შესდგა მთელი ცხენოსანთა რაზმი, რომელშიაც ექვსასი კაცი ითვლებოდა. კვინიტაძემ ახლა ამ რაზმში დაიწყო სამსახური. შემდეგ, მიუხედავად იმისა, რომ ამ რაზმში აფიცრებად, გარდა თვით რაზმის უფროსისა, უეჭველად მთიულები და განსაკუთრებით ავარელები უნდა ყოფილიყვნენ, იგი ასეულის უფროსად მაინც იქმნა დანიშნული. ასეთის გამოჯეკილის და ბრძოლაში გამოცდილის კაცებისაგან შემდგარმა რაზმმა პირველ დღესვე სახელი გაითქვა. იგი გამარჯვებას გამარჯვებაზედ იღებდა და ბოლოს თავისი ბრწყინვალე მოღვაწეობა გუნების აღებით დაავიროვინა. გუნებზედ პირველი კვინიტაძე ავიდა. რაზმის უფროსის თ. ზაქარია ჭავჭავაძის ნება-დართვით, მან რამდენიმე დღით ადრე დაიწყო ადგილ-მდებარეობის დათვალიერება და ჩრდილოეთ მხარეს კლდეში ერთი ხერელი იპოვნა, საიდანაც შეიძლებოდა ზემოდ აცოცება. აქედან ასვლა მით უფრო ადვილი

იყო, რომ მთიულებს იგი მიუდგომლად მიაჩნდათ და დარა-
ჯებად სულ რამდენიმე კაცი ედგათ. და აი, 25 აგვისტოს, ღამე,
ორმოცი თავისუფალი მეომარი, გულადის კვინიტაძის მეთაუ-
რობით, ამ კლდეს მიაღვა და წყნარად იმის მეორე საფეხურ-
ზედ აცოცდა, მაგრამ ჯარის-კაცები აქ უცბად შეჩერდნენ,
რადგანაც წინ უზარმაზარი, რამდენისამე საყენის სიმაღლე ფიტა-
ლო კლდე დაინახეს, რომელზედაც არას გზით არ შეიძლებო-
და ასვლა. ყველანი კვინიტაძეს შეჰყურებდნენ და იმისაგან მოე-
ლოდნენ ხსნას. „ფიქრი ნუ გაქვთ, — ბოლოს 'ათქვა იმან,
ეხლავე ცოცხალი კიბე გავმართოთ და ისე ავიდეთ ზედაო“,
და ამ სიტყვებთან ერთად კლდეს მიაბჯინა თავი, უბრძანა მეო-
რეს ზედ ასულიყო და ასევე მოქცეულიყო, მეორეზედ მესამე
ავიდა და ამ რიგად ცოცხალი კიბე გაიმართა. ამ კიბის შემ-
წეობით ჯარის-კაცები სათითაოდ ზევით ავიდნენ. სამი შეთოფ-
იარაღებული კაცის ზურგით დამაგრება ძალიან ძნელი საქმე
იყო, მაგრამ კვინიტაძემ უკანასკნელი ძალა მოიკრიბა და ბო-
ლომდის გაუძლო ამოდენა სიმძიმეს. ბოლოს, როდესაც ყვე-
ლანი ავიდნენ, კვინიტაძე და ორი დანარჩენიც მაგრად გა-
დაბმულის თოფების შემწეობით აიყვანეს.

ეხლა კვინიტაძე ზურგიდან მოექცა მტერს, რომელიც
გამაგრებულ თხრილებს შიგნით ბანაკში იდგა. შამილის მთელ
ჯართან შებმა ორმოცის კაცით, რასაკვირველია, შეუძლებელი
იყო, ამიტომ კვინიტაძემ იმის ჯარის ასარევად და ჩვენების
ყურადღების მისაქცევად, რამდენისამე კაცის შემწეობით მოსჭრა
შამილის კარავი, რომელიც ცალკე გორაკზედ იდგა და რომ-
ლიდან შამილი ჩვენ ჯარს ათვალიერებდა ხოლმე. შემდეგ, წაი-
ლო რა იქიდან ერთი ყუმბარა, გავიდა პატარა წყალთან, რომე-
ლიც გუნების მალლობებს ორ ნახევრად ჰყოფდა. კვინიტაძე
არ მოტყუვდა და იმის ნიშანმა ყველაფერი გააგებინა ჩვენს
ჯარს. რა წამს ზევიდან გადმოვდებული შამილის კარავი ძირს
დაეცა და რა წამსაც უმთავრესს შტაბში ეს ამბავი შეიტყეს,
იმ წამსვე ბარონმა ვრანგელმა უბრძანა შირვანელებს იერიშით
მისულიყვნენ ციხე-სიმაგრეზედ. დანარჩენი ყველამ უწყის:

შამილი ფარ-ხმალი დაეყარა და იძულებული გახდა დაჰმორჩილებოდა ჩვენს ჯარს. შემდეგ იგი თემირ-ხან-შურაში გაგზავნეს. იმის უკანასკნელად გაცილება დაღესტანის რაზმს ჰხედაწილად. მოიგონეს ამ დროს ამ რაზმის ერთი ჯარის კაცის მიერ ნათქვამი სიტყვები ჯერ კიდევ მაშინ, როდესაც ეს რაზმი ის იყო არსდებოდა. „ბატონო უფროსო, — მიჰმართა მან რაზმის უფროსს, — შენ იცი რა უფსკრული გვეოფს ჩვენა და შამილს. ჩვენ შორის სისხლია ჩამოვარდნილი. ჩვენ მხოლოდ მაშინ ჩავაგებთ ხმალს, როდესაც შამილს იარაღს ავეყრით და ტყვედ გავხდითო“.

და აი, აღსრულდა ის, რასაც დაღესტნის რაზმის მეომარნი გულითა და სულით მოელოდნენ ცხრამეტის წლის განმავლობაში. მთელი რუსეთი დღესასწაულობდა შამილის შეპყრობის ღღეს, მაგრამ ამ დღესასწაულს არსად არა ჰქონდა ისეთი დიადი მნიშვნელობა, როგორც დაღესტნის რაზმის მეომართა შორის: იმამის დაცემით მათ დაუბრუნდათ დაკარგული სამშობლო, სახლ-კარი, ნათესავები და დავიწყებული მეგობრები.

ამ ამბის შემდეგ არ გასულა ორი წელიწადი, რომ სხვადასხვა თანატოკოსების წყალობით საჩიხნეთი ღ დაღესტანი ხელახლა შეხმაურდა; ხალხი აჯანყდა, მაგრამ ძალიან ცოტა ხნით. იმათ დაწყნარებასა და დამშვიდებას ბევრი წვალება აღარ დასჭირებია. კვინიტაძემ აქაც ისახელა თავი და განუსაზღვრელის ვაჟკაცობისათვის ახალი ჯილდო — ვერცხლის ხმალი მიიღო.

გავიდა ცხრა წელიწადი და ამ ხნის განმავლობაში ომის ხმა აღარავის გაუგონია. ძველ მეომრებს უკვე მოწყენა დაეტყობთ, როდესაც 1870 წელს ამბავი მოვიდა, რომ კასპიის იქითა მხარეს კირგიზები აჯანყდნენ და ალექსანდრეს სიმაგრეს დაეცნენო. ხელად ლაშქარი გაგზავნეს იქ და იმათთან ერთად კვინიტაძე თავის ასის კაცით, ლაშქარი ზღვით მანგიშლაკს გავიდა და პირველსავე დღეს კირგიზებს თავბედი აწყევლინა. სამი წლის შემდეგ კვინიტაძე ორასი კაცით ხელახლა გაჩნდა იქ. იგი გენერალ ლამაკინას ჯართან ერთად მონაწილეობას იღებდა ხიველების წინააღმდეგ ბრძოლაში. პირველი

ბრძოლა მოწინააღმდეგესთან 19 მაისს მოხდა, ხაჯეილას და ხივის შუა. ჩვენი ჯარის წინ გადაშლილიყო ღრმა და განიერი მდინარე ჯამან-ჩაგანახი. საპერები ხიდის კეთებას შეუდგნენ, მაგრამ კვინიტაძემ იმათ აღარ დაუცადა და თავისის ორასის ცხენოსანით პირდაპირ გადაეშვა აზვირთებულს მდინარეში. თუმცა მეორე მხრიდან მტერმა საშინელი ტყვია დაუშინა, მაგრამ კვინიტაძე მანც არ შედრკა, ნაპირზედ გავიდა და მეხვიით დაატყდა მტერს. ხიველების აუარებელი ცხენოსანი ჯარი ველარ გაუმავრდა მამაც მეომრებს და სამარცხვინოდ ზურგი უჩვენა, კვინიტაძე დაედევნა მათ და ჩვენი ჯარის თვალწინ უმოწყალოდ ჰხოცა და ელიტა ხიველები. ამ ამბავმა ხელად გაუთქვა სახელი რაზმს ახალს ქვეყანაში, ხოლო თვით კვინიტაძე ყველას საყვარელი და სათაყვანებელი კაცი შეიქმნა.

მეორედ, 27 მაისს, ღამე, ხიველები თვითონ დაეცნენ ჩვენს ჯარს და ყველა მისი აქლემები წაასხეს. ვისაც კი როდისმე უდაბნოებში გაუვლია, ის ადვილად მიხვდება, რა ძნელია ჯარისთვის უაქლემობა. იმას აღარც წასვლა შეუძლიან სადმე და აღარც ბარგის ან სურსათის გადატან-გადმოტანა. აი ასეთს გაჭირებაში ჩავარდებოდა ჩვენი ჯარი, რომ კვინიტაძეს არ გამოედო თავი და საქმე არ გაესწორებინა. იგი ასი კაცით გამოუდგა მტერს, მოკლედ მოუჭრა გზა, წინ გადაელობა და ისე მედგრად შეუტია, რომ ორასი კაცი იქვე დააწვინა, ხოლო დანარჩენნი უგზო-უყვლოდ გაჰფანტა. თვით კვინიტაძე შუაგულში შეეარდა და მარჯვნივ და მარცხნივ შეუპოვრად ჰხოცავდა ყველას. შეშინებულმა მტერმა განზედ გაიწია და ხმალ-ამოწვდილ გალომებულ კვინიტაძეს გზა დაუთმო. ახლო მიკარებას ველარავინ ჰბედავდა. სწორედ დაუჯერებელია ყველა ის, რასაც კვინიტაძეს შესახებ ამბობენ, რომ ამდენი დამსწრე არ იყოს, რომელთაც თავიანთ თვალთ არ დაენახათ იმის ვაჟკაცობა და გულიდობა. ერთხელ, მაგალითად, ქორივით დააფრინდა ხიველს, ერთი კი შეაპრიალა ხმალი და ორად გაპოხილი ხიველი თავის ბოხობა ქუდით მიწაზედ დაეშვა. მეო-

რედ, დაინახა, რომ ერთი დაღესტანელი გალომებული სჩებავს რომელიღაც მხედარს და თან ხმა-მალლა სთვლის „ეს ექვსია“, „ყოჩაღ!“ შესძახა გაქანებულმა კვინიტაძემ, — აბა ახლა მე მიყურე, აი როგორ უნდა ხმლის ტრიალიო,“ და ერთის მოქნევით მახლობელის ხიველის თავი მიწაზედ გააგორა, ხოლო ტანთ რამდესანმე წუთს ისევ უნაგირზედ იყო გამაგრებული. ამ გამარჯვებისათვის კვინიტაძემ წმ. გიორგის მე-4 ხარისხის ჯვარი მიიღო.

— „ივანე, — ეუბნებოდნენ ხოლმე ამ სურათის მნახველი ამხანაგები — ღმერთს შენთვის რკინის მარჯვენა მოუტია. მოკეთეს კი არა, მტერსაც არ ვუსურვებ მაგასთან შეტაკებას“.

ასევე ყოჩაღად და მამაცურად მოიქცა კვინიტაძე 15 ივლისს ილ-ალის ბრძოლაში, როდესაც თურქნი-იომუნნი ღამე, მოულოდნელად დაეცნენ გენერ. გოლოვაჩევის ჯარს და მეტად გაჭირვებულ მდგომარეობაში ჩააყენეს იგი.

ასე სასახლოდ შეასრულა თავისი მოვალეობა დაღესტნის რაზმმა საშუალო აზიის უღაბნოებში, მაგრამ იმისი მოღვაწეობა ამითი არ დასრულებულა. ოთხი წლის შემდეგ, როდესაც ოსმალეთის ომი დაიწყო, ამ რაზმის რაოდენიმე ნაწილს ხელახლა მოუხდა ბრძოლის ველზედ გამოსვლა. გაისმა თუ არა ომის ხმა, მთელი დაღესტანი ხელ-ახლა აღელდა და ფეხზედ დადგა, მაგრამ რაზმს მაინც არ გადაუხვევია თავისი მოვალეობისათვის და რუსეთის დროშისთვის არ უღალატნია. არც ერთ-მორწმუნეობამ და არც მოკეთეობამ მათ გული არ შეუცვალა და ხელი არ გააღებინა რუსების წინააღმდეგ, რომელთაც იგინი გულითა და სულით შეეთვისნენ. ამ რაზმის რაოდენიმე ნაწილი დაღესტანში იქმნა დატოვებული მშვიდობიანობის დასამყარებლად, ხოლო დანარჩენთ სხვა ჯარის-კაცებიც მიუმატეს და სამი ახალი ცხენოსანთა რაზმი გააწყეს. მათ შორის ერთის რაზმის უფროსად დანიშნულ იქმნა პოდპოლკოვნიკი კვინიტაძე, რომელმაც ამის შემდეგ კიდევ ბევრ ბრძოლაში მიიღო მონაწილეობა. ბრძოლის ველიდან კვინიტაძე პოლკოვნიკის ხარისხით დაბრუნდა, გულზედ ვლადიმირის ორდენ ჩა-

მოკიდებული. ეს იმის უკანასკნელი სამხედრო ჯილდოები იყო. 1885 წელს იგი კავკასიის სამხედრო ოლქის ჯართან იქმნა დანიშნული და ამ ხნიდან ტფილისში ცხოვრობდა ყველასთვის საყვარელი და ყველას-მიერ პატივცემული.

ამ გმირის-კაცის საფლავის წინაშე ნება-უნებურად გაგონდება საეკლესიო საგალობელის სიტყვები: მიწა ხარ და მიწად იქეც...

ქეშმარიტად მიწა და მტვერი ვართ, მაგრამ უკვდავი სიტყვა და უკვდავი საქმე ის ყვაფილია, რომელიც ამკობს და ამშვენებს ღირსეულის კაცის საფლავს. მაშ ღმერთმა ჰქნას, რომ ამ მამაცის, კავკასიის ძველის მეომარის დაუვიწყარის ღვაწლის მოგონებამ აღაფრთოვანოს ჩვენის ქვეყნის სასიკაღლო შვილნი და უფრო სასახელო და უკვდავი საქმე ჩაადენინოს მათ.

გენერალი ქრისტეფორე კონსტანტინე ძე ბაბატაშვილის

60 წლის სამსახურის იუბილუმის გამო

(პორტოლი)

წელს, 6 სექტემბერს, სწორედ სამოცი წელიწადი შესრულდა მას შემდეგ, რაც კავკასიის ჯარის ერთმა გამოჩენილმა გენერალ-ლეიტენანტმა კონსტანტინე ქრისტეფორეს ძე მამაცაშვილმა პირველად აფიკრის ხარისხი მიიღო.

ჩვენ აქ იმის ბიოგრაფიის წერას არ შევუდგებით, გავიხსენებთ მხოლოდ ზოგიერთ შესანიშნავ ამბებს იმის დიდის ხნის სამხედრო მოღვაწეობიდან, ამბებს, რომელნიც თავისი შინაარსით მეტად საყურადღებო და საგულისხმონი არიან და რომელთა მოწმეც თვით ის იყო.

კონსტანტინე ქრისტეფორეს ძე დაიბადა 1818 წელს. მან ყმაწვილობა კავკასიაში გაატარა, რომელსაც იმ დროს ერმოლოვი განაგებდა. შემდეგ იგი პავლეს კადეტთა კორპუსში მიიბარეს, საიდანაც პირდაპირ აფიკრის ხარისხით იქმნა გამოშვებული 1837 წელს, იმ წელს, რა წელსაც იმპერატორმა ნიკოლოზ პავლეს ძემ გააბედნიერა კავკასია თავის აქ ყოფნით. ახალგაზდა მამაცაშვილმა სამსახური პირველად კავკასიის გრენადერის ცხენოსან რაზმთა სწორედ იმ ბრიგადის ბატარეებში დაიწყო, რომელთაც ხელმწიფემ ალექსანდრის დროს განსაკუთრებული ყურადღება მიაქცია.

კადეტთა კორპუსის გათავების შემდეგ, კონსტანტინე ქრისტეფორეს ძე, სამსახურის გასაცნობად, სამგალითო ბატარეაში იქმნა განწესებული და ტფილისში მხოლოდ 20 დე-

კემბერს ჩამოვიდა, სწორედ ორის თვის შემდეგ რაც ხელმწიფე საქართველოდან წაბრძანდა. თუმცა ხელმწიფე უკვე ორის თვის წასული იყო, მაგრამ ქართველებს ჯერ ისევ ნათლად ახსოვდათ ის ამბები, რაც იმისმა საქართველოში ყოფნამ გამოიწვია და ხალხში ჯერ კიდევ ცხარე მითქმა-მოთქმა იყო იმის შესახებ. ამ დროის არა ერთი და ორი შესანიშნავი ამბავი კონსტანტინე ქრისტეფორეს ძესაც ახსოვს. იმის სიტყვით, ქართველი თავადები ასი და ორასი ვერსის სიშორიდან მოდიოდნენ ტფილისს, თან ახალგაზდა შვილები მოჰყავდათ, რომ ხელმწიფესთვის ეჩვენებინათ და მონაწილეობა მიეღოთ დიდს სახალხო დღესასწაულში. გაგონილი ჰქონდა დამსწრეთაგან, 9 ოქტომბერს მალათოვის მოედანზე (ან ალექსანდრეს ბაღის ქვემოთა ნაწილი) მომხდარი აღლუმში, სადაც განსამართლებულ იქნა დაღანი, ეგრეთვე ქართველ თავად-ახნაურთა მიერ გამართული ბრწყინვალე ბალი, რომელზედაც იმპერატორი მეტად მზიარული იყო და რომელზედაც მან პირველი პოლონეთი იცეკვა სილამაზით გამაჩენილ მართა სოლოღოვის ქალთან, (შემდეგ თავად ალექსანდრე ერისთავზედ გათხოვილი), ხოლო მეორე — ქალაქის თავის სურაჯიშვილის ცოლთან *).

ბევრი ლაპარაკი და მითქმა-მოთქმა იყო აგრეთვე იმ ამბის შესახებაც, რომელიც ხელმწიფეს ვერის დაღმართზედ შემთხვა. შეშინებული ხალხი იკრიბებოდა იმ ადგილას და პარაკლისებს იხდიდა. და მგონი ამ უჯანასკნელი გარემოების გამო იქნა აღმართული იმ ადგილას ჯვრის მაგვარი ძველი ლოცვის სიტყვების ზედ წარწერით.

პირველი ორი წელიწადი თავის სამსახურისა კონსტანტინე ქრისტეფორეს ძემ ჯელალ-ოღლში გაატარა, სადაც იმ დროს კავკასიის გრენადერთა ბრიგადები იდგა. ის შორს სცხოვრობდა იმ ადგილებზედ, სადაც ომი იყო გამართული და იმიტომ არ შეეძლო მონაწილეობა მიეღო არც აზუღვის თავს-დასხმვაში, არც ყუბის პროვინციების დაწყნარების საქმეში და არც

*) სოლოღოვი დავითის ძე ცნობილი კომერსანტი და მ. საურაჯიშვილის შვილია.

გოლოვინის ექსპედიციებში სამურის ნაპირებსა და სამხრეთ დაღესტანში. მხოლოდ 1840 წელს ახალგაზდა მამაცაშვილი, უკვე პოდპორუჩიკი, გაგზავნილ იქმნა კაპიტანის ვარაპაევის სამთო ბატარეისთან ერთად გენერალ გალაფეევის ჩინის ჯარში, რომელიც ის ძეგა გრაზნაში წასასვლელად ემზადებოდა; ეს დრო ჩვენთვის მეტად სამწუხარო და სავალალო დრო იყო. შავი ზღვის ნაპირებზედ მდებარე სიმაგრეები მთლად ჩინებმა დაქციეს და გაანადგურეს და ესლა ხელ-ახლა უნდა შესდგომოდნენ იმის აღდგენა-აგებას. ყუბანზედ ლაბის გამო ვაცხარებულნი ბრძოლა იყო ატეხილი. საჩინეთი გაგვიდგა და მთელი მხარე, სუნჯიდან დაწყებული შავ მთებსა და ანდიის ყოისუმდე, დაემორჩილა შამილის რკინის მარჯვენას, რომელმაც ამ დროს პირველად დაირქვა ჩინისა და დაღესტნის იმამის სახელი. თერგის ნაპირები, რომელიც ჩინის ვაქცევის შემდეგ ღვთის ანაბარა იქმნა დატოვებული, ყუმისის და შამხალის ვაკეები—ყველა ეს ადგილები განსაკუთრებულად იყვნენ ჩავარდნილნი. აქ, ამ ადგილებში, მისვლა-მოსვლა მხოლოდ შეიარაღებულ კაცების შემწეობით შეიძლებოდა. გალაფეევის ჯარს აზრად კავკასიის აღმოსავლეთ ნახევარში მშვიდობიანობის დამყარება ჰქონდა.

ეს დრო კონსტანტინე ქრისტეფორეს ძეს დაახლოვდა სხვათა შორის იმითიც, რომ მან მაშინ გაიცნო და დაუახლოვდა შესანიშნავს პოეტს მ. ი. ლერმონტოვს, რომელიც თუმცა ტენგინის ჯარში ითვლებოდა, მაგრამ თავგადადებულ ყაზახთა და თათართა თავისუფალ მეომართაგან შემდგარ რაზმს უფროსობდა. ლერმონტოვი, რომელიც ძვირად უახლოვდებოდა ვისმეს, მალე დაუშვებობდა ახალგაზდა მამაცაშვილს და მას გულითა და სულითა შეუყვარდა საერთოდ არტილერიის ყველა აფიცრები.

მე კარგად მახსოვს ლერმონტოვს, — ამბობს ხოლმე კონსტანტინე ქრისტეფორეს ძე, — ხშირად წარმოძიებდა ხოლმე ფვალ-წინ ხან თავის წითელ ხალათში, ხან კიდევ საყელო ვადაწეული და გვერდზედ ჩერქეზულ ხმალ გადაკლებულ აფიცრის უბოლღეტო სერაფუკში, სწორედ ისეთი, როგორსაც სუ-

რათებში ხატავენ ხოლმე. ლერმონტოვი დაბალი ტანის კაცი იყო, ფერმკრთალი და დიდი ქროლა თვალები ჰქონდა. იმისი ბუნება მაღალი და ძნელი მისაწვდენი იყო. თავის ამხანაგებში, გვარდიის აფიცრებთან, რომელნიც იმასთან ერთად მონაწილეობას იღებდნენ ექსპედიციაში, ის მეტად მხიარული და გულ-გახსნილი იყო. უყვარდა ოხუნჯობა, მაგრამ ხშირად იმის ოხუნჯობა წრეს გადადიოდა ხოლმე და იმისი მოხერხებული და მახვილი ენა ბევრისთვის სუსიამოვნო არ იყო. როდესაც მარტო ან გულის მეგობრებთან ოწებოდა, ის ფიქრს ეძლეოდა და ზაშინ იმის სახე მეტად გამომეტყველი ხდებოდა. მაგრამ საკმარისი იყო რომელიმე გვარდიელს ფეხი შემოედგა, რომ ის ისევ განხიარულებულიყო და უწინდელები ყველანი სიცილით დაეხოცნა. ამ წუთებში ძნელი გასაგები იყო, რა ხდებოდა იმის სულის სიღრმეში. იმას მუსიკაც უყვარდა, მხატვრობაც, მაგრამ ხატვით მხოლოდ კარიკატურებსა ჰხატავდა. ყველაზედ ძალიან კი მას ჭანდრაკი იზიდავდა, რომელსაც ხშირად თავდავიწყებამდის მიეცემოდა ხოლმე. ლერმონტოვი მუდამ კარგს მოთამაშეებს ეძებდა და ძალიან ხშირად კარავში იმისა და ახალგაზდა არტალერის პარუჩიკის მოსკალევის შორის მთელი ბრძოლა იმართებოდა. მასკალევი მართლაც კარგი მოთამაშე იყო, მაგრამ ლერმონტოვს მაინც ძვირად უგებდა.*) როგორც შესანიშნავი პოეტი, ლერმონტოვი დიდი ხანია ღირსეულად დააფასეს, ხოლო როგორი აფაცერი იყო—ნამდვილი ჯერ არავის წარმოუთქვამს და დღემდის კამათი ამ საგნის შესახებ არ მოსპობილა. კონსტანტინე ქტრისტეფორეს ძის აზრით, სამხედრო სამსახურში ლერმონტოვი ძალიან წინ ვერაოდეს ვერ წავიღოდა, — ამისთვის საჭირო მასალას—მოთმინებას და გამოჯეკას ის მოკლებული იყო. ლერმონტოვის სიმამაცეს სამზღვარი არა ჰქონდა, თავის ვაჟეაკობით კავკასიის ძველ გამოცდილ მეჯირითეებსაც კი აკვირვებდა, მაგრამ მაინც იგი სამხედრო სამსახურისთვის არ იყო გაჩენილი და სამხედრო მუნიდირს მხო-

*) 1855 წელს მოსკალევი პოლკოვნიკის ხარისხში კავკასიის გენერალ-ლეიტენანტის ბრიგადის უფროსობდა და ყარსის ადების დროს მოკლულ იქნა.

ლოდ იმიტომ ატარებდა, რომ მაშინდელ საუკეთესო გვარის ახალგაზდობა გვარდიაში მსახურებდა და ისიც სხვების კვალს უნდა გაჰყოლოდა. ამ ომშიაც კი ის არავითარ წეს-რიგს არ ემორჩილებოდა თავის რაზმით, გზა-კვალ დაბნეული ვარსკვლავით, ხან აქ ამოჰყოფდა თავს, ხან იქ. ბრძოლაში ისეთ ადგილებს ეტანებოდა, სადაც უფრო საშიში იყო და, როგორც ქვევითაც დავინახავთ, ასეთს ადგილს ძალიან ხშირად მამაცაშვილის ზარბაზნებთან ჰპოვებდა ხოლმე.

ჩეჩენთა წინააღმდეგ ბრძოლა პირველ მაისიდან დაიწყო. ჯარი ჯერ აუხსა და სალატავიაში შევიდა. შემდეგ ყუმბისის გადასავლით სუნჯის მარჯვენა ნაპირზედ გაიარა და ბოლოს მცირე საჩეჩნეთს შეესია, სადაც მტერი უფრო მალმალ ხვდებოდა და სადაც ბრძოლა ერთი-ორად უფრო ძნელდებოდა.

პირველი ცხარე ბრძოლა, რომელშიაც მამაცაშვილმაც მიიღო მონაწილეობა და რომელმაც მას ყოჩაღის და მოხერხებულის არტილერიის აფიცერის სახელი გაუთქვა, მოხდა 11 ივლისს, როდესაც ჯარი გოიტინის დაბურულ ტყეში მიდიოდა. მამაცაშვილი ოთხი იარაღით ჯარის ბოლოში იქმნა დატოვებული და ის ყუმბარების შემწეობით მარტოდ-მარტო იგერიებდა თავზედ ხელ-აღებულ და გალომებულ ჩეჩენებს. მათს ვაჟკაცობას და მამაცობას საზღვარი არა ჰქონდა, მაგრამ მამაცაშვილთან მაინც ვერაფერი გააწყეს, თავს მოხერხებულის მოქმედებით და უნგარო ვაჟკაცობით, მან მტერი შეაჩერა და შეძლება მისცა მთელ ჯარს ტყიდან პატარა მინდორზედ გამოსულიყო, სადაც, ვალერიკის ნაპირებზედ, გაიმართა მთელი ჯარის ცხარე და სისხლის-მღვრელი ბრძოლა. ამ ბრძოლას თავის სიღიადით კავკასიის ომებში ერთი უპირველესი ადგილი უჭირავს. იგი მშვენივრად აქვს აწერილი ლერმონტოვს ერთს ლექსში, რომელსაც სახელად „ვალერიკი“ ეწოდება და ვისაც წაუყითხავს, აშუქარად მიხედება, რა ხოცვა-ჟლეტა და განსაცდელი გამოიარა ჩვენმა ჯარმა.

ტყიდან გამოსვლისათნავე, მამაცაშვილმა, დაინახა რა ვეგებრთელა ხრამი, ხელად თავის ზარბაზნებით უკანიდან მო-

უარა მას და მტერს სეტყვასავით დაუშინა. ყუმბარა: იმის გარეშე
შემო ამ დროს არც ერთი ჯარის-კაცი არ იყო, მხოლოდ ცო-
ტა ხნის შემდეგ ლერმონტოვი გამოჩნდა, რომელმაც შეამჩნა
რა არტილერიის გაქირვება, თავის რაზმით, იმისაკენ გაეშურა,
მაგრამ მალე მან ხარბაზნებს ისევ თავი მიანება და თვალთშე-
გან მიიმალა. იგი შიგ უშაგულ მტერს შეესია. ეს ამბავი ეხ-
ლაც ნათლად ახსოვს კოსტანტინე ქრისტეფორეს-ძეს.*) ორთხ
საათის საშინელის სახელდახელო ბრძოლის შემდეგ, მტერი
გაიქცა. მამაცაშვილი ფეხდა-ფეხ მისდევდა მას და ისე გაერთო
მათ ხოცვა-ყლეტაში, რომ ძლიერს შეამჩნა სამცხლავც, რომე-
ლიც მტერს ჰიმინდის წანაში გაემართა. ერთი წუთიც და არ-
ტილერისტებისაგან ცოცხალი არავინ გადარჩებოდა. მაგრამ მამა-
ცაშვილი დროზედ მიხედა რაშიაც იყო საჭიკე და თავის გამ-
ქრახობით და აუღელვებლობით ყველანაირ სიკვდილს გადაარ-
ჩინა: მან ხელად უბრძანა ოთხივე ხარბაზანი ტყვიით გაეტენათ
და რამდენიმე წუთის შემდეგ მტერს ისეთი ცეცხლი დაუშინა,
რომ ნახევარზედ მეტი იქვე დაწვინა, ხოლო დანარჩენნი უგზო-
უკვლოდ გაჰფანტა. ამის შემდეგ მამაცაშვილს ჯარში დიდი სა-
ხელი დაუფარდა.

შემოდგომამდე ჯარი საჩქინეთში დარჩა. თუმცა მას ყო-
ველ დღე უხდებოდა მტერთან შეტაკება, მაგრამ ისეთი ცხარე
ბრძოლა, როგორც 27 ოქტომბერს ავტურინის ტყეებში მო-
უხდა, როდესაც ჯარი პატარა ბილიკზედ მიდიოდა, არც ერთ
ხელ არა ჰქონია. მტერმა ტყვია ყველა მხრიდან დაუშინა. ყო-
ველ ნაბიჯის გადადგმაზედ, რამდენიმე კაცი ეცემოდა ძირს
ტყვიით განგმირული. ასეთს გარემოებებში ჯარი ნება-უნებუ-
რად ჰკარგავდა წეს-რიგს და ირყოდა. ბოლო ბატალიონი,
რომელთანაც მამაცაშვილი იყო კრავის ხარბაზნებით, ძალიან
საჩქაროდ გამოვიდა ტყიდან და არტილერია მარტოდ-მარტო
დასტოვა. ჩქინთ ხელად გაარღვიეს ჯაჭვიდან ხარბაზნებს მიე-

*) ლერმონტოვს ამ დროს არც ერთი ჯარდენი არა ჰქონდა მიღებული; ამის
და მიუხედავად იგი პირდაპირ მე-4 ხარისხის ვლადიმერზედ წარადგინეს; მაგრამ
მაინც პეტერბურგში ჯილდოზედ უარს განაცხადეს.

სივნიერამ დროს მამაცაშვილმა თავის გვერდით ლერმონტოვი დაინახა, რომელიც თავის რაზმით აითქოს მიწიდან ამოდგარაო. რა მშვენიერი რამ იყო ამ დროს წითელ აბრეშუმის პერანგში გამოწყობილი. ხელი ხანჯალზედ ეღო. დამალული, იგი მთიელების ზარბაზნებთან მიახლოვებას უყურებდა, რომ როგორც ვეფხი ისე სძგერებოდა მათ. მაგრამ ეს არ მომხდარა. მამაცაშვილმა განგებ მიუშვა მტერი ახლო და მერე ყველა ზარბაზნები ერთბაშად დასცალა. შეშინებულმა ჩიჩნებმა უკან დაიხიეს, მაგრამ მალე მოიკრიბეს გონება და ახალის ძალით მიესივნენ ზარბაზნებს. ისეთი საზარელი და საშინელი ბრძოლა გაიმართა, რომ იმის კალმით აღწერა ყოვლად შეუძლებელია. ჩიჩნები დაზოცილთა ლეშზე გადადიოდნენ და ზარბაზნებისკენ მიიწვიდნენ, ხოლო ზარბაზნები, მამაცაშვილის ბრძანებით, ყუმბარას ყუმბარაზედ ჰზავნიდნენ და კაცს კაცზედ აწვენდნენ. ამ დღეს არტილერიისტებმა ყველაფერი გააკეთეს, რის გაკეთებაც შესაძლებელი იყო. ისინი იარაღს აღარ სწმენდავდნენ, ამისთვის მათ დრო აღარა ჰქონდათ და მხოლოდ ყუმბარით ჰყარს აპობდნენ და უმოწყალოდ მტერსა ელეტავდნენ. ბოლოს ამ საშინელი ბრძოლის ხმა უმთავრეს ჯარში გაივრუნეს, საშველად კაცები გამოგზავნეს და მათი დახმარებით მამაცაშვილმა თავისი ზარბაზნები ტყიდან გამოიტანა. ამ თავგამოდებული ბრძოლის გამო ახალგაზდა მამაცაშვილი უმაღლეს ჯილდოზე—წმ. გიორგის მე-4 ხარისხის ორდენზე—წარადგინეს, მაგრამ საბჭომ არ მიუსაჯა მას ეს ჯილდო მხოლოდ იმიტომ, რომ მოწინააღმდეგეს არტილერია არა ჰყვანდაო. კონსტანტინე ქრისტეფორეს ძემ გიორგის ჯვარი მხოლოდ 14 წლის შემდეგ ჩოლოქის ბრძოლაში მიიღო.

სიხარა ნაკლები შეტაკება მოხდა ± ოქტომბერს ალდინის ტყეში; სადაც ლაბინთა რაზმი მთელი რვა საათ-ნახევარი ტყის ვიწრო ბორცვზე მტერს ებრძოდა. მხოლოდ ტყიდან გამოსვლის შემდეგ დაინახეს პატარა მოედანი. მამაცაშვილმა ამ მოედანზე გააწყო თავისი ზარბაზნები და დაუშინა გაზს, რომ უკანა ჯარისთვის შეძლება მიეცა სამშვიდობოს გასულიყო.

მთელი ბრძოლა ამ დღეს არტილერიას დააწვა კისერზედ. საბედნიეროდ მალე მეორე რაზმი გამოჩნდა, რომელიც სუნჯის მარცხენა ნაპირიდან მამაცაშვილის საშველად მოდიოდა: ყველაზე ადრე ზარბაზნებთან ლერმონტოვი დაიბადა თავისი მეომრებით, მაგრამ გვიან-ლა იყო: მამაცაშვილმა უკვე განდევნა ჩეჩენები*).

ჩაქ, 4 ოქტომბერს, — ამბობს მამაცაშვილი, — უკანასკნელად მომიხნა პოეტის ნახვა. ექსპედიციის შემდეგ იმ დროებით პეტერბურგში წავიდა და მხოლოდ მეორე წელიწადს გავიგეთ იმის ტრაგიკული სიკვდილის გულსაკლავი ამბავი“.

ასე ბრწყინვალედ დაიწყო თავისი სამხედრო მოღვაწეობა ახალგაზდა მამაცაშვილმა. იმისი ოთხი ზარბაზნის კანონიერები, ვინც კი დღეს მათგანი ცოცხალია, ყველანი გიორგის ჯვრებით იქმნენ დაჯილდოვებულნი. ხოლო თვითონ, მიუხედავად იმისა, რომ სულ ახალგაზდა იყო (ის მხოლოდ ოც დარვა წლისა იყო), ორი ზარბაზნი მიიღო ერთად — პორუჩიკობა და შტაბს-კაპიტნობა, რაიცა, განსაკუთრებით არტილერისტთა შორის, ძალიან იშვიათად მოხდება ხოლმე.

მამაცაშვილის შემდეგ სამსახურიდან ყველაზედ უფრო თვალსაჩინო და ღირს-შესანიშნავია ორი შემთხვევა: ერთი — ყველასთვის ცნობილი გრაბბეს ექსპედიცია იჩკერის ტყეში, 42 წელს, ხოლო მეორე — გენერალ შვარცის ჯარის-მიერ 45 წელს ანკრატლის განადგურება. ამ უკანასკნელს ექსპედიციაში ყველაზედ საყურადღებოა ერთი თავს დასხმა, რომელიც დღემდის დარჩენილია მთიულთა ზღაპრებსა და სიმღერებში. ეს ამბავი მოხდა 31 ივლისს 1845 წელს ანკუხის საზღვარზე. ჩვენი ჯარის წინ აყუდებულიყო უზარმაზარი მთა, რომლის აქა-იქ გამოშვერილი საფეხურების მსგავსი კლდეები ცამდის ასულ კიბეს მოაგონებდა კაცს. სახელიც ისეთი ჰქონდა — გექნარდივანი, ანუ ჯის კიბე. ხშირი ღრუბლები ისე შემოხვეო-

*) ამ ბრძოლაში დაჭრილ იქნა ყუმბარით შაშლის ერთი საუკეთესო იმამთაგანი ახვერდი-შაგომაც, როგორც შემდეგ აღმოჩნდა, ის მამაცაშვილის ერთ-ერთ ზარბაზნიდან დაეჭრათ. უკან იქ აღწერა ახალგაზდა მამაცაშვილი.

დნენ მთას, რომ კაცს არ შეეძლო დაენახა იმის მწვერვალი, მაგრამ მიუხედავად ამისა აქა-იქ კლდეებში მაინც მოჩანდა ღრმა ხეობები და შიგ ჩასაფრებული აუარებელი ხალხი. ბილიკი, რომელიც ამ კლდეზე და საფეხურებზე მიდიოდა, იმდენად გადმოყუდებულიყო, რომ კაცს თავბრუ ესხმოდა და ნება-უნებურად გული უღონდებოდა. დასაცემად დანაშნეს თავად სპირიტონ ჭავჭავაძის ქართველთა ქვეითა რაზმი (ის, რომელსაც წინად ქართველთა „დრუჟინა“ ეწოდებოდა) და დრაგუნთა ორი ესკადრონი. მამაცაშვილმა, რომელიც არტილერიის ნაწილს უფროსობდა, სამთო 12 ზარბაზანი მთის ძირში დააყენა და საშინელი ცეცხლი დაუშინა მტერს. ამ ზარბაზნების დახმარებით ჭავჭავაძის ჯარი საქმეს შეუდგა. მაშინ, როდესაც ჯარი თანდათან იმარჯვებდა და ერთი კლდიდან მეორეზე გადადიოდა, მამაცაშვილის სამთო არტილერია დიდი გაჭირვებით პიტალო კლდეებზე მიცოცავდა და მტერს იქიდან უმიზნებდა. ყუმბარა ჩვენი ჯარის თავზედ გადიოდა და მტრის შუაგულ ეცემოდა. ზარბაზნების ჭექა-ქუხილმა მოწინააღმდეგეს დაეთრები დაუბნია და როდესაც უკანასკნელმა „ურას“ ძახილი გაისმა, გექ-ნარდივანის თავზე აღარც ერთი ლეკი აღარ აღმოჩნდა. მხოლოდ არტილერიისტთა ბუნებასთან და მტერთან ასეთი თავგამოდებული ბრძოლის წყალობით ჭავჭავაძემ შესძლო მტრის დამარცხება და ამ საარაკოდ მტრის შეტაკების მოგება. მამაცაშვილი ღირსებისამებრ იქმნა დაფასებული. მან, როგორც წინად, ორი ჯილდო მიიღო — კაპიტნის ხარისხი და მე-4 ხარისხის წმ. ვლადიმერის ორდენი ბანტით, გავიდა წელიწადი და 28 წლის მამაცაშვილმა კავკასიის გზენადერთა არტილერიის ბრიგადის პირველი მსუბუქის ბატარეის უფროსად იქმნა დანიშნული. ეს დრო დასვენების და ბუკ-ნალარტს ხმისაგან განთავისუფლების დრო იყო იმისთვის. მაგრამ დიდი ხანი არ გაგრძელებულა იგი. 1851 წლის გასულს გაისმა თუ არა, რომ საჩქინეთში ომი დაიწყო, მამაცაშვილს უბრძანეს თავისი ბატარეა სხვისთვის გადაეცა და თვით მე-20 ბრიგადის მე-5 მსუბუქი ბატარეა ჩაებარებინა. ეს ბატარეა კი ვოზდვიჟენსკში იღვა ყველაზედ სა-

შიშს და საფრთხე აღგილას. აქ მთიულეტთან ყოველ დღიურ შეტაკების გარდა, მან თავად ბარიათინსკის ბრწყინვალე ექსპედიციის მიიღო მონაწილეობა. მამაცაშვილმა ერთხელ კიდევ ისახელა თავი, რისთვისაც დაჯილდოვებულ იქმნა წმ. ანას მც-2 ხარისხის ორდენით და პოლკოვნიკის ხარისხით.

არ გასულა ბევრი ხანი, რომ ყირიმის ომიც დაიწყო. კონსტანტინე ქრისტეფორეს ძე მაშინვე გაგზავნეს იქ. იგი თავი იყენებდა მალხაზის ძის ანდრონიკაშვილის გურჯის ჯარის არტილერიის უფროსად იქმნა დანიშნული.

მამაცაშვილის ამ ომებში მონაწილეობის ამბავს როდისმე შემდეგ ვაუწყებთ ჩვენს მკითხველებს, ესლა ვიტყვით მხოლოდ იმას, რომ 4 ივლისის 1854 წლის ჩოლოქის გამარჯვებისთვის სადაც ჩვენმა 9,000 კაცმა მიწასთან გაასწორა მუშირა სელომ ფაშის 35-ათასიანი ჯარი, კონსტანტინე ქრისტეფორეს ძემ მიიღო დიდის ხნის მისაღები-ჯილდო — წმ. გიორგის მც-4 ხარისხის ორდენი და ჩოლოქის ბრძოლა, თავთანდრონიკაშვილის სიტყვებით უმთავრესად მამაცაშვილის წყალობით იქმნა მრგებელი.

ზავის შეკვრის შემდეგ, მამაცაშვილი დანიშნეს კავკასიის გენერალთა არტილერიის ბრიგადის უფროსად. ესვე უფროსობდა იმ არტილერიასაც, რომელიც ლეკების წინააღმდეგ იყო გაგზავნილი. იქ მამაცაშვილი დაესწრო კავკასიის ომების ექვსწინასკნელს ხანას. იგი მხურვალე მონაწილეობას იღებდა გენერალ ერევსკის ჯარში ანკრატლის აღების დროს და დასარულთა თავისი სამხედრო მოღვაწეობა ვუნების აღებით. კავკასიის ომებში მონაწილეობისათვის შეკანასკნელად დასაჩუქრებული იქმნა ოქროს ხმლით, წმ. ანას მც-2 ხარისხის ორდენით საიმპერატორის გვირგვინით და ვლადიმერის მც-3 ხარისხის ორდენით.

22 ნოემბერს 1860 წელს სამსახურში გამოჩენისთვის კონსტანტინე ქრისტეფორეს ძეს ებოძა გენერალ-მაიორობა. ხალხი სწორედ ათას წლის შემდეგ — გენერალ-ლეიტენანტობა. ამვე დროს მამაცაშვილი კავკასიის ჯარის არტილერიის უფროსის თანამდევად დანიშნეს და კავკასიის გენერალთა ბრიგადის მც-4 ბატარეის სიაში ჩაირიცხეს. ვაჟაკობისა და მამაკობის

ძველად, რომელიც ამ ბატარეაში მამაცაშვილის მეთაურობით გამოიჩინო, იმის საპატიო მუნდირის ტარების ნება მიეცა.

1877 წელს ოსმალეთის ომი დაიწყო. ოსმალეთის ჯარებში მიერ აღდგენილი დღესტანი მთლად შეიარაღდა. სამურის ქალქის საშუალო ადგილს — ახტს მემბოხეთა ჯარი შემოერთდა. ამ სწორედ ამ დამწყვედულის ციხის, გასანთავისუფლებლად აღდგენეს განჯიდან თავისის ჯარით თავ. ნიკოლოზ ზურაბის ძე ჭავჭავაძე, ხოლო ტანჯის გუბერნიის მმართველად და ცოტაოდენის ნიქ დსრჩენილის, იჯარის უფროსად კონსტანტინე ქრისტეფორეს ძე მამაცაშვილი დანიშნეს. მაგრამ აქ ისეთი თქმით რომ მოხდეს რომელსაც არავინ არ მოელოდა. ვაიგეს თუ არა, რომ ჭავჭავაძე მოდისო, მემბოხეთ ახტში მხოლოდ რამდენიმე კაცი დასტოვეს და უმთავრესის ჯარით სალავათის ქედს გადავიდნენ და განჯის გუბერნიას შეესივნენ. მალე მათ იქაური თათრებიც შეუერთდნენ და ოთხი ათასი კაცი მამაციის ნაიბის შაგოს წინამძღოლობით ნუხისაკენ გაემართა იმის დასაპყრობად. ნუხელები შიშის ზარმა მოიცვა, ყველანი სიკვდილის მოლოდინში იყვნენ. კონსტანტინე ქრისტეფორეს ძე მეტად გაჭირვებულ მდგომარეობაში ჩავარდა, ამ დროს მას ყველამ უღალატა და უმტყუნა. ის დარწმუნებული იყო, რომ თუ ლეკები ცოტაოდნად მაინც გაიმარჯვებდნენ; მთლად მაჰმადიანნი იმათ მხარს დაიჭერდნენ. ქვეითა ჯარისა ოთხასი კაცის, ოთხასი ყაზახისა და ორ ზარბაზნის მეტი არაფერი გააჩნდა. მიუხედავად ამისა მამაცი გენერალი მაინც არ შედრკა, მოუყარა თავი მცირე რაზმს და პირველი გაუდგა გზას. 2 ნოემბერს ნუხის მახლობლად მოწინააღმდეგენი ერთმანერთს შეხვდნენ. ბრძოლა დიდი ხანი არ გაგრძელებულა. მამაცაშვილმა ისე მოხერხებულად მიიყვანა ჯარი და თვით ჯარმა ისე ეაყკაცურად შეუტია მტერს, რომ მან პირველსავე წუთს დაიხია და ზურგი უჩვენა. შაგო დამარცხებულ იქმნა, ხოლო გამარჯვებული მამაცაშვილი ნუხაში შევიდა და თან ასი ტყვე მიიყვანა. მამაცაშვილის გამარჯვებამ მემბოხეთ ახტზედაც ხელი აღდებინა, ასე რომ ჭავჭავაძეს იქ აღარც ერთი კაცი აღარ

დახვედრია. მთავრობამ მამაცაშვილი ამ საქმის გამო წმ. ვლადიმერის მე-2 ხარისხის ორდენით დააჯილდოვა, ხოლო ნუხის მცხოვრებელთ მას ცალკე აღრესთან ერთად მშენიერი ზურცხლის თასი მიართვეს შემდეგი ზედ წარწერით: „გენერალ-ლეიტანტ კ. ხ. მამაცაშვილს მადლობელ მოქალაქეთაგან 1877 წელს ნუხის გადარჩენისათვის“.

ეს სახალხო მადლობა იმისი უკანასკნელი ჯილდო იყო 1884 წელს მძიმე ავადმყოფობამ სამსახურზედ ხელი ააღებინა და მას შემდეგ კონსტანტინე ქრისტეფორეს ძე საომარ თარაღს აღარ მიჰკარებია. წყნარად და მშვიდად სცხოვრობს ეხლა ტფილისში ეს კავკასიის ძველი გამოჩენილი მემკრბი. იგი ყველას მიერ პატივცემული და ყველასათვის საყვარელი კაცია.

ინდუიზმს მსხდომ ირგებოდა. ჩნოიფნიკიძობუმა ანთიფის
-დინ-ინან არ **მ. ნ. ზ. ჭავჭავაძის სახელობად** **გ. პეტროსა**
საქონს უღრავი რეკონსილი ან უღრავი რეკონსილი **გ. პეტროსა**
-ხენი მძლარულ დიდებნი **გ. პეტროსა** **გ. პეტროსა** **გ. პეტროსა**

ენლა, როდესაც ჯერ კიდევ არ შემზრალა სამარე კავკა-
კასიის ძველის მეომრის, კავალოერიის გენერლის თავადის ქავ-
ქავაძისა, სწორედ დროა, რომ გავისქნათ ჩოლოქის დიდებუ-
ლი ბრძოლა, რომელსაც განსვენებულმა კინალამ არ შეაკლა
ვაჟვაცი თავი. ეს ურთი იმ ამბავთაგანია, რომელსაც განამტკი-
ცებს საულიერს კავშირს ყველა ჯარის-კაცთა და მეომართა
შორის.

1854 წლის გაზაფხულს, როდესაც ბაშ-კადიკ-ლარის ომში
გამარჯვებული ჯარი საზამთრო სადგომში ისვენებდა, ტფილის-
ში შესდგა ქართველთა ცხენოსანი ცოფშქარი. ამ ლაშქარს, გუ-
რდის ჯართან ერთად, რომელსაც შესანიშნავი თავადი ივანე
მალხაზის-ძე ანდრონიკაშვილი უფროსობდა, უნდა დაეცვა მტრი-
საგან ქალაქი ტფილისი ქუთაისისა და გუტჩიის მხრით. ლაშქ-
რის უფროსად დანიშნულ იქმნა თავადი გიორგი ჯანდიერი,
„დროშა გიორგი“ — როგორც მას უსახზერო მხნეობისა და
მამაცობისათვის ყველანი ეძახოდნენ. თანაშემწედ ჯანდიერს
თავადი ციციშვილი ჰყვანდა. ამათ გარდა ინსტრუქტორად,
რომელსაც ახლად შემდგარ ლაშქარში ისეთი წესრიგი უნდა
დაემყარებინა, როგორც სამუდამად ცხენოსანს რაზმებშია მი-
ღებული, მოწვეულ იქმნა ნიჟეგოროლის დრაგუნის რაზმის პო-
რუჩიკი თავადი ივანე გივისიძე, ამილახვარი. ივანე გივის-ძე
ჯერ ახალგაზდა კაცი იყო, მაგრამ ვაჟაკობის სახელი უკვე
მოპოვებული ჰქონდა, იგი სულ სამი წელიწადი მსახურებდა,

მაგრამ წმ. გიორგის ჯვარი უკვე გულის უმშვენებდა. გარდა ამისა ჩათრაკის ომში ქრილობა მიიღო და ბაშ-კადიკ-ლარის ბრძოლაში, სადაც ცხენი მოუკლეს და ოსმალეთის ოფიცერთან პირის-პირ ბრძოლა მოუხდა, თავი ისახელა.

თავადმა ანდრონიკაშვილმა ამილახვარი თავის კაბინეტში მიიღო. როდესაც ახლოგზადე აფიცრის შევიდა, ის მამა-პაპურად მოკეცილი იჯდა ტახტზედ და ოსმალურ წითელ ქუდსა და ხალათში გამოწყობილი, გრძელის ჩიბუხით თუთუნს შეეცეოდა.

ანდრონიკაშვილმა დაარიგა ახალგაზდა აფიცერი, თუ როგორ უნდა მოქცეულიყო და ბოლოს უთხრა: „ანდრონიკაშვილი დაუბრუნე ახლანაგებდნე გამოჩენილი გვაუკაცობინ არივნი მგერამ ჯარის დარაზმა-დაწყობებს, საქმეს კარაფერო ესმება შმიტომ შენ ისე გამოწყე ქარფველემბს, ლაშქარზე, როგორც ჩვენი დრაგუნებს რაზმია ვაწყობილიო ამის შემდეგ თავად ამილახვარს დედს ხანს მღარ და უყოფნებდა იგი მუშინვეა გაემგზავროს ლაშქრისაკენ, რომელიც უკვე დოღლაურის დელეში შეკრებილიყო, ვინაშნდელი სდგურებთ გომსა და ხაშუტის შტა. ლაშქარი რაზმებად იყო დაყოფილი და ბრძოლა რაზმში ას-ას კაცი ირიცხებოდა. შირველ რაზმს კომელისაც წითელ ქუდონება შეადგენდნენ და კომელისაც წითელნი ნიშანს აქონდათ, ჯაჭადი ვერტვი მაჩხებელი უფროსობდა, მეორეში თეთრი-ფაფისანი რაზმი იყვნენ და ვინათ თავიანთი თეთრი ნიშნიცა; მათ ნაქმნი ანდრონიკაშვილი იყვნენ და უფროსად უწესაყო რაზმი, რომლის წინააღმდეგობის ფერცნი მანს ფაქიონ და ფერილით თავადმა ნიკოლოზ მაჭარაძის-ძემ ქაეკავამდემ მოწყვანს შეტაფიდან. შეიხსნე რაზმი, ცისფერის ნიშანთ, შესდგებოდა მხაროდ ტფილისის მხარის და ქ. გორის იცნოვრებელითგან, რომ რაზმს თავადის დავით ვახუშტისვილი უფროსობდა შემდეგ მღებეთეს, მესამე მნიშვნელობარის რაზმს კომელისაც იმდენი ქრილობა აქონდა ტახტზედ რამდენი წლისაც იყო, თუ შენ და შემველნებო შეადგენდნენ, თავიანთი პატარა ნაბდის ქუდებით და გაფრადლებულობს შავი ნიშნით და ბოლოს ამეკესე რაზმს მხაროდ თავისუფ-

ფული მეომარი თავად-ახნაურნი კრიცებოდნენ. ამბროსიან-
 ლე რაზმს ლეორჯი ნიშანი ჰქონდა და უფროსად თავადი გი-
 ორგი ურისთავი მძევანდა. ესე მიწის მფლობელი
 მისი ლაშქარით საქრბველოს საუკეთესო შეიღებენ რყენენ.
 სწითლად უყვლას გმირის სახელი ჰქონდა ყვარდნილი, მაგრ
 რამ საერთოდ მათ აკლდათ ის, რაც ცხენოსანის ჯარის სულ-
 სა და გულს შეზღვეს — წესობიდან დისციპლინა. აი სწორედ
 ამ ნაკლის შესწორებას მიჰყო ხელი თავდაპირველად თავადმა
 ამილახვარმა. მათი გაწრთება-სწავლა ადვილი აღმოჩნდა და
 ამილახვარს ბევრი შრომა და მეცადინეობა მრ დასჭირებია.
 ყველანი საუკეთესო ცნობისაწინ იყვნენ და შეტად ადვილად
 ითვისებდნენ სამხედრო წესდების სხვა-და-სხვა შიგთხილვე-
 ბებს. სწავლას თვით თავადი ჯანდიერიც ესწრებოდა ხოლმე.
 თეთრს ცხენზე, ძველი ქართული ტანისამოსით იგი შეტად
 წამოსადგმდ და კარგი შესახედაობის ჯაცი იყო. მაგრამ
 თავად ამილახვარის უმთავრესი ღვაწლი ჯარის გარეგნობით
 სწავლან — გაშალაშინებაში არა მდგომარეობდა: მან ხნობრი-
 ვად განწვრნა და განასახელებია იგი და აღმოჩნდა მასში ის მაე-
 ნე ძველი ჩვეულებანი, რომელნიც ლეკებთან იაგების დროს
 ნება-უნებურად უნდა შეეთვისათ.

— ვისაც უნდა მერმარის სახელი და ღირსება დაიშინებ-
 როს, — ეუბნებოდა ამილახვარი ხშირად ქართველებს, — იმან
 ნადავლისა და სიმძღვრის შეძენას ედ სულ არ უნდა ირთიკროს.
 თქვენი ნადვლი მხოლოდ ყუმბარები და შტრის დროშები
 იქნება. მათალი ამით სიმდიდრეს-ვერ შეიძენთ, მაგრამ ისეთ რა-
 სმეს მოიპოვებთ, თაც თუელით აქრმირებან; სხელოდობრ, მეომრის
 სახელს და შთამომავლობის მძღვლობას. ნათქვამი მდებარეობით
 დროთა უფრო განემტკიცებინჯ მაფშირის გერძობა და ამას
 თანავე მისი გულერ გაეხარებინჯ ძველის ჩვეულების მოგახენ
 ბით, თავადმა ამილახვარმა დროშა გააკეთებინა მას ცილის
 ცალ მხარეზედ ხელ-უქმნელს სანე მაცხ. ოგრისა დაახატვინა,
 ხოლო მეორეზედ — ივერიის მთარველის წმინდა გიორგისა. დრო-
 შას გარეშემო წაიწვრილი ჰქონდას ქართულსა და რუსულს
 ენაზედ. ჩვენთანა ვის ღმერთი სტანით წარმართნი დეპილირ-
 ნით, რამეთუ ჩვენთანა არს ღმერთი!“

ეს დროშა ერთსა და იმავე დროს ძალაძე დროს ნიშნად იყო და სალოცავი ხატიც. ქართველები გულ-მხურვალედ ლოცულობდნენ მასზედ ბრძოლის წინ. თავად ამილახვრის დარიგება-შთაგონებამ ტყუილად არ ჩაიარა: ქართველებმა პირველსავე ბრძოლაში ჩოლოქთან, 4 ივლის 1854 წელს, წმ. გიორგის დროშა დაიმსახურეს.

მაისის გასულს, კარგად გაწვრთვნილი და დარაზმული ლაშქარი უკვე მზად იყო ომში წასასვლელად. წასვლამდე ახალის დროშის წინაშე პარაკლისი გადიხადეს და შემდეგ ცხენის წყლით გზას გაუდგნენ. თავად ანდრონიკაშვილს ჰყვანდა სულ 11 ბატალიონი ქვეითა ჯარი, 1200 მილიციონერი და 12 საომარი იარაღი. ცხენოსანს ჯარს შეადგენდნენ: ყაზახთა რაზმი ხარიტონოვისა, ქართველთა ცხენოსანი რაზმი ჯანდიერისა და ასი თავისუფალი მეომარი იმერელი. ეს უკანასკნელნი სულ თავადნი მიქელაძენი იყვნენ, რომელთაც წინამძღოლობდა მოხუცებული თავადი ქაიხოსრო, თანამედროვე იმერეთის მეფის სოლომონისა. მეორე ღღეს ჯარი განიერ რიონს მიუახლოვდა. წყალზედ ხიდი არ იყო გადებული და ჯარმა იმის ნაცვლად ნაგებზედ ფიცრები გააწყო და ისე გადავიდა. ხიდი მეტად სახიფათო რამ იყო და ცხენოსან რაზმს ვაივავლახით და წვალებით მოუხდა გასვლა. მთელი ჯარი თვალეზ დაქყეტილი უყურებდა ამ ამბავს. როდესაც ჯერი ქართველ თავად-აზნაურთა რაზმზედ მიდგა, რაზმის უფროსმა ცნობილმა მეჯირითემ, თავადმა ერისთავმა, ჯერ ჯარი გაუშვა და შემდეგ დაჰკრა თავის ცხენს მათრახი და სულ ქენებით გაარბენინა ხიდი. ფიცრებმა სულ მალლა-მალლა ხტოდნენ და ტრიალებდნენ, მაგრამ ყოჩაღი ცხენი, როგორც ელვა ისე გავარდა და მეორე ნაპირზედ გაჩერდა. ამ სურათის მნახველთ, შიშისაგან თვალეზი დახუჭეს, ყველას ეგონა რომ ცხენი მოცვეკვავე ფიცრებზედ ვერ გამაგრდება და წყალში გადავარდებო. მაგრამ ცხენი მშვიდობით გავიდა და ჯარი თავად ერისთავს ვაშას ძახილით მიეგება.

სამს იენის ჯარი უკვე ოზურგეთში იყო, ხოლო ოთხს იენისს ხელიმ-თაშის 34 ათასს კორპუსს შეებრძოლა ხელიმ-

ჟამა თავის ჯარით ჩოლოქის მეორე მხარეს გამაგრებულს ბანაკში იდგა. ბრძოლა კურინის რაზმმა დაიწყო; მათთვის მხარულიტოვის რაზმის დარს ბატალიონს უნდა მიეცა. პოლკოვნიკის მამაცაშვილის ყუმბარების დახმარებით, კურინელებმა ხელად აიღეს ბანაკი, მაგრამ შედარებით ცოტანი იყვნენ და შიგ გამაგრება ძალიან გაუჭირდათ; ლიტოველები კი არსად სჩანდნენ. მათ ჯაგნარსა და ქაობიან ადგილებზედ მოუხდათ გავლა და დროზედ ველარ მიეშველნენ კურინელებს, რომელთაც მალე ოსმალოს აუარებელი ჯარი თავს დაატყდა და საშინელი სახელდახელო ბრძოლის შემდეგ უკანვე გამოარეკეს ბანაკიდან. აი მაშინ წასწია წინ ანდრონიკაშვილმა ქართველთა რაზმი.

ჯერ ისევ ბრძოლის დაწყებამდე ქართველებმა საუკეთესო ტანისამოსი ჩაიცვეს, ისე მოირთვნენ, თითქოს ქორწილისათვის ემზადებიანო და ახლა საშინელის სისწრაფით გაქანდნენ წინ, რომ გამოეგლიჯათ ოსმალებისთვის გამარჯვება. ყველაზედ წინ მიჰქროდა ბოდბის-ხევის მამასახლიძე ზაქარია ნატროშვილი და დროშას მიაფრიალებდა.

ნატროშვილი ძველი, გამოცდილი გმირი მეომარი იყო და როდესაც იარაღში გამოწყობილი შავის დროშით თეთრ ცხენს მიჰქნებდა, მნახველს თვალ-წინ წმინდა გიორგი წარმოუდგებოდა.

გაქანებულმა ლაშქარმა ჯერ სიმაგრეს მოუარა და შემდეგ მიჰყო ხელი ხმლიც ტრიალსა და თათის სროლას. საშინელი ბრძოლა იყო. ორი რაზმის უფეროსი თავადები ანდრონიკაშვილი და ვახვახიშვილი იქვე გმირებულ დაიხოცნენ. ამ ვახვახიშვილს წინად ოთხი ძმა მოუკლეს და ეს მეხუთე იყო, თვით ჯანდიერი ხიშტიფ დასჭრეს. თავადმა ნოკოლოზ ზურაბისძემ ჭავჭავაძემ, რომელიც საშინელი ღონის პატრონი იყო, მკედართა ხროვა დააყენა და ლეშს ლეშზედ აწყობდა, ვიდრე მძიმედ არ იქმნა დაჭრილი. ტყვია კისერში მოხვდა, ყელი დაუზიანდა და მხარში ჩარჩა, იმავე დროს ვიღაც აფიცერმა ხელში დასჭრა. იქვე მძიმედ დასჭრეს ჭავჭავაძის თანაშემწე თავადი მიხეილ ერისთავი.

სლოტისფერ ცხტ იუღონი აზნენლი სიორეთენ ფალოლ

ლაშქარმა 120 კაცი დაჰკარგა. მათი ზოგი შეკვდიან იყო, ზოგი მძიმედ დაჭრილი. სამაგიეროდ წაართვა ოსმალებს დროშა, გვარდიის სამი ნიშანი და ერთი ცყუმბარა. ეს იყო მთლად იმათი ავლა-დიდება: არც ერთი ზსმალური ჩანთა, არც ქული, საერთოდ არც ერთი წივთი ქართველებს არსწამოუღიათ ომოდან. ასევე მამაკურად გბრძოლენ სიმერლები. მიქელაშენი ხართი ტონოვი რაზმთან ერთად ზიორველი შეეჭვივნენ ოსმალთა ჯარის ბანაკში. ხართი ტონოვი, რომელიც რამდენიმე ტყვია შობულად მოჰკლეს. იქვე ლხევა მოხუცებული ქაბოსრო მიქელაძე სმერეთის თავადთა უძველესის სვანის წარმომადგენელი, ის ახალგაზდობაში იმეოუთის შეფეს-ემსახურებოდა და სიბერეში მხოლოდ იმახედ-ლ-სწიქრობდა, რომ რუსეთის ხელმწიფისთვის როგორმე ერთგულემა და ქვეშევრდომობა დამტკიცებინა. დაჭრის შემდეგ მან რამდენიმე საათი-და იტოცნლა. როდესაც ნათესავები ანუგეშებდნენ „ნუ გეშინიან, ქაბოსრო, ქრილობა საშიში არ არის“-ო, ის წყნარად ეუბნებოდა: „მე მხოლოდ ერთისა მეშინოდა, რომ ჩემი სხეული მტერს არ ჩავარდნოდა ხელთ, ენლო კი რამდენამც ბანაკში ვკვდები, ზღარათურის მეშინიან“-ო.

ცნენაშენის შიანის მიაღწობა და ფაქტობრივად ქვეითა რაზმიც გაამხნევა და ოსმალები დამარცხებულ იქმნენ. ჩვენმა ჯარმა 13 ცყუმბარა, სამი ბანაკი და მრავალი წაართვა მტერს. სელიმ-ხუთის ჯარი მიწასთან იქმნა გასწორებულნი.

როდესაც ომის შემდეგ ჯარი რუსეთში აჩრებდა და ბრუნებას, ჯარის უფროსს შეატყობინეს, რომ თუშები ტყეში დარჩნენ, მოკლულ კაცს ეძებენ და, ვიდრე ვინ იპოვიან, წამოსვლას არ აპირებენო. ბევრი ეხვეწნენ, ბევრი ეშუღარნენ თუშებს, მაგრამ იმათ თავისი არ დაიშალეს და შეკვდიან. მუცლის ქმნაზედ ხელი არ აიდებს წადით, ამბობდნენ ისინი—ჩვენ თქითონ ვიპოვებთ გზას“-ო. მიქნება დასტრეს და ტყვედ წაიყვანეს თქვენი კაცები—ეუბნებოდნენ თუშებს, მაგრამ იმათ ეს არა სჯეროდათ. „არა, ჩვენი კაცი ტყვედ არავის გაჰყვება, ის უთუოდ მკვდარია!“ თუშებმა მთელი ტყე გადააქოთეს და ვი-

ღრის რეგორც იყო შინს, იზოვნეს მკვდარი. მაგრამ შემდეგ კიდევ ასტყდა ლაპარაკი იმის შესახებ, რომ თუშებს თავიანთ ქვეყანაში უნდობლად მკვლევებს წაღებამ და მთავრობა კერ ამის წყაპად არ მძლევედა. ბოლოს შინს დათანხმდნენ და შემოქმედდის მონასტერში დამარხეს. ჩვენ დაასწავლავს დანარჩენი ამკულუღრ ქართველეთის გენმკვებ, ბაზადნი შინს ტაძარში, ბოლო დანარჩენი გალაგანში. ამ დღეს შემოქმედის შეატარებენ თავადმანდინიტარს გურამელმა სწავლობითი ქველეთი უწმინათს. რადგანაც დაქრილთა შინს ცხვი ძალიან შევირი იყო და შათი წმინდა არ შეიძლებოდა, ყველანი რუსურგეთსა და შემოქმედში დასტარებეს. თვადი ქვეყნაძე ქეთათისში ჩავიდა, სადაც აღდებლობრივმ დასტარებდა გამოჩენილში თურმანიმე რწმინდაციი გაუყვითა და ტყეში ამოწყალა. ამის-და მიუხედავად მუხარამ დღეს ტყეისაგან წმინტრეტილი ქვეყნაძე ცხენზედ შეჯდამ და თავის ჯარს გამოუდგა.

გურია უზრუნველ-ყოფილ იქმნა და ანდრონიკაშვილიც ზღარ გაჩერდა იქ. თავის ჯარით უსდებურაშვილის საშველიდ მიდობდა, როდესაც უცხად გზაზედ, შორჯოშიმ მახლობლად შეატყობინეს ურომ შამილრეკანეთში ჩამოვიდა და ქვეტობას აონრუებსა ჯარი მათხვე გაჩქარებულის წახიჯით ტვილირისს გზას გაუდგა. მთელი ტვილირისი შიმში იყო მოცულნი და როდესაც ლაშქარი დაინახა, იმის სინარულს საზღვარი აღარა შეკონდა, გენერალი რედი სკამილად გაკვირვებული იყო ჯარის ჩქარა მძარულით. იუარდებდნენ მის ირგანოებზედ როდესაც ჯარი ტვილირისს მიუხელოვდა, თუ შემთხვევად ახლად დაიწყეს ლაპარაკი, მენ წინ გაგვიშვით, უკან ვერ მოვყვებითა ჯარსა, ხალხი მშირვად ჩავუვლოს და სასაცილოდ აგვიგდებს. მშინ თავადი ამილახვარა უთხრა რომ უკან უფრო მოგაქცევენ ყურადღებას, რადგანაც საუკეთესო ჯარს ყოველთვის გაქირებისთვის უკან ინახავენო. ეს ახრი იმდენად მოეწონათ თუშებს, რომ თავად-ახნაურთა რაზმის წინ აღარ მოიტხოვეს წასვლა და მოიტხოვეს ყველაზედ უკან ჩვენ გაგვიშვითო.

ტფილისში ჯარი დიდუბის ეკკლესიასთან დაბანაკდა. რა-
ზმებმა თავთავიანთი ნიშანი მიწაში ჩაურქეს და იმის გარშემო
ბინები გაიმართეს. მშვენიერს სურათს წარმოადგენდა მთელი
ეს ბანაკი. ეს სხვა-და-სხვა ტანისამოსის ხალხი სასიამოვნო
შთაბეჭდილებას ახდენდა კაცზედ. ერთს ადგილას თავიანთ
ნიშნის გარეშემო, წითელ-ქუდა ოსები შეკრებილიყვნენ და მხილ-
რულად ერთმანეთში მუსაიფობდნენ, მეორე ადგილას თეთრ-ფა-
ფახიანი ქართლები და კახელები, ხოლო მესამე ადგილას
ნაბდის ქუდიანი თუშები და ფშავლები. განზედ კი ლაშქრის
კარავის წინ, ფრიალდ გაჰქონდა ჯერეთ ახალს, მაგრამ ჩო-
ლოქის ომის კომლით შებურვილს და გამარჯვების დიდებით
გაბრწყინებულს დიდს შავს დროშას. ტფილელები აღტა-
ცებით მიეგებნენ ჯარს, ყოველ დღე იმის სანახავად დადიო-
დნენ დიდუბეში და მხურვალე მონაწილეობა მიიღეს დღესას-
წაულში, რომელიც ქალაქმა ლაშქარს გაუძიარა. გენერალმა
რედმა ქართველ მეომრებს ათასი ოქრო აჩუქა.

ჩოლოქის ბრძოლამ თავად ჯანდიერს წმ. გიორგის ჯვარი
შესძინა, ხოლო ლაშქარს—წმ. გიორგის დროშა. სად არის ეხლა
ის დროშა? უმჯობესი არ იქნებოდა, რომ იგი ხალხის დიდების
ტაძარში—ქუხეუმში ინახებოდეს და არა რომელიღაც არსე-
ნალში, სადაც თავის დღეში არავინ დადის.

22 წლის შემდეგ ხელ-ახლა დაიწყო ოსმალეთის ომი. თავადი
ამილახვარი უკვე გენერალი იყო და ცხენოსან ჯარს
უფროსობდა. იმის თხოვნით ჯანდიერის შვილმა გაუგზავნა ის
შესანიშნავი დროშა, რომლის ქვეშაც ახალგაზნდა აფიცრმა
მამაცურად იბრძოლა ჩოლოქზედ და რომელსაც ეხლა დრამ-
დაგის ომში უნდა მიეღო მონაწილეობა.*) ომის დაწყებამდე
თავადმა ამილახვარმა ჯარს ამ დროშაზედ მიუთითა და უთხრა:
„ყმაწვილებო! ეს დროშა გამარჯვებას ატრის ჩვეული. 4 ივნისს,
1854 წელს ამის შემწეობით ჩოლოქზედ ჩვენ ბრძოლა მოვი-“

*) ამ დროშის ასლი, რომელიც თავადმა ივანე გოჩის-ძემ გადააღებინა, ჯან-
დიერის ოჯახმა დაიტოვა.

გეთ და დღევანდელს საქმეშიც უთუოდ ღმერთი შეგვეწევა“. ეს სიტყვები აღსრულდნენ: ჯარი მამაცურად შეებრძოლა მტერს დრამ-დაგთან და 4 ივლისს, 1877 წელს, სწორედ იმ დღეს, რა დღესაც ჩოლოქის ბრძოლა იქმნა მოგებული, ოსმალეთის ჯარი გზა-კვალ დაბნეული გაიფანტა. ამის შემდეგ თავად ამილახვარს ეს დროში თავიდან აღარ მოუშორებო, ყოველს ომსა და ბრძოლაში თან დაჰქონდა და ეხლაც, როგორც მოწამე წარსულის დიდებისა, სახლში აქვს შენახული.

947.922

£ 678